

RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 28 / 2019

UDGIVET AF
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM
Tidsskrift for Jødisk Kultur og Forskning
28 / 2019
RAMBAM er et akronym for
Rabbi Moshe ben Maimon
(Maimonides) 1135-1204

Udgives med støtte fra
Frk. Helga Melchior's Familiefond

Udgivet af
Selskabet for Dansk Jødisk Historie
Svanevænget 4
2100 København Ø
kontakt@sdjh.dk
www.rambam.dk
Formand: *Benedicte Brohm*
Næstformand: *Allan Falk*

Tryk
AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160
ISBN 978-87-92282-11-8

Redaktion
Søren Blak Hjortshøj
Benedicte Brohm
Allan Falk
Lis Ekner
Cecilie Speggers Schrøder Simonsen (ansv.)

Redaktionelle medarbejdere
Jacob Lykke (grafik)
Liv Rolf Mertz (korrektur)

Forside
Udsnit af C.W. Eckersberg, "Mendel Levin Nathansons ældste døtre, Bella og Hanna", 1820.

Bagside
Den vandrende jøde.
Fra dansk skillingsvise

Indhold

Forord.....	4	Nye erkendelser vedrørende matematikeren Georg Cantors afstamning <i>Georg Singer</i>	93
Jødefejder 1813-1820 <i>Bent Blüdnikow</i>	6		
Politirapporter om jødeforfølgelser 1819-1820 og politiske frihedskrav <i>Jens Rasmussen</i>	25	Den sidste entertainer – den første tid <i>Hannibal Munk</i>	109
Goldschmidt – mellem dansk og jødisk <i>Søren Schou</i>	39	Interview med Hans Henrik Cohn <i>Bent Blüdnikow</i>	117
Meir Aron Goldschmidts jødiske forfatterskab <i>Jan Schwarz</i>	46	Skola i exil – några anteckningar om den danska skolan i Lund 1943-1945 <i>Anna Svenson</i>	126
Danske familier, jødiske rødder – dansk-jødisk slægtshistorie gennem århundreder		Betydningsfulde videnskabsmænd – Niels og Harald Bohr, forfølgelsen af jødiske videnskabsmænd og udviklingen af atombomben i USA <i>Jens Ulf-Møller</i>	141
Et indblik: jødiske slægter i danske arkivalier fra 1760 til 1840 <i>Otto Bendixen</i>	57	BOGANMELDELSER.....	153
De sefardiske slægter Italiaender og Moresco i Holland og Danmark <i>Allan Falk</i>	65	ENGLISH SUMMARIES.....	160
Heckscher – en familiesaga <i>Hanne Foighel</i>	78	REDAKTIONELLE MEDDELELSER.....	166
		BIDRAGYDERE.....	167

Forord

I Meir Aron Goldschmidts *En Jøde* fra 1845 kommer jødefejden til provinsen i romanens ottende kapitel. En butik ejet af en jøde bliver udsat for hærværk, og i hovedkarakteren Jacob Bendixens hjem trænger en folkemængde ind i huset i jagten på hans far. Den unge Jacob Bendixen træder i karakter og stikker en af forfølgerne med en kniv til skræk og advarsel for gruppen, som ikke har set, at det er et barn, men tror, at huset er hjemsogt. De trækker sig tilbage og bliver samtidig konfronteret af byens myndigheder, som får stoppet jødeforfølgelserne. I virkelighedens jødefejde gik det ikke så nemt for myndighederne i København, som måtte kalde efter forstærkninger i forsøget på at stoppe mængden af råbende, larmende og hujende mennesker i færd med at slå ruderne ind i jødiske forretninger og lejligheder.

1819 var året for den korporlige jødefejde. Urolighederne rettet mod jøderne bredte sig fra Tyskland til Danmark, hvor de startede i hovedstaden og bevægede sig ud til de byer i provinsen, hvis befolkning også talte danske jøder. Det var samtidig året, hvor den dansk-jødiske forfatter Goldschmidt blev født. Han blev født i Vordingborg i slutningen af oktober måned og skrev således ikke kapitlet om jødefejden, som den opleves af karakteren Jacob Bendixen, ud fra sin egen livserfaring. Romanen er imidlertid inspireret af en række andre personlige oplevelser, møder og erfaringer, som Goldschmidt havde gjort sig som jøde i midten af 1800-tallets Danmark.

I årets *Rambam* er der både to artikler, som markerer 200-året for den korporlige jødefejde, og to artikler, som markerer Goldschmidts fødeår for 200 år siden. I nummerets første artikel indfører Bent Blüdnikow ikke bare i jødefejden 1819-1820, men også i den, som fandt sted i 1813, kendt som den litterære jødefejde. Han kommer ind på de involverede i urolighederne, årsagerne hertil samt de konsekvenser, det fik for danske jøder. Jens Rasmussen dykker i sin artikel ned i politirapporterne

vedrørende jødefejden og viser, hvordan fejden, som i lang tid har været anset for værende afgrænset til året 1819 og januar 1820, foregik i hele 1820. Han forklarer desuden de politiske motiver, som lå bag urolighederne.

I den første artikel om Goldschmidt beskriver Søren Schou, hvordan Goldschmidt selv forholdt sig til dét at være dansk og jøde. Han tager udgangspunkt i to værker, hvor Goldschmidt var optaget af at forstå, hvordan det er at være menneske: *En Jøde* samt de mindre kendte *Kjærlighedshistorier fra mange Lande*. Herefter tager Jan Schwarz fat på Goldschmidts jødiske arv, som den gav sig til udtryk i de åbenlyst jødiske dele af hans forfatterskab. Han fremhæver *En Jøde*, *Livserindringer og Resultater* samt de hebraiske legender og påpeger blandt andet, hvordan Goldschmidts kendskab til Talmud prægede hans tekstproduktion.

Rambams temasektion står i år i genealogiens tegn. Otto Bendixen har været i Rigsarkivets og Københavns Stadsarkivs arkivalier og fundet enestående materiale fra perioden 1760-1840 vedrørende jøder. I sin artikel præsenterer han arkivalierne og beretter om de mange finurlige detaljer om jødiske familier og hjem, man heri kan finde. At de to jødiske familienavne Italiaender og Moresco har nogle lange og interessante historier i Danmark, viser Allan Falk i sin artikel. Han beskriver, hvornår og hvordan slægterne kom til København, og hvordan de etablerede sig og udvidede deres familier i Danmark. Hanne Foighel har gravet i sin egen families historie og skriver med udgangspunkt i sin oldefar William Heckschers livserindringer om livet som dansk jøde i anden halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Som afslutning på temasektionen bringer *Rambam* en oversættelse af Georg Singers artikel omhandlende matematikeren Georg Cantors jødiske aner. Allan Falk har oversat artiklen fra tysk til dansk.

Efter temasektionen skriver Hannibal Munk om sin morfar Simon Rosenbaums tidlige karriereforløb – hvordan han som ung, uerfaren og ukendt jøde håndterede afvisninger og skabte sig et navn. Herefter kommer et interview med Hans Henrik Cohn foretaget af Bent Blüdnikow. Dette forkortede interview er særligt orienteret mod Cohns barndom og ungdomsårene i besættelsestiden. *Rambams* sidste to artikler er på hver deres måde relateret til flugten i 1943. I den første artikel, som handler om den danske skole i Lund, giver Anna Svenson et indblik i skolens liv fra dens begyndelse i 1943 til dens afslutning efter besættelsens ophør. Jens Ulff-Møller vender sig i den efterfølgende artikel blandt andet mod forfølgelsen af videnskabsmænd under Anden Verdenskrig. Han beskriver Niels Bohrs flugt til Sverige i 1943 og det hjælpearbejde, som han og hans bror udøvede for videnskabsmænd, samt den betydning, videnskabsmændene fik for den efterfølgende verdenshistorie.

Rambam 2019 indeholder både ny viden, nye indsigter og masser af familieberetninger – rigtig god og fornøjelig læsning!

Cecilie Speggers Schrøder Simonsen
(ansvarshavende redaktør)
Oktober 2019

Jødefejder 1813-1820

I år er det 200 år siden, at en voldsom uro rettet mod danske jøder opstod i København og bredte sig til resten af landet. Jøder blev overfaldet, der blev begået hærværk mod jødiske forretninger og hjem, og der blev sat spørgsmålstegn ved danske jøders ligestilling i samfundet. Bent Blüdnikow viser her, at den korporlige jødefejde i 1819 langt fra stod alene, men var én ud af flere jødefejder, som på forskellige måder havde stor betydning for jøderne i Danmark.

Af Bent Blüdnikow

Man kan ikke pege på én enkelt årsag til, at de jødefejder, der foregik mellem 1813 og 1820, opstod i Danmark. Men man kan pege på en lang række elementer, der medvirkede til, at de blev så voldsomme. Der var økonomiske, sociale, antisemitiske, politiske, religiøse og andre årsager til, at det gik heftigt for sig. Man kan pege på, at dansk økonomi var dårlig, og med statsbankerotten i 1813 var der en økonomisk årsag til at nære vrede mod myndighederne og specielt jøderne, fordi de var tydelige i det finansielle spil. Desuden var ganske almindelige mennesker berørt af mange jødiske långivere og pantelånere, hvis virksomhed affødte vrede og misundelse. Mange af dem, som blev anholdt i forbindelse med jødefejderne, var fattige folk og læredrenge, og det er derfor naturligt at se deres medvirken som udtryk for underklassens forsøg på at protestere mod deres situation. Men der var også en lang dansk tradition for folkelig uro og skæg og ballade i gaderne, og man kan ikke afvise, at den gamle tradition og behovet for rav i gaden har spillet en rolle.¹

Der var fra gammel tid et had til jøder, som både var næret af religiøse, xenofobiske og sociale årsager, som spillede en væsentlig rolle for forløbet. En politisk protest mod

myndighederne, kongen, enevælden og den manglende frihed kan også have været en del af baggrunden for urolighederne. Jødefejderne var udtryk for en debat, som skyllede gennem hele Europa, nemlig om man kunne tåle jøderne i en kristen stat. Det spørgsmål involverede en lang række forhold, som havde at gøre med jødernes indtræden i de kristne samfund som en næsten ligestillet gruppe af borgere. Så længe de holdt sig for sig selv og ikke var ligestillet, var det lettere at acceptere deres tilstedeværelse. Men i det øjeblik, de blev synlige i samfundet og ligestillet med kristne borgere, så måtte disse stille sig det spørgsmål, om dette var godt for dem og samfundet.

Den litterære jødefejde

Anledningen for den litterære jødefejde, der brød ud i 1813, var den tyske forfatter Friedrich Buchholz' antijødiske skrift *Moses und Jesus*, der blev oversat og lettere forkortet af den danske digter Thomas Thaarup. Både Buchholz og Thaarup mente, at jøderne bedrog andre og var gennemsyret af så uheldige og dårlige egenskaber, at de aldrig kunne blive gode og nyttige borgere. Buchholtz' jødehad var frådende, og der var

ikke de dårlige egenskaber, som han ikke hæftede på jøderne. Hans løsning var at tvinge alle jøder – altså mændene – til at være soldater i den preussiske hær og dermed lære dem disciplin og nyttig virksomhed. I forordet til den danske udgave af Buchholz' skrift gav Thaarup ham ret og skrev om jøderne: "Egennyttet, grumhed og ladhed er nationens særkende fra dens første oprindelse".² Det vil sige, at jødernes negative karaktertræk ikke var af ny oprindelse ifølge Thaarup, men gik helt tilbage til oprindelsen. Kort sagt, så var der intet at gøre ved disse negative træk. Derefter nævnte Thaarup alle de negative træk, der karakteriserede jøderne, og det var ikke så lidt. De var døvne, bar falsk vidnesbyrd mod kristne, og de bedrev åger.³

Nu startede en syndflod af skrifter for og imod jøderne, og mange både kristne og jøder deltog i debatterne, som foldede sig ud i både skrifter, aviser og magasiner. Det blev en debat om mange emner og om selve samfundets karakter. Selvfølgelig passede man på, for i 1799 var ytringsfriheden blevet indskrænket, og man kunne når som helst risikere, at politidirektøren greb ind og brugte skrappe bestemmelser mod skribenter, hvis ytringerne blev for kritiske om kongen, regeringen eller almene samfundsforhold. Alligevel må man sige, at der blev gået rimeligt frimodigt til emnerne.

Gottlieb Euchel, en veluddannet københavnsk jøde med nære forbindelser til tyske jøder, skrev modskriftet *Til evig Fred* (1813), hvor han påviste, at Thaarup gentog argumenter fra ældre antisemitiske skrifter, som allerede var modbevist. Han opfordrede endvidere Thaarup til at vise bare et enkelt sted i jødernes love, altså Det Gamle Testamente eller Talmud, som er fortolkninger af Det Gamle Testamente, som tillod jøderne at udøve vold mod kristne eller at begå mened mod dem, som Thaarup havde hævdet. Under navnet Nathan David Nathan skrev en anden dansk jøde også et modsvar. Han blev senere kendt under det kristne navn Christian N. David og blev en af landets mest betydningsfulde mænd. I en interessant passage skrev han, at "[t]onen er hos en stor del af de uoplyste klasser mod jøderne".⁴ Han angiver, at almindelig misundelse kan være en årsag, og at de med kyshånd har grebet skriftet *Moses og Jesus*, fordi det understøtter deres uvilje mod jøderne.

Andre jøder deltog også i fejden, og Immanuel Wallich udgav under pseudonymet C. Friderichsen ligefrem et tidsskrift, *Antijudas, eller et hidtil uhørt og almennyttigt Forslag*. Uden satirisk bid var Wallich ikke, for i sidste nummer fra juli 1813 foreslog han ironisk, at man deporterede jøderne til månen og afkrævede dem, at de selv opfandt en maskine, der kunne slynge dem derop. Så var man fri for dem.

Men der var også kristne, der tog jøderne i forsvar. Jurist og etatsråd Johan Hendrich Bärens skrev mod Thaarup i en artikel i magasinet *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* og med et selvstændigt skrift *Tillæg til Moses og Jesus*, hvori han påviste, at de københavnske jøder havde opfyldt deres moralske og borgerlige pligter lige så godt som enhver kristen, og at de endda havde vist en imponerende forbedring af deres uddannelse og levevis. Han henviste til oprettelsen af den jødiske drengeskole og pigeskole og lovede, at et eventuelt overskud for skriftet ville tilfalde disse to skoler. Og så afviste han på det kraftigste, at han skulle være betalt af jøder for at forsvare dem.

Jens Kragh Høst er i modsætning til Jens Baggesen ikke længere kendt i dansk kulturhistorie, men han var en dygtig skribent, der allerede i 1700-tallet havde skrevet flere samfundskritiske indlæg. Nu udgav han en næsten hel lille bog, hvor handelsmanden og bankmanden M.L. Nathanson i et grundigt forord gennemgik de sidste 25 års danske økonomi for at vise, at det ikke var jødernes skyld, at det var gået så galt. Blandt de skriveivrige unge mennesker, der afprøvede deres tanker og skriveevner i fejden, var også en ung mand ved navn Nikolai F.S. Grundtvig. Grundtvig var på dette tidspunkt præst i Udby, et præstekald han havde arvet fra sin netop afdøde far. Han brugte Det Gamle Testaments ord til at forsvare jøderne og sammenlignede dem på positiv måde over for de kristne ved at fremhæve jødernes gudelighed og følelse af samvittighed. Grundtvig skrev, at antisemitterne var ukristelige, når de angreb jøderne.

Af stor betydning for debatten var det, at kongelig konfessionarius Christian Bastholm blandede sig og desværre for jøderne med et indlæg, der var svært at tolke som andet end et antijødisk skrift. Tilsyneladende var

det skrevet i et forsigtigt spørgende tonefald, om jøderne virkelig kunne tåles i den kristne stat, men svarene var tydelige: det kunne de ikke. Det var en højt anset mand, der nu blandede sig først med et indlæg i bladet *Dagen*. Artiklen vakte så stor opsigt, at den udkom som skrift med titlen *Bastholms Tanker i Anledning af Jødefejden*.

Uro i København. Sandsynligvis tegning af C.W. Eckersberg. Proveniensen ukendt.

Martin Schwarz Lausten kalder skriftet et polemisk antijødisk og perfidt skrift, hvor Bastholm fremførte stærke angreb på jøderne, men prøvede at dække sig bag en passiv upersonlig form. Han fremførte under denne form alle de anklager, der tidligere var fremsat mere direkte, nemlig at jøderne var troløse, begik mened og nærede foragt for kristne. Efter at have beskrevet dette spurgte han, om jøderne var gavnlige eller skadelige for staten. Konklusionen lå lige til højrebenet, at de selvfølgelig var skadelige.

Bastholms skrift var så farligt, at den jødiske menigheds ledelse valgte at reagere. Menigheden blev ledet af såkaldte repræsentanter, og i en skrivelse til Danske Kancelli gav repræsentanterne udtryk for, at man frygtede, at Bastholms skrift og andre skrifter kunne ophidse folk til at begå fysisk voldsomheder mod jøderne. Man brugte udtrykket ”pøbelen”, der svarer til underklassen. Som skærpende omstændighed henviste repræsentanterne til, at Bastholms skrift blev uddelt gratis fra boghandler

Johann Brummer i Østergade. I den jødiske menigheds øjne var denne gratis uddeling et middel til at opildne pøbelen, og menigheden bad derfor Danske Kancelli om at gribe ind og forbyde skriftet. Man henviste til loven fra 1799, der gav mulighed for at censurere den slags skrifter. Man skrev, at det ikke skulle være tilladt, at enhver ”i slige Døgnskrifter skal kunne tillade sig de plumpeste og med hensyn til tids omstændighederne mest skadelige Angreb imod vore Troesfæller”.⁵

Overraskende valgte kongen og hans kancelli ikke at forbyde Bastholms skrift. Det kan skyldes, at Bastholm som kongelig konfessionarius var tæt på kongehuset. Eller også skyldtes det, at man ikke mente, at Bastholms angreb var direkte nok til at falde ind under 1799-bestemmelserne. Det kan også skyldes, at man var bange for at fremkalde en folkelig protest mod indgreb i debatten, men vi ved det ikke.

Da den jødiske menighed ikke kunne få kongen og kancelliet til at gribe ind, skrev repræsentanterne selv et skrift stilet til ”Danske Medborgere”, altså til hele befolkningen. De skrev, at de betragtede angrebene i jødefejden med kold foragt. De gik derefter ind i Bastholms kritikpunkter og tilbageviste dem en for en. Repræsentanterne skrev: ”Da vi have Årsag til at tro, at dette politiske Spørgsmål besvares på et Øjeblik af, at Hans Majestæt Kongen forundte os Borgerrettigheder. I al fald er det ikke os, men Regeringen selv, Hans Højærværdighed med denne Tvivl drager til Regnskab”. At den jødiske menighed på denne måde henvendte sig til hele den danske befolkning, var et usædvanligt skridt. Normalt havde jøderne holdt lav profil og mente sig beskyttet af de danske regeringer, administrationen og kongen. Nu følte de sig åbenbart for udsat og i en usikker position, siden kongen og hans administration ikke ville gribe ind. Derfor var denne henvendelse til befolkningen en vigtig selvstændig handling, men den viste også, at de følte situationen meget truende.

Emancipation og fornyet strid

Da kongen gav jøderne borgerrettigheder den 29. marts 1814, kunne man tro, at det var afslutningen på fejden. Men det var det ikke. Der var stadig en ulmende debat

om fortidens statsbankerot og jødernes stilling. I 1816 udgav Nathanson en biografi om sin onkel David Amsel Meyer: *Hofraad David Amsel Meyers Levnet*. Meyer var finansmanden, som Frederik 6. havde givet ansvaret for de danske finanser op til statsbankerotten i 1813. Heri opridsede han jødefejden og statsbankerottens årsager. Ifølge Nathanson var det selvfølgelig ikke Meyers skyld, at det var gået så galt. Og så stak Nathanson til Thaarup og de andre skribenter:

Så godt som jeg, så vide I det, at der gives Mennesker, der hellere så os som beklagelige Stakler strejfe om i vankundighed med Bylter og Laser end ved Dannelse og Kultur fortjene den godes Agtelse og Bifald. Men netop dette må overbevise Eder om nødvendigheden af at blive ved på den rette Vej. Lad den finere Pøbel gøre sig så lystig, som den bedst kan, var det end ved Gøglespil og flere selvbeskæmmelsers svage Våben! Det er jo ikke fra den Kant, vi skulle hente Mønstre for ægte Danskhed.⁷

Nathanson langede altså ikke ud efter de kristne, men efter den "finere pøbel". På den måde fik Nathanson på interessant vis både debatteret, hvad danskhed egentlig var, og så helt bort fra, om disse repræsentanter af danskheden var kristne eller jøder. Men Nathanson var ikke den eneste, der syslede med en hævnaktion, for Thaarup var snart efter på banen. I marts 1816 udgav han en oversættelse af en antisemitisk komedie skrevet af Karl B.A. Sessa med titlen *Vor Håndtering*. Thaarup håbede, at stykket kunne vises på Det Kongelige Teater, men det lykkedes ikke for ham. Stykket blev opført på et københavnsk privatteater under stormende bifald.

Det satte gang i jødefejdens anden halvleg, hvor skuespil for og imod jøderne blev oversat fra tysk, og der blev endda skrevet nye skuespil på dansk om jøder. Man oversatte endnu et skuespil af Sessa med titlen *Jacobs Krigsbedrifter og Bryllup*, og den ekstremt populære dramatiker og Tysklands første science fiction-forfatter Julius von Voss fik oversat endnu et antisemitisk skuespil med titlen *Moses i Tønden*. Senere i 1816 udgav baron Frederik Christian Wedel-Jarlsberg, der var en velkendt og agtet borger, stykket *Jøden Philip og Bonden, eller*

Naturens Discipel. Stykket var en hyldest til baronens jødiske ven Philip Joseph Cohen, som han ville mindes for at "bidrage til fordømmens svækkelse imod alle som bære navnet jøde".⁸

Så var der fuld gang i jødefejden igen, og skrifter og oversatte tyske pamfletter blev endnu engang sendt på gaden. Den tyske filosof med hang til antisemitiske generaliseringer Jakob Friedrich Fries fik et skrift oversat, hvor der var et angreb på jødernes globale pengemagt. Og den tyske forfatter og historiker Friedrich Rühs fik et skrift oversat, hvor den gamle anklage om, at jøderne ikke kunne tåles i den kristne stat, blev fremsat. Og sandelig to måneder senere udkom samme skrift i en ny revideret udgave med et forord af Thaarup, hvor han kritiserede Nathanson for bemærkninger i biografien om Meyer og gjorde denne ansvarlig for statsbankerotten. Den fortsatte debat fik Nathanson til pennen i skriftet *Fornødent Gjenmæle paa Hr. T. Thaarups Anhang til Rühs tilligemed Bemærkninger om vor handel og vort Pengevæsen*. Skriftet var en lang redegørelse for de nationaløkonomiske forhold og atter et forsvar for sin onkel Meyers virke under finanskrisen.

Den korporlige jødefejde

Som så meget andet startede de voldelige uroligheder mod jøderne i Tyskland. I lighed med Danmark var Tyskland præget af social og politisk uro i kølvandet på Napoleonskrigene, der sluttede i 1815 med Frankrigs nederlag. En økonomisk nedgang og sult fik sindene i kog i det tyske rige. Ligesom i Danmark havde jøder stor succes i Tyskland både inden for videnskab, journalistik og pengevæsen, men de kom fra større undertrykkelse, der dog varierede fra stat til stat. I alt bestod det tyske rige af 36 selvstændige stater og en række frie byer, og alle havde forskellige måder at forholde sig til jøderne på. Nogle stater og byer fulgte den franske revolutions lov om ligestilling af jøderne, men nogle valgte i praksis at ignorere loven, og andre fastholdt strenge antijødiske love, hvor jøder var udelukket fra offentlige stillinger, lærerstillinger og at blive soldater i hæren.

Efter Napoleons nederlag var de førende regeringsledere samlet til en kongres i Wien, hvor det nye Europa skulle

etableres. Her havde jødiske repræsentanter talt for ligestilling, men tyske politikere og akademikere havde advaret mod en sådan emancipation, og i Tyskland udsendtes mængder af skrifter af antisemitisk karakter, som altså også blev oversat til dansk. Der var endda forsøg på at skrue tiden tilbage, og i Frankfurt, hvor der var en stor jødisk befolkningsgruppe, genintroducerede man middelalderlige love vendt mod jøderne. I Rhinlandet, som Frankrig måtte give tilbage til tyskerne efter Napoleons nederlag, fratog de tyske myndigheder jøderne de borgerrettigheder, som de havde fået af franskmændene. De jøder, der under franskmændene var blevet ansat i offentlige stillinger, blev afskediget.

Det var på denne baggrund, at jødespørgsmålet blev et centralt socialt og politisk emne i Tyskland og brød ud i voldsomme korporlige fejder i 1819, der blev kaldt hep-hep urolighederne. Nogle mener, at dette udtryk hep-hep var en sammentrækning af det latinske *Hierosolyma est perdita*, som betyder, Jerusalem er faldet, men det er der dog tvivl om. Uroen startede den 2. august 1819 i Würzburg i Sydtykland med voldelige overfald på jøder og deres forretninger. Efter nogle dage blev hæren sendt mod uromagerne. Jøderne flygtede under uroen uden for byen, og flere blev dræbt. Derefter spredte den voldelige uro sig til andre byer som Bamberg, Bayreuth, Darmstadt, Mannheim, Frankfurt, Köln og byer op langs Rhinen, hvor der havde været jødiske menigheder siden romernes tid. Til sidst nåede de voldelige oprin op nordpå og ramte Bremen, Hamborg og Lübeck.

Der blev reageret meget forskelligt fra by til by. Nogle steder lod myndighederne folk rasere jødiske hjem og forretninger, mens de andre steder greb resolut ind. Det er historikeres vurdering, at den store majoritet af kristne borgere generelt var passive og ikke deltog i urolighederne, men heller ikke hjalp jøderne. Derimod var der en mindre gruppe af radikale elementer blandt borgerskabet, studenter og universitetsprofessorer, der ivrigt deltog.

I Danmark var opsætning af plakater på Børsen, der opfordrede borgerne til at sætte jøderne på porten, et forvarsel om fejdens komme. En af plakaternes ordlyd var: ”Jøderne er skyld i Danmarks Ulykker, i alle For-

brydelser, og at såvel de store som de små Forbrydere eksisterer. Jødernes uddrivelse vil lyksaliggøre gamle Danmark, forskaffe enhver lovlig Erhverv. De Fattiges og Forbrydernes Antal vil formindskes, Regeringen og Staten med Held og Lykke velsignes”.¹⁰ Plakaten blev fundet den 3. september og nedtaget af et bud og af formanden for Grosserer-Societetet etatsråd Erich Erichsen overbragt til politiet. Politiet forsøgte at finde frem til, hvem der havde opsat plakater, men kunne ikke kaste lys over sagen. Det var jo symbolsk, at plakaten netop var hængt op på Børsen, for det var her, de mange jødiske finansfolk kom og handlede. Der blev også opsat andre plakater rundt omkring i byen, og forbløffende nok er en del bevaret, for borgere og politiet hev dem ned, og de er opbevaret i Statens Arkiver.

Samtidig opstod der rygter om, at der ville ske uroligheder rettet mod jøderne. Disse rygtedannelser gav anledning til overvejelser på højeste plan, og gehejmestatsminister F.J. Kaas skrev til politidirektør Otto Himmelstrup Hvidberg om disse rygter. Kaas beordrede Hvidberg til at skærpe censuren og være opmærksom på sammenstemmel af enhver art. Kaas meddelte desuden i brevet, at han skrev på foranledning af kongen, så Frederik 6. var inde over sagsforløbet. Kaas skrev, at man var bekymret for, at uroen fra Tyskland ville brede sig til Danmark, og at udlændinge kunne stå bag den slags uroligheder. Hvidberg svarede beroligende, at han anså bekymringen for overdrevet. I Jacob Davidsens bog *Fra det gamle kongens København* (1880), hvor dansk-jødiske Davidsen har haft muligheder for at benytte sig af myndighedernes arkivalier, får Hvidberg skylden for, at politiet i det hele taget var uforberedte og klarede sig dårligt gennem urolighederne.

Men Hvidberg forsøgte dog at skaffe sig oplysninger om, hvad der skete i byen, og i et brev til Kaas forud for urolighederne skrev han:

Iaftes skulle nogle Vægtere på Østergade og ubekendte Mandfolk have snakket om, at senere ville Raphaels Vinduer blive klinkede uden yderligere at tale om Tiden. Uagtet at jeg virkelig ikke har nogen gyldig Grund til at formode Uordener, da mener jeg, at nogle iøvrigt uvirksomme Personer ville blot erfare,

hvilke Foranstaltninger, der offentlig kunne få i sinde at indføre, så lader jeg dog politiet patruljere.¹¹

Det gjorde han så, og han lod to-tre betjente udstationere på steder, hvor der boede jøder, for at beskytte dem. Desuden lod Hvidberg civilklædte betjente blande sig i bybilledet for at opnuse, hvad der ville ske. Vi ved fra den kommission, der under urolighederne blev nedsat for at udrede sagens forløb og dømme de anholdte, at man, allerede før uroen kom til Danmark, var opmærksom på, at fejden kunne brede sig fra Tyskland til Danmark. Ifølge politiets arkiver havde man iværksat en efterforskning af tyskere i København for at slå ned på mistænkelige personer.¹² Men politiet vidste ikke meget, undersøgelsen af tyskere gav ikke det store resultat, og af politiets dokumenter fremgår det, at politiet ikke vidste, hvor urolighederne skulle finde sted. Man havde hørt rygter om, at uromagere måske ville slå til i Kongens Have, mens andre mente, at Østergade var et oplagt mål, for her lå fine jødiske forretninger med store glasvinduer.

Det viste sig, at det lige netop var Østergade, der var målet. Det var her, uromagerne slog til den første aften den 4. september, hvor de begyndte at slå vinduerne i stykker i de jødiske forretninger. Davidsen skrev om forretningerne:

Det bekendte og almindelig agtede Klædekræmmerfirma brødrene Raphael på Østergade nr. 67 havde ladet sin Butik indrette på en efter datidens Begreber meget elegant Måde, ligeledes var Galanterihandler Jacobsens Butik smukt udstyret og udmærkede sig ved en Udstilling af glimrende Varer, og da nu disse Butikker blev de første Genstande for Pøbeloptøjerne, kan deraf sluttes, at Misundelse og Brødnid i det mindste til en vis Grad bidrog til at fremkalde Udbruddet.¹³

Vi har en beretning fra politibetjent Christian Hansen, der tidligt på aftenen var forbi Østergade, lige før det hele brød løs. Han fortæller, at ”en del Mennesker, heriblandt de fleste [...] Drengene, var samlet udenfor Raphaels Butik”.¹⁴ Hansen gik derefter med to kollegaer frem mod mængden, som spredtes. Betjentene gik videre ned mod Kongens

Geskel Salomon malede dette forretningsskilt til E.B. Salomons kolonial- og tehandel. Forretningen lå i det indre af København. Salomon flyttede senere til Sverige. Foto: Nationalmuseet.

Nytorv, men så hørte de vinduer blive smadret. De vendte om og gik tilbage og så nu en større mængde i gang med rudeknuseriet, men de kunne ikke gribe ind.

Politidirektør Hvidberg blev alarmeret, og sammen med en styrke politibetjente drog han til Østergade for at dæmpe gemytterne. Man kan få et dramatisk øjebliksbillede af situationen i Østergade gennem politiets rapporter. Klokken var omkring otte om aftenen, og efterhånden samlede en stor gruppe mennesker sig på Østergade. Der var alle mulige typer heriblandt læredrenge og matroser, men der sås også velklædte personer. De samlede sig uden for Raphaels og Jacobsens butikker, og de råbte ”hep-hep” og andre udtryk. Derefter begyndte de at slå ruder ind. På det tidspunkt var Hvidberg ankommet til gaden, og sammen med sin næstkommanderende vægterløjtnant Boelmann forsøgte de med en anseelig styrke at dæmpe gemytterne. Men folkemængden blev stadig større, og flere betjente kom til skade, fordi de sammenstimlede begyndte at være aggressive over for dem.

Fra udsagn til kommissionen af betjent Ammundsen ved vi, at folk overfaldt to betjente, der blev kastet omkuld, hvorefter Ammundsen selv også blev angrebet af to mænd, der løb bort under hurraråb. Hvidberg forsøgte så at skaffe assistance fra den militære hovedvagt, som lå på Kongens Nytorv, kun en kort afstand fra Østergade. Men vagtchefen på hovedvagten ville kun afse seks-otte mand, der ankom, men ikke kunne udrette meget. Derefter rekvirerede man husarer fra Hovedvagten, der var 20-30 mand, og de ryddede derefter Østergade og Kongens Nytorv, hvor der også havde forsamlet sig et større opløb. Husarerne trak deres sabler og brugte den flade klinge til at uddele tæsk, og enkelte demonstranter blev arresteret. Den militære kommandant for København generalløjtnant grev v.d. Schulenburg var til stede og beordrede sine soldater til at gøre deres pligt og jage uromagerne på flugt. Henimod klokken 23 var folkene spredt for alle vinde, og der faldt ro over gaderne, men på det tidspunkt var mange jødiske forretninger og hjem blevet hjemsøgt af uromagerne.

Næste morgen fandt man flere steder plakater slået op, hvor man opfordrede befolkningen til at samles og drive

jøderne ud. Politiet refererede desuden et rygte om, at der ville komme en større revolte. Uroligheden den 4. september og de nye rygter fik myndighederne til at udstede en ordre med advarsel mod at deltage i uro og opløb. Overtrædelse af denne ordre ville blive straffet med strengthed, og samtidig beordrede man forskellige dele af den militære garnison og navnlig garden til hest til at holde sig parat til at rykke ud.

Den dag, den 5. september, ankom H.C. Andersen til København fra Odense:

Aftenen før min Ankomst, var »Jødefejden« begyndt, hele Byen var i bevægelse, det var næsten umuligt at arbejde sig gennem Østergade; de Forventninger jeg havde gjort mig om Menneskemassen slog således til. Urolighederne forstemte mig ellers en del, jeg var så ene, og det i en ganske fremmed By.¹⁵

Overfald på jøder

Enkelte jøder blev udsat for overfald. Det gik ud over pantelåner Ari Erfeldt. Han havde sin bopæl og pantelånerforretning på hjørnet af Landemærket og Gothersgade. Den 5. september om aftenen blev hans hus stormet af en større gruppe og hans ting ødelagt i stueetagen. Selv gemte han sig et andet sted i huset, og efter stormen på huset tog han ophold hos en kristen ven, baron Gersdorff. Dagen efter var han hjemme igen og ville tage hen til baronen, som boede på Kongens Nytorv, men på vej dertil blev han standset af en kvinde, der overfusede ham og skabte et mindre opløb. Han søgte derefter beskyttelse på Hovedvagten på Kongens Nytorv, men folk fulgte efter og ville ikke flytte sig. Man udstyrede derefter Erfeldt med to soldater, og de søgte mod Gothersgade for at komme væk fra mængden, men det lykkedes ikke, og Erfeldt og soldaterne måtte søge tilbage til Hovedvagten. Her blev han imidlertid ikke lukket ind, og Erfeldt søgte derefter hen til en hyrekusks hus, hvor han hyrede en vogn, der kunne køre ham væk. I Bredgade blev vognen imidlertid standset, og folkemængden trak ham ud af vognen. For at skræmme folk væk, trak Erfeldt en uladt pistol og truede mængden, og det hjalp et stykke tid,

og vognen med Erfeldt kunne fortsætte, men der gik kun et stykke tid, så standsede folk igen vognen og trak Erfeldt ud. Han blev gennemtæsket, men tilløbende folk fik ham befriet.

Nu var myndighederne tvunget til at gøre noget ekstra alvorligt. Enhver sammenstimlen blev forbudt, og der blev nedsat en kommission, der skulle dømme de anholdte. Disse domme kunne ikke appelleres, og kommissionen fik bemyndigelse til at idømme dødsstraf. Man udstedte også en kongelig ordre til militæret om skærpede foranstaltninger, blandt andet anvendelse af skydevåben og bajonetter. Man trak yderligere militære enheder til byen fra omkringliggende garnisonsbyer og inddrog orlov, og man placerede militære enheder på centrale steder i byen. Det bestemtes desuden, at alle byens porte, døre og kældre skulle være lukket fra klokken otte om aftenen til fem om morgenen. Det samme gjaldt værtshuse og udskænkingssteder, og husfædre og mestre fik pligt til at holde børn og tjenestefolk samt svende og læredrenge hjemme. Man udlovede en dusør på fyrstelige 4.000 rigsdaler for opdagelse af de personer, der havde skrevet og opslået de skrifter, hvor man opfordrede til uro, eller de personer, der havde anført opløbene. Man kunne også få 200 til 1.000 rigsdaler for oplysninger på andre bagmænd til urolighederne.

Joel Ballin: Synagogen 1841. Torahens glædesfest Simcha Torah fejres. Foto: Det Jødiske Samfund.

På dette tidspunkt spekulerede man på højtryk i regeringskredse og hos politiet på, hvem der stod bag disse omfattende uroligheder. Mange af de aktive var drenge, matroser og ”pøbel”, som man kaldte dem. Men man havde mistanke til, at urolighederne var organiseret af intellektuelle uromagere. Det havde man sådan set altid, når der var den slags folkelig uro, og man ledte altid efter personer, der kunne stå bag. I et brev til Kaas skrev Hvidberg, at man ledte efter en høj person med sort hår og bakkenbarter iført en mørkeblå dragt. En sådan person blev aldrig pågrebet.

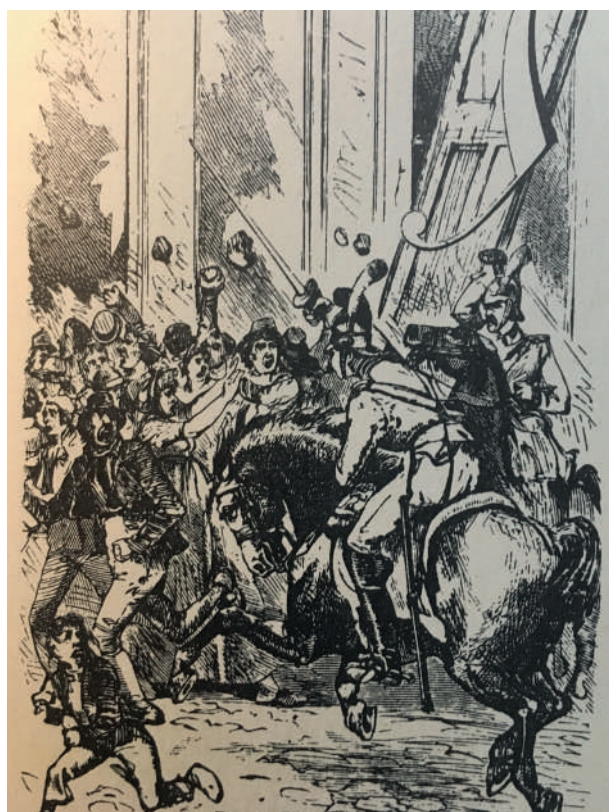
Myndighedernes advarsel mod at deltage i uroligheder hjalp ikke. Om søndagen den 6. september var der opløb rundt omkring i byen. Om aftenen ved ni-tiden gik det løs igen flere steder med uroligheder og råb. Der var igen ballade på Østergade og nye rudeknusninger i de jødiske forretninger. Politiet dukkede op, men mængden var for stor, og de kunne intet udrette. Man tilkaldte igen militæret og fik omsider gaden ryddet, men derefter spredte mængden sig i mindre grupper og løb gennem gaderne. Læderstræde, Hyskenstræde, Vimmelskafet, Købmagergade, Gammeltorv, Gothersgade og mange andre steder blev hjemsogt af grupper, der knuste ruder hos jøder. Et par steder trængte de ind i pantelånerforretninger og søgte med vold at tage genstande. I Læderstræde blev en ældre jøde angrebet og slået i jorden, og han måtte befries for ikke at blive slået ihjel. De var også ude efter Erfeldt igen og trængte ind i hans lejlighed. Under råb som: ”Vi vil have fat i jøden” angreb folkemængden hans bopæl. Erfeldt var der ikke, og alt blev slået i stykker. En slagtersvend, Conrad Schiller, var meget aktiv og voldsom og førte an i ødelæggelserne. Han blev arresteret dagen efter, hvor han var i besiddelse af Erfeldts kanarieugl.

Mængden viste ringe respekt for politiet, og de blev så dristige, at de afventede politiets tilsynkomst, før de kastede med sten mod jødiske lejligheder som for at vise, at de ikke var bange. Politiet blev assisteret af borgervæbningen, der bestod af civile borgere, men de var kun til meget lidt nytte. Der var endda et eksempel på, at borgervæbningen nægtede at arrestere en dreng, som politiet ønskede anholdt, fordi han havde kastet med sten. Større nytte havde politiet af de militære

Jødefejder 1813-1820

grupper og særlig kavaleriet, der med sine heste kunne sprede grupper. Et sted i Læderstræde forsøgte et opløb at gå imod en gruppe husarer, men da husarerne trak sabler, flygtede folk. Men forholdet mellem politi og militær var ikke det bedste, og borgervæbningen hørte under militæret, hvilket gjorde Hvidbergs situation ekstra vanskelig.

Der blev til stadighed opslået plakater i byen, og disse blev ikke kun rettet mod jøderne, men også mod kongen og regeringen. Frederik blev kaldt "jødekongen" og Kaas betegnet som en "ærkeskurk".

Knud Gamborg, 1881. På Amagertorv lå fine jødiske forretninger, som blev ødelagt. En af disse forretninger blev ejet af Joseph Raphael, som sammen med M.L. Nathanson var den ledende reformtilhænger i den jødiske menighed. Foto: Fra det gamle kongens Kjøbenhavn af Jacob Davidsen.

Man kunne tro, at det så var slut, men uroen fortsatte de følgende dage. Især den 7. september var der voldsomme uroligheder og sammenstød. Der var tale om hårde kon-

frontationer mellem demonstranter og politi og militær, og 30 blev arresteret. En større gruppe forsøgte at nå frem til Meyer&Triers handelshus ved Frederiksholms Kanal, der hvor Stormbroen nu er. Meyer var død i 1813, men Nathanson boede i huset med sin familie, og Eckersbergs familiemaleri er netop malet dér. Men der var mange politifolk og militær posteret der, og de afviste mængden.

Også den 8. september gik det hedt for sig. En ældre jøde blev overfaldet på Østergade og fik slag på næse og mund. Overfaldsmanden blev anholdt af to civilister, nemlig kopist Thorkelin og skriver van Osten. De to blev imidlertid omringet af en større mængde og tvunget til at frigive manden igen. De trak sig tilbage til et nærliggende apotek, hvor de opholdt sig i nogen tid, før en politistyrke kom til og fik gaden ryddet. De følgende dage den 9., 10. og 11. september var der stadig uroligheder, men af mindre styrke end den 7. september.

Kongen besluttede den 11. september at etablere et assistancekorps, der skulle bistå politi og militær. Kongen bad Kaas om så hurtigt som muligt at få korpset oprettet. Hvidberg satte sig imod dette korps, fordi han mente, at han godt kunne klare situationen, selvom det var åbenlyst, at det kunne han ikke. Kaas skrev, at det var klart, at politiet var underbemandet og ikke kunne klare situationen. Kongens beslutning lød: "Vel kan politiet under sådanne omstændigheder søge assistance fra det militære, men ligesom dette ikke bør tilkaldes uden i det højst nødvendige, så har det været politiets ringe styrke, der har gjort det fornødent at benytte samme under de nærværende uroligheder".¹⁶ Kort sagt fik Kaas frie hænder til at gå videre med korpsets oprettelse. Den 12. september fremlagdes en liste på 258 mulige kandidater til dette korps bestående af pensionister fra hær og flåde.

Hvidberg gennemgik listen og mente, at kun 11 var velegnede. Det lignede sabotage. Kaas skrev til kongen, at assistancekorpset burde være frivilligt, så det ikke ville vække modvilje hos politiets eget personale og ikke vise folk, at politiet var svagt. Men kongen var ikke til at rokke og besluttede, at korpset ikke skulle være frivilligt, og at det med det samme skulle oprettes. Kaas og Hvidberg måtte acceptere kongens befaling, der

ville betyde ekstra udgifter til betjente. Men Hvidberg gav sig ikke og forsøgte gennem en skrivelse til Kaas at undgå korpset ved at forklare, at de pensionerede folk ikke var kvalificerede til at indtræde som ekstra betjente. Kaas skrev derefter til kongen og fremhævede, at: ”kun såre få mænd er skikkede til at vise den konduite som politiets forretninger fordrer”.¹⁷ Så gav kongen sig og bilagde sagen og lagde i sit endelige svar vægt på, at Hvidberg så måtte tage vare på sagen og ansætte de folk, som han fandt nødvendige.

Nu formodede alle, at der faldt ro over byen. Der var jo erklæret udgangsforbud fra sen aften til tidlig morgen, og med de andre forholdsregler regnede man med, at uroen var stoppet. Men sådan gik det ikke. Om natten mellem den 12. og 13. september blev 47 personer anholdt. De fleste af dem blev løsladt efter forhør, og man løslod også de prostituerede med en advarsel. Faktisk var det kun fire matroser, som man dømte for brud på udgangsforbuddet. Flere af de ramte butikker åbnede igen den 13. september, men man påbød Raphael og Jacobsen at undgå de prangende udstillinger for at undgå flere rudeknusninger. Den 16. september blev en række af undtagelseslovene trukket tilbage, men helt roligt var der ikke, for der var stadig opslag at finde på byens mure, og et skrift blev udgivet, der opfordrede til fri forfatning. Desuden var der uro i flere provinsbyer, mest voldsomt i Odense, men også i Helsingør, så man var forsigtig. Men da roen nogenlunde holdt, blev udgangsforbuddet helt hævet den 22. september, og den 26. september blev militærpatruljerne trukket tilbage. Kongen havde nedsat en kommission, der allerede under urolighederne forhørte politifolk, anholdte og vidner. Kommissionens arkiv ligger i Statens Arkiver og er underholdende og spændende læsning.

Den 28. oktober var det dronningens fødselsdag, og der gik rygter om, at nye uroligheder kunne bryde ud. Der var normalt mange mennesker for at fejre hende, og de kunne indbyde til opløb. Festligheden startede på Kongens Nytorv, og der var da også mange mennesker, og politi og militær var også til stede. Jacob Davidsen skriver i sin bog, at der var forsamlet tusinder af mennesker, hvilket muligvis er en overdrivelse. Pludselig satte en større skare sig i bevægelse ned mod Østergade, hvor nogle

ruder blev knust. Målet var denne gang Meyer&Triers hus ved Kanalen. En større mængde trængte gennem gaderne ned mod Frederiksholms Kanal og nåede huset, hvor ruder blev smadret. En vægter forsøgte at lægge sig imellem, men blev slået og måtte flygte. Der var et opslag, hvor teksten lød:

I Jøden Triers Gård findes i Kælderen millioner rede Sølv, som tilhører Staten, men bliver efterhånden transporteret til Udlandet. Satanen er i Wien for aldrig mere at vende tilbage, han ler nu over de dumme Danskere, der blot truer, men ikke tør handle. Kongen med sine Ransmænd og Jøderne trodser, foragter Folket...Ned! med de Skurke, og Landet er frelst.¹⁸

Det gik hårdt ud over Meyer&Triers hus, og 43 ruder blev knust. Tre husarer kom til, men de kunne ikke udrette meget, og først efter et stykke tid kom politiet med en større styrke og ryddede området med stokke. Nu spredtes uroen til andre steder i byen, og flere ruder blev slået ind. Konfrontationen fik en uheldig udgang, for politidirektør Hvidberg blev overfaldet og udleveret til latter. På hjørnet af Kompagnistræde og Hyskenstræde blev Hvidberg overfaldet af en person med stokkeslag. En vægter kom til, og voldsmanden flygtede med vægteren i hælene, men en større mængde forhindrede vægteren i at anholde manden. Hvidberg var flygtet ned i en kælder, og to vægtere måtte beskytte ham og ledsage ham til en politipatrulje. Han mistede dermed den sidste rest af tiltro, som kongen havde haft til ham.

På kongens fødselsdag den 28. januar var der igen opslag. Et af dem lød: ”Frederik den Sjette, Jødernes Konge”.¹⁹ Også denne aften opstod der uroligheder, og uromagerne søgte atter ned mod Meyer&Triers hus ved Frederiksholms Kanal. Men nu kom en større politistyrke til med bambusstokke, som var købt i Hamborg, og ryddede gaderne. Jacob Davidsen giver denne malende beskrivelse af sammenstødet:

Som forudset samlede der sig den 28. januar om aftenen ved Tappenstregen på Kongens Nytorv en stor masse mennesker, mest bestående af den laveste pøbel og af læredrenge og begyndte med

Peter Klæstrup tegnede i 1877 denne tegning fra jødefejden. Klæstrup havde ikke selv oplevet jødefejden. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

hujen og skrålen at trænge ned ad Østergade, men allerede her gjorde politiets stokke lyst i mængden og da der tillige kom patruljer fra forskellige sider opløste det hele sig i vild flugt. Dog samlede man sig igen på flere steder og en del tog vejen til Slotsholms Kanal, hvor det atter skulle gå ud over Meyer&Triers ejendom. Herpå var politiet belavet og den modtagelse pøbelen her fik var så kraftig som kun mulig. Kavaleriet var rykket ud, men det var dog egentlig politiets bambusstokke, der gjorde mest virkning. Hoben blev drevet over Stormbroen og her kom den mellem en dobbelt ild eller rettere mellem en dobbelt hagl af prygl. Nederlaget var fuldstændigt, og klokken 22.00 kunne Kjerulff melde justitsministeren, at alt nu var roligt.²⁰

Den 30. januar var der ligeledes begyndelse til uro. Der var festforestilling i Det Kongelige Teater, og da kongefamilien kørte hjem, var der optræk til uro, men det blev hurtigt nedkæmpet. Dagen efter blev der udsendt besked om, at de gamle forholdsregler med udgangsforbud atter trådte i kraft. Nu blev der stille et stykke tid, og imens arbejdede kommissionen og udstedte en række straffe til ialt 48 personer, der fik straffe fra 20 dages simpelt fængsel til 3 års tugthus. Desuden blev en lang række sager behandlet og dømt ved byretten uden for kommissionen.

Under alle disse uroligheder gemte mange jødiske familier sig hos kristne venner. Vi ved fra Troels Marstrand, der var søn af bagermester Marstrand, at "Nathansons Hustru og Datter blev skjult hos mine Forældre for at værg dem mod Forfølgelse. Nathanson var Chef for Handelshuset Meyer&Trier, hvem man gav Skyld for Statsbankerotten".²¹ At man i hvert fald ikke skulle være i huset på Frederiksholms Kanal, blev Nathansons unge ven digteren Henrik Hertz klar over, da han søgte tilflugt i huset. Han måtte søge beskyttelse for stenkastere i havestuen, hvor han længe sad og frygtede for sit liv. Hvor Nathanson selv opholdt sig, er ikke dokumenteret.

Jødefejderne i Danmark blev fulgt med interesse i udlandet. Tysk presse skrev om dem. Der var rygter om, at kong Frederik 6. var flygtet fra København af skræk for uromagerne. Dette var dog ikke rigtigt.

Jødefejden varede hele 1820

Der var efter jødefejden en tendens til, at skribenter nedtonede fejdens omfang og betydning. Det hed sig i flere skrifter og faghistoriske afhandlinger, at det havde drejet sig om småuro af drenge. Man underdrev også styrken og længden af uroen. Historikeren Jens Rasmussen har imidlertid vist, at jødefejden varede det meste af 1820, og han maler et billede af en voldsom uro, der havde et politisk aspekt.²²

Ifølge en politirapport "kom en stor Skare af Mennesker fra Bredgade henimod Gothersgade"²³ den 1. februar 1820. Det var hovedsagelig håndværkssvende og håndværkerdrenge, og de tog ophold på Vognmagergade, siden på Gl. Mønt og så igen i Vognmagergade. Da politipatruljen endelig kom frem, blev folkemængden opløst. Rapporterne indløb i februar, og der var både almindelig ballade med for eksempel angreb på en vægter og overfald af borgere i løbet af februar måned. Tillige var der rudeknusninger og afbrænding af ildelugtende genstande ved jødiske bopæle. Den 29. februar opgav en privat anmelder, at der var "Sammenstimlen" ved henvend 10 jødiske bopæle. Anmeldelsen var underskrevet af den jødiske overretsprokurator Moses Delbanco. Der var sandsynligvis bekymring hos jødiske borgere, fordi hæren en uge tidligere havde trukket sig fra hovedstaden. Kommandanten, generalmajor Frants C. Bülow, havde i

brev af 22. februar 1820 til politidirektøren oplyst, at han havde modtaget ordre fra kongen om tilbagetrækning: ”Da Roligheden på Gaderne her i Staden er aldeles nu tilbage, er den hidtil patrouillering ... ei mere nødvendig”.²⁴ Tilbagetrækningen gjaldt husarerne og skete i dagene frem til den 24. februar.

I slutningen af juli var der uro omkring jøderne i Læderstræde, hvor der traditionelt var mange jødiske handlende. Herefter steg rapporternes antal, da årsdagen for optøjerne i september 1819 nærmede sig. Fra den 31. august 1820 og et stykke ind i september måned foreligger der 16 rapporter om uro ved jødiske forretninger og lejligheder. Det gik ud over kollektør Levin Israel i Vognmagergade, garver Levin på Gammel Mjnt, Joseph Raphael på Østergade, handelsmand Jacob Jasop i Læderstræde, Salomonsen i Compagnistræde, Hartvig Jasop på Østergade, hattemager Hannover på Østergade, urtekræmmer Salomonsen, købmand Joseph Simon og Jacobsen i Skindergade. Ligeledes blev tre unge læredrenge den 29. september 1820 ifølge en politirapport ”kendt skyldig i Gadeuorden og derved foranstaltede Folkestimmel”.²⁵ Det skete foran jøden ”Mendelsohns Huus”.

Disse overgreb på jødisk ejendom var udtryk for, at jødefejden fortsatte, men uroen ramte ikke blot jøder. Den var dels udtryk for en traditionsrig folkelig uro i byen og dels et signal om en gærende uro, som ikke nødvendigvis havde med jøderne at gøre, men som havde politiske aspekter. Der blev skrevet med kridt ”Brød eller Død” i Bredgade og Gothersgade. Den 2. september 1820 havde Kaas vurderet urolighederne fra en alvorligere vinkel. Han frygtede, at disse var ”Indledning til den store Scene”, som han udtrykte det. Kaas omtalte i brevet en navneliste over tyske akademikere og studerende i landet, og han var formentlig bange for, at uroen blandt de tyske studenter, de såkaldte *Burschenschaften*, skulle finde vej til København. Kaas modtog en politirapport den 4. september 1820, hvor der stod: ”Det synes i det hele ikke, at Jøderne denne gang er ene i Linien for disse Opløb!” Politiet foreslog en række indgreb for at bremse yderligere uro, og en ”Blok Tøxen” blev nævnt som urostifter. Han blev overvåget af politiet.

Denne Blok Tøxen var en interessant figur i datidens samfund, for han havde sammen med sin ven akademikeren J.J. Dampes farlige tanker om nødvendigheden af at afskaffe enevælden og indføre demokrati. Myndighederne var klar over hans og Dampes aktiviteter og sørgede for at holde dem under opsyn. Tøxen og Dampes var hovedmændene i en forening, som de kaldte Jernringsforeningen, fordi medlemmerne gik med en jernring, så de kunne identificere hinanden. Politidirektør Kierulff skrev den 18. september 1820 en detaljeret beretning til Kaas om denne Jernringsforening. Kaas udarbejdede en ekstrakt af denne beretning dagen efter den 19. september, hvor han skrev, at formålet var at ”omstyrte landets regeringsform og indføre en konstitution lig den Norske”.²⁶ Kaas anså det derfor som en ”Pligt for politiet at søge såvidt muligt at sætte sig i forbindelse med nogle af [disse] Mænd for at kunne følge deres foretagende og modarbejde deres Hensigter”.²⁷

På dette tidspunkt vurderedes det, ”at Blok Tøxen er Formanden”.²⁸ Denne vurdering ses af de mange politirapporter for de næste par måneder, skriver Jens Rasmussen, som drejede sig om overvågning af Tøxen. Det fremgik af disse rapporter, at Tøxen var syg helt hen til midten af oktober, men så kunne politiagenten Lütken meddele i rapport af 13. oktober, at Tøxen var ved at komme ovenpå: ”BT i bedring, thi han havde begyndt at tale om adskilligt, iblandt andet havde han med megen kraft udtalt om, at han anser Kaas og Ørsted for de største Skurke i Danmark”.²⁹ Ørsted var A.S. Ørsted deputeret i Danske Kancelli og en af Guldalderens hovedpersoner. Men myndighederne havde styr på dem og flere spioner i deres omgangskreds. Da politiet endelig slog til, var de klar med et overvældende bevismateriale mod Dampes, der blev dømt til livsvarigt fængsel på Christiansø. Tøxen slap med skrækken, og der var formodninger om, at han selv var betalt af politiet til at sætte en fælde for Dampes. I danmarkshistorien er ikke mindst Dampes blevet stående som den tidlige pioner for demokratiet, hvis skæbne blev hård og uretfærdig.

Der var således ikke kun tale om jødeforfølgelser, men nu også tale om en politisk uro med det formål at komme af med enevældens styreform. Regeringens mistanke om, at jødefejden på en eller anden måde havde forbindelse med

Det Jødiske Samfund ejer ca. 130 såkaldte torahvimpler. Det er ca. tre til fire meter lange lærredsvimler, som gives til synagogen af forældrene til en nyfødt dreng. Her bruges de blandt andet til at vikle om torabrullerne. På disse vimpler er tegnet motiver, som man ønsker for drengen, herunder et bryllup under baldakinen (chuppen). Vimplerne går tilbage til 1700-tallet og frem til ca. Anden Verdenskrig. På vimplerne kan man ofte se forskellen mellem ældre religiøse jøder, der har bevaret traditionelt tøj og så en yngre generation, der klæder sig efter tidens mode. Foto: Det Jødiske Samfund, deponeret i Dansk Designmuseum.

Tøxens og Dampes aktiviteter, blev styrket af et brev, der allerede i november 1819 cirkulerede i flere eksemplarer, og som var stilet til kongen. Det er Jens Rasmussens vurdering, at dette brev kan være skrevet af Tøxen, for den 29. november 1819 havde politidirektør Hvidberg skrevet, at Tøxen var ophavsmand. Det opsigtsvækkende er, at der i brevet også udtrykkes negative ting om jøderne og en sammenkædning af jøderne og de politiske forhold. Det hed i brevet, at Kaas var en ærkeskurk, der lod sig bestikke af jøderne for at undertrykke sine medborgere. Og brevet fortsatte med at anklage militærledelsen, der også "står i Jødernes Sold".³⁰ Det hedder videre, at "Jøderne må anseelig indskrænkes i henseende til deres Handel i særdeleshed, hvad Veksler i rede Sølv angår og burde uden nåde hænges, den eneste Måde hvorpå vi kan beholde Sølv i Landet".³¹

Det vil sige, at Tøxen, hvis han altså var ophavsmanden, havde samme antisemitiske holdninger, som man så hos mange andre skribenter. Tøxen blev af politiet anset for hovedmanden i Jernringsforeningen, mens Dampe blev

anset for en forvirret akademiker. Hvis brevet virkelig var skrevet af Tøxen, som politiet formodede, så kan man godt forstå, at myndighederne frygtede, hvad der kunne ske. Jødefejden havde været voldsom, og nu havde de altså kendskab til de bagmænd, som man hele tiden frygtede var der. Det var ikke tyskere eller studenter, men Tøxen og mindre sandsynligt Dampe, som aldrig gav udtryk for antijødiske holdninger.

Urolighederne fortsatte næsten året ud. I september 1820 kulminerede optøjerne på ny. Der blev knust ruder hos flere jødiske familier, og det kom til konfrontationer med ordensmagten. Denne gang vurderede gehejmestatsminister Fr. J. Kaas, at det ikke alene drejede sig om jødefølgelser, men om et ulmende oprør mod regeringen. Når regeringen og myndigheder var så bekymrede, skyldtes det, at enevælden gik på hæld, og at det gærede politisk i Europa. I Tyskland var der radikale bevægelser blandt studenter, der krævede samfundsforandringer. I Sverige og Norge var der indført konstitutionelle ordninger, og tronfølgeren prins Christian Frederik (Christian 8.) stod på Eidsvoll i spidsen for den norske nationale rejsning efter Kielerfreden i januar 1814. Han underskrev den norske grundlov af 17. maj 1814, men hurtigt måtte han trække sig, da forlig med Sverige indebar en anerkendelse af den svenske konge. Det Tyske Forbund fremsatte krav om en ständerforfatning for Holsten, og kravet blev støttet af liberale tyske kredse og især af det holstenske ridderskab. Det danske rige var derfor under pres, fordi Frederik 6.s regering strengt fastholdt den herskende enevælde.

Plakater, anonyme skrifter og løbesedler

Der er i alt samlet 30 plakater i Statens Arkiver, og de er blot en lille del af de mange plakater, der blev slået op. Der har også været løbesedler, der blev givet videre fra mand til mand. Hvis man ser på skrifterne, så er der tale om følgende fordeling: 14 er antisemitiske uden andet politisk indhold. Fem er vendt mod kongen og regeringen. Syv er vendt mod både jøderne, kongen og regeringen. Og så er der fire med andet budskab. Budskabet om, at jøderne var skyld i statsbankerotten, er et vigtigt tema i flere af plakaterne. Et par eksempler kan angive stilen: "Men Frederik er du så svag, at Jøder

skal regere dig. Da skal for disse Røverpak vist Hævnen ramme dig. De Fangne ved Tumulten må løses. Vi er 1260".³² Et andet var et kristent budskab: "Bort med Jødernes Borgerret. De korsfæstede vor Frelser Jesus Kristus og pinte ham til døde".³³ Og så var der rene politiske tekster rettet mod enevælden: "Leve Kongen. Leve Friheden. Ned med Kongeloven. Kongen tør ikke ophæve den, thi han har svoret en Ed derpå, men han ønsker bare at tvinges for at give os Friheden tilbage; nu ville vi tvinge ham. Kongens Nytorv begynder Revolutionen klokken 10".³⁴

En anden gruppe kilder er de anonyme breve, der blev tilsendt myndighederne. Det var saftige tekster, der blev skrevet: "Ja, lad Jøder og deres Tilhængere fægte for deres Konge et usselt Menneske, som i Graven skal fortæres af Orme".³⁵ Og et andet brev opfordrede til fri forfatning, og at elendigheden skyldtes: "en slet Regering, Jødernes store Indflydelse og stor Gæld".³⁶ Og endnu et beskyldte embedsmændene for korrupsion og fortsatte: "Nathanson forbandes af hele Folket for det Lån, som han har påført hele Landet, til svære Renter, hvorimod han beriger sig og Handelshuset".³⁷

Plakater og anonyme breve tegner et billede af mange forskellige motiver. Der var utilfredshed med jødernes succes, det store lån og med kongen og regeringen. Der var desuden tydelige politiske aspekter af uroen, hvor man krævede enevælden afskaffet. Hvis man så går til politiforhørene over de anholdte, tegner der sig et blandet billede. De mange drenge, der blev afhørt, svarede alle sammen, at de ikke kendte til noget og ikke havde nogen intentioner med balladen. Blandt de afhørte var en del fattige, der ikke havde bolig og var alkoholiseret og derfor af misundelse blev drevet til jødehad. Man søgte med lys og lygte efter intellektuelle bagmænd eller udlændinge, som man kunne anholde, men man fandt ingen. Der var næsten ingen studenter med i urolighederne, og selvom der var enkelte pæne borgere, så var de ikke kandidater til at være de mystiske bagmænd. Men det er en væsentlig pointe, at oppositionelle, der havde samlet sig i Jernringsforeningen, også havde antisemitiske idéer i deres kamp for demokrati og frihed, som Tøxens brev var udtryk for.

Portræt af M.L. Nathanson, ukendt maler. Portrættet hænger i dag på Berlingskes chefredaktørs kontor. M.L. Nathanson var i 60 år chefredaktør for Berlingske Tidende og omskabte avisen fra at være en gammeldags avis til at være en moderne forbrugerorienteret avis. Foto: Berlingske.

Jødefejden i provinsen

Den økonomiske krise, der ramte Danmark efter Napoleonskrigen, havde dyb effekt også uden for København. I mange landdistrikter og provinsbyer var der arbejdsløshed og lavere løn, blandt andet fordi en landbrugskrise med faldende kornpriser ramte landet. Ligesom i København blev der i Odense nedsat en kommission for at belyse jødefejden og dømme anholdte. Vi ved derfor, at rygterne fra København om en jødefejde nåede Odense den 5. september, netop som H.C. Andersen var ankommet til København. Myndighederne beordrede mestre til at holde deres læredrenge hjemme, og politiet patruljerede gaderne. Den jødiske menighed i Odense var ikke stor og blev klart overgået i antal af menighederne i Randers, Fredericia og Aalborg. I ingen af de jyske byer forekom der jødefejder. De afhørte fortalte, at de allerede lørdag havde hørt, at man ville samles til opløb mod jøderne. En hattemagerdreng fortalte politiet om mandagen, at han havde hørt,

at det mellem skomagervendene var aftalt at gå mod jøderne, som de ville jage ud af byen. Et vidnesbyrd fra en mester forklarede, at hans læredreng ved middagen søndag aften havde fortalt, at nogle fremmede fra København havde talt om tumulterne der, ”og at Kongen skulle have sagt, at der måtte gøres så meget spektakel mod Jøderne, som de ville”.³⁸ Søndag aften samledes et opløb i Overgade uden for handelsmand Isak Israels hus og butik. Der blev brugt de sædvanlige antisemitiske udråb som ”hep, hep” og ”hurra, væk med jøderne”, der blev kastet med sten mod flere jødiske huse, og vinduer blev slået ind. På et tidspunkt ankom politimesteren og stiftamtmanden og formanede mængden til at gå hjem, men uden større held. Derpå tog begivenhederne fart. Døren til Israels hus blev slået ind, varer blev kastet ud på gaden, og en del blev fjernet af andre. I mellemtiden havde myndighederne fået rekvireret hjælp fra militæret, der fik opløbet spredt. En del af deltagerne drog videre til en anden jødes hus i Korsgade, hvor de begyndte at kaste med sten, men dette opløb blev splittet af dragoner, inden der skete større skade.

Blandt de 22 senere dømte i sagen var de fleste under 20 år, og opløbene bestod af unge Mennesker. En opgørelse over de arresterede betegnes som ”Fortegnelse over følgende personer af håndværkssvende og drenge med flere”. Knap halvdelen af de dømte var håndværkerdrenge og ca. en fjerdedel svende. Ifølge flere vidneudsagn havde også bønderkarle fra Ejby taget aktiv del. Der var dog også vidneudsagn, der påstod, at velklædte mænd havde deltaget og opfordret drengene til at kaste med sten.

I Hempels Avis, der blev udgivet i Odense, hed det den 14. september:

Imod al Forventning vovede også her nogle kåde Mennesker af den simpleste Klasse afvigte søndag Aften at trodse Lov og Orden ved at anfælde fredelige Indvåneres Huse af den mosaiske Trosbekendelse . . . Flere Deltagere i disse skændige Optrin, mest Håndværksdrenge er pågrebne og kunne nu vente eksemplarisk beskuelig Afstraffelse efter Fortjeneste og til skræk for Ligesindede. Ved de trufne virksomme Foranstaltninger og den levende Afsky, hver

retskaffen Borger føler for slige Vederstyggeligheder, kan man sikkert håbe, at Roligheden ikke oftere vil således blive afbrudt, eller Husfreden, der under Lovenes beskyttelse bør være hellig for alle, forstyrret.³⁹

Man undgik fejder i de jyske byer. Det kan skyldes, at myndighederne allerede tidligt fik ordre om skarpe forholdsregler. Man indskærpede til ”den største Årvågenhed med alt, hvad der kan skønnes at sigte til Borgerfredens Forstyrrelse”.⁴⁰ I Aalborg blev der den 28. september 1819 udstedt en politiplakat, der indskærpede, at håndværkerdrenge skulle holdes hjemme om aftenen, og at værthusholdere ikke måtte give drenge under 18 adgang. Og i Viborg skrev politimesteren den 20. september til myndighederne i Fredericia og bad dem om at holde jøderne i byen væk fra markedet i Viborg den 28. september for at undgå uroligheder.

På Sjælland var der uro i Hillerød, Vordingborg og Slagelse og værst i Helsingør. Ole Lund, den senere herredsfoged, som var født i begyndelsen af 1800-tallet, oplevede jødefejden som barn og beretter i sine erindringer om den. Urolighederne opstod pludseligt og fortsatte gennem to nætter:

I disse samledes, så snart mørket var faldet på, store Skarer af den Pøbel, både lav og høj, som findes overalt selv i de mindre Byer, for at more sig med at molestere Jødernes Huse og navnlig at ituslå alle Vinduer. Øvrigheden var, som det i reglen går, blevet overrasket og havde derfor ikke truffet nogen som helst Foranstaltning, og først den tredie Aften fandt Sværmen, at militæret var rykket ud og havde sat dobbelte poster ved alle Jødernes Huse eller Gårde og på de nærmeste Gadehjørner, da det ubetydelige politi, der fandtes i Byen, var aldeles afmægtigt.⁴¹

Urolighederne døde ud lige så hurtigt, som de var opstået. Et af de hårdt ramte huse tilhørte den jødiske politimester J.A. Mariboe, som allerede i 1810 var blevet døbt. Han skiftede navn til Stenfeldt.

Torahvimpel fra begyndelsen af 1800-tallet. Foto: Det Jødiske Samfund, deponeret i Dansk Designmuseum.

Tiden efter jødefejden

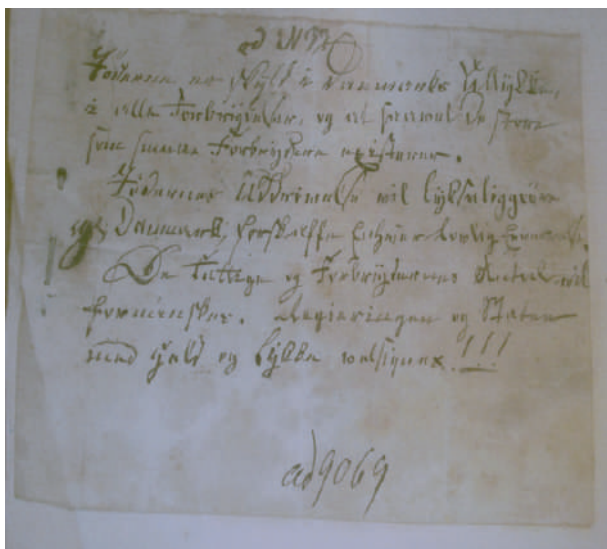
Jødefejden havde store konsekvenser for den jødiske menighed. Mange jøder valgte at blive kristne for ikke mere at blive udsat for forfølgelser. Samtidig blev tiden efter 1819 indledningen på en unik succeshistorie, hvor det lykkedes jøderne at sætte deres præg på videnskab, finansforhold, journalistik og meget andet. Jødehadet var imidlertid ikke slut, den sociale diskrimination var til at tage og føle på, og i 1830 opstod der igen jødeuro, men i et mindre omfang. Med Grundloven fra 1849 forsvandt de sidste rester af forskelsbehandling formelt, men som man kan læse i M.A. Goldschmidts klassiske roman *En Jøde* fra 1845, så følte mange jøder sig stadig uden for samfundet og forhadte. Goldschmidt var opvokset i Vordingborg, hvor en mindre jødeuro også havde fundet sted, og han indledte sin roman med en skildring af en jødefejde i provinsbyen: ”Det gik nu ud over Jøderne”.⁴²

En af mændene bag de mange samfundsreformer og ligestillingen af jøderne var embedsmanden A.S. Ørsted. Han indrømmede i sin selvbiografi, at ligestillingen var sket i modstrid med holdningen i den brede danske befolkning. Alligevel stod regeringen fast på reformen, og Ørsted omtaler lovens formål som ”et humant formål, og det et sådant, der havde den da herskende stemning imod sig”.⁴³ Spørgsmålet rejser sig imidlertid, som historikeren Martin Schwarz Lausten har noteret sig, om jøderne virkelig blev frie. Den selvsamme Ørsted og

med ham også den jødevenlige Grundtvig, der havde forsvaret jøderne i 1813, var nemlig imod, at jøderne kunne blive valgbare til stænderforsamlingerne i 1830. Da debatten blussede op om det emne, gjorde Ørsted det klart, at idéen om fuldstændig jødisk ligestilling var en idé fra Den Franske Revolution, som han ikke gav meget for. Og han pegede på, at stemningen mellem jøder og kristne stadig var fjendtlig, og at den folkelige stemning var imod jøderne. Ørsted fremholdt desuden, at kun den kristne religion indeholdt garanti for ”det rette statsborgerlige sindelag, som man ikke kan finde i anden tro”.⁴⁴ Også andre betydningsfulde personer som for eksempel biskop J.P. Mynster tilsluttede sig dette synspunkt. Det vil sige, at man stort set var tilbage ved debatten under jødefejden i 1813-1817, og nu var det endda oplyste mænd, der tidligere havde forsvaret jøderne, der stod bag den nye afvisning af jøder og jødedøm som acceptable i en demokratisk kristen stat.

Dertil kom, at der endnu engang i 1830 udbrød en jødeuro. Den var dog ikke så voldsom som i 1819, men alvorlig nok. Som i 1819 kom inspirationen sydfra, og i hele Europa gærede det i 1830 med politisk uro og revolutionære bevægelser. Der var atter uro i Hamborg, og den bredte sig til København i forbindelse med grundstensnedlæggelsen for byggeriet af en ny synagoge i Krystalgade. Der var hovedsagelig tale om pøbeloptøjer, men både drenge og voksne mænd deltog. Mange ruder blev knust i alderdomsstiftelsen Meyers Minde, opkaldt efter David Amsel Meyer og beliggende lige bag ved synagogen. En jødisk mand ved navn Goldzier blev slået ned og tildelt spark og slag. Optøjerne bredte sig derefter til andre gader. Udenlandske gesandter rapporterede hjem om de dramatiske begivenheder.

I sit klassiske værk *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Millenarians and the Mystical Anarchists of the Middle Ages* har historikeren Norman Cohn forsøgt at grave dybt i de psykologiske og samfundsmæssige årsager til, at jødehadet blev ved med at trives gennem århundreder. Han peger på, at mennesker havde behov for konspirationsidéer, og jøderne var et oplagt mål. Animositeten mod dem hang sammen med dybtliggende irrationelle og rationelle forestillinger. Jøderne blev

Plakat fra jødefejden. Fotograferet af Ole Thellufsen og gengivet i hans speciale: Pogrom eller social revolte?, Aarhus Universitet 2012.

opfattet som et foragtet folk med negative karaktertræk og belastet af etniske dårlige egenskaber som grådighed, ondskab og meget andet. Dette had kan man finde spor af helt tilbage til græske forfattere før Kristus' tid.

Hvad man vil lægge vægt på, er afhængigt af ideologiske holdninger. Socialistiske historikere vil fremhæve den sociale protest, der lå bag uroen. Forskere med interesse for politiske forhold vil fokusere på det politiske aspekt af uroen. Jødiske historikere vil koncentrere sig om jødehadet som den drivende faktor. Skribenter med speciel interesse for den ideologiske udvikling i kølvandet på oplysningstiden vil pege på kampen for et frit og tolerant samfund og fremhæve røsterne i den litterære jødefejde som et led i denne kamp. Det er kort sagt ganske afhængigt af ens ideologiske ståsted og interesser, hvordan man vil sætte jødefejderne ind i en historisk ramme.

Jeg selv er ikke utilbøjelig til at lade alle faktorer og forklaringsmodeller have en plads. Det er dog værd at fremhæve netop oplysningsaspektet og kampen for et frit, moderne samfund i forløbet. I sin essens var jødefejden fra 1813 til 1817 gennemsyret af holdninger for og imod

en samfundsudvikling mod en større frihed og tolerance. Ser man dybere på skrifterne og deres beskyldninger mod og forsvar for jøderne, så skimter man en dybere strid om samfundets udvikling. Det gør jødefejderne til en af de centrale debatter i danmarkshistorien.

Man kan til en vis grad sammenligne jødefejderne med Dreyfus-affæren i Frankrig i 1890'erne, hvor den uskyldige jødiske kaptajn Alfred Dreyfus dømtes for at være tysk spion og blev deporteret til Djævleøen. Sagen udløste et klassisk opgør mellem modstandere og tilhængere af et åbent tolerant samfund. Selvom det heller ikke dengang var så sort og hvidt, som eftertiden ville gøre det til. I sin seneste bog *Dreyfus: Politics, Emotion, and the Scandal of the Century* (2010) skriver historikeren Ruth Harris, at ikke alle på Dreyfus' side var tolerante helte og ikke alle anti-dreyfusarder var intolerante skurke. Kort sagt var kampen om jøderne en af de mest interessante debatter og opgør i 1800-tallet, som havde alle mulige facetter og også stadig er aktuel, fordi jødefejderne indeholder meget stof, der virker særdeles aktuelt i den nutidige debat om det multietniske samfund og muslimernes stilling i det danske samfund. Et væld af spændende personer deltog både på skrift og i gaderne i kamp mod eller til forsvar for jøderne, og det giver et øjebliksbillede af samfundet dengang og de mange strømninger, der flød gennem tidens Danmark.

Bent Blüdnikow har udgivet bogen *Jødefejden* i september 2019 ved Aarhus Universitetsforlag. Bogen er en del af serien 100 danmarkshistorier.

LITTERATUR

Andersen, H.C.

1855 *Mit Livs Eventyr*. København 1855.

Blüdnikow, Bent

1986 "Folkelig uro i København 1789-1820". *Fortid og Nutid*, bind XXXIII, hæfte 1 1986, s. 1-55.

Blüdnikow, Bent (red.)

2014 *Jøderne som frie borgere. Anordningen af 29. Marts 1814*. København: Det Jødiske Samfunds Forlag 2014.

Blüdnikow, Bent og Bent Christensen

1982 "Politiet og jødefejden i København i 1819". *Politihistorisk Selskabs Årsskrift*. København: Politihistorisk Selskab 1982.

1986 "Jødefejden i 1819". *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985* (red. Flemming Mikkelsen). Aarhus: Modtryk 1986.

Buchholz, Friedrich

1813 *Moses og Jesus eller om Jødernes og de Christnes intellektuelle og moralske Forhold*. Oversat og med forord af Thomas Thaarup. København 1813.

David, C.N.

1813 *Et par Ord i Anledning af Forerindringen til Moses og Jesus*. København 1813.

Davidsen, Jacob

1911 *Fra det gamle kongens Kjøbenhavn*. København: Vinten Forlag 1911.

Goldschmidt, M.A.

1845 *En Jøde*. København, 1845.

Katz, Jacob

1994 *Die Hep-Hep Verfolgungen des Jahres 1819*. Berlin: Metropol 1994.

Lausten, Martin Schwarz

2002 *Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder 1760-1814*. København: Anis 2002.

2005 *Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder 1814-1849*. København: Anis 2005.

Lund, Ole

1900 *Smaabilleder fra Helsingør 1800-1830*. København: Otto B. Wroblewski 1900.

Manniche, Jens Chr.

1974 "Jødefejden i Odense 1819". *Historie Jyske Samlinger*, Ny Række, XI, 1, 1974, s. 1-28.

Nathanson, M.L.

1816 *Hofraad David Amsel Meyers Levnet*. København 1816.

Rasmussen, Jens

2009 *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven af 1849*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2009.

2010 "Jødefejden og de beslægtede uroligheder, 1819-20. 'Indledning til den store Scene'?" *Kirkehistoriske Samlinger*. København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie 2010, s. 131-165.

Sterling, Elonora

1950 "Anti-Jewish Riots in Germany in 1819. A displacement of Social Protest". *Historia Judaica*, vol. XII, New York 1950, s. 105-142.

Thellufsen, Ole Friis

2012 *Pogrom eller social revolte? En analyse af den korporlige jødefejde i Danmark i 1819 i lyset af tidens økonomiske, erhvervs-mæssige og sociale vilkår*. Aarhus: Aarhus Universitet 2012.

Tudvad, Peter

2010 *Stadier på antisemitismens vej. Søren Kierkegaard og jøderne*. København: Rosinante 2010.

NOTER

1. Der var ofte uro og ballade i Københavns gader, som skyldtes utilfredshed med priser, opposition til myndigheder og almindelig utilfredshed og behov for ballade. Se Blüdnikow 1986.
2. Buchholz 1813, s. III.
3. Buchholz 1813.
4. David 1813, s. 20.
5. Lausten 2002, s. 352-353.
6. *Repræsentanterne for den jødiske Menighed i Kjøbenhavn til deres Medborgere af den christne Troe*, København 1813. Gengivet i Tudvad 2010, s. 30-32.
7. Nathanson 1816, s. 119-120.
8. Tudvad 2010, s. 36.
9. Se eksempelvis Sterling 1950 eller Kartz 1994.
10. Blüdnikow og Christensen 1986, s. 87-105.
11. Blüdnikow og Christensen 1982, s. 12.
12. Ibid.
13. Davidsen 1911, s. 302-303.
14. Blüdnikow og Christensen 1982, s. 12.
15. Andersen 1855, s. 30.
16. Blüdnikow og Christensen 1982, s. 12-14 og 22-25.
17. Ibid.
18. Davidsen 1977, s. 310.
19. Ibid., s. 312.
20. Ibid.
21. Tudvad 2010, s. 43-44.
22. Rasmussen 2010, s. 144-150.
23. Ibid., s. 146.
24. Ibid., s. 147-148.
25. Ibid., s. 151.
26. Ibid., s. 152.
27. Ibid.
28. Ibid., s. 152-153.
29. Ibid.
30. Blüdnikow og Christensen 1982, s. 93-97 og Rasmussen 2010, s. 142-144. For et nærmere studie af fejdens plakater se endvidere Ole Friis Thellufsens historiespeciale *Progrom eller social revolte? En analyse af den korporlige jødefejde i Danmark i 1819 i lyset af tidens økonomiske, erhvervs-mæssige og sociale vilkår*, Aarhus, 2012.
31. Blüdnikow og Christensen 1982, s. 93-97 og Rasmussen 2010, s. 142-144.
32. Ibid.
33. Ibid.
34. Ibid.
35. Ibid.
36. Ibid.
37. Ibid.
38. Manniche 1974, s. 1-28.
39. Ibid., s. 10.
40. Ibid., s. 20-22.
41. Lund 1900, s. 54-59.
42. Goldschmidt 1845, s. 1-2.
43. Rasmussen 2009, s. 63-64.
44. Ibid., s. 80-83.

Politirapporter om jødeforfølgelser 1819-1820 og politiske frihedskrav

I forskningen og i de artikler og bøger, som hidtil har behandlet jødeforfølgelserne i Danmark 1819-1820, har den gængse opfattelse været, at forfølgelserne blev afsluttet i januar 1820. I denne artikel dokumenterer Jens Rasmussen dog, at forfølgelserne fortsatte i hele 1820, og at organiseringen af urolighederne af Frederik 6.s regering blev kædet sammen med planlægningen af en politisk revolte mod kongen.

Af Jens Rasmussen

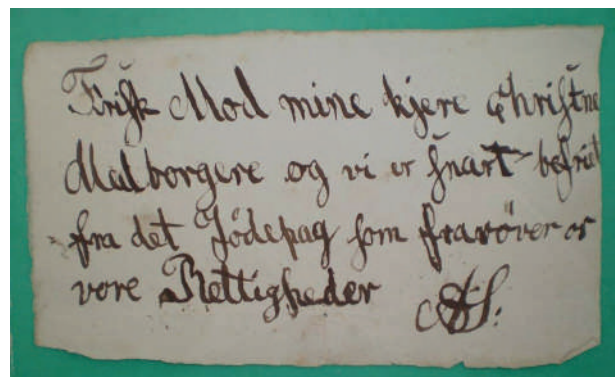
Indledning: Jødeforfølgelser

Antijødiske uroligheder og forfølgelser foregik for 200 år siden i København og i mindre omfang i provinsbyer som for eksempel Odense, Helsingør og Næstved. Disse jødeforfølgelser i 1819-1820 og deres forudsætninger er blevet skildret i flere artikler og refereret i flere bøger, senest i 2018.¹ Fælles for dem alle er, at de anser jødeforfølgelserne, som startede i begyndelsen af september 1819, for afsluttet i løbet af januar 1820.² Denne artikel er baseret på mine undersøgelser fra 2009/10, som dokumenterer, at jødeforfølgelserne fortsatte i hele 1820.³ Politirapporterne er anvendt som indfaldsvinkel.

Til forudsætningerne for jødeforfølgelserne hørte deltagelsen i Napoleonskrigene, dernæst statsbankerotten i 1813 og tabet af Norge i 1814. Tilsammen kastede disse begivenheder Danmark ud i en økonomisk krise, som for alvor var mærkbar fra 1818. Et prisfald på landbrugsprodukter internationalt og herhjemme fik den konsekvens, at mange landmænd måtte forlade gård og hjem. Der manglede kreditmuligheder og lånekapital, hvilket påvirkede omsætningen i de større byer og i hovedstaden, hvor flere handelshuse gik fallit.⁴

Befolkningens utilfredshed med den økonomiske krise

rettede sig mod jøderne og blev udtrykt på plakater, hvor jøder fik skylden og blev kaldt blodsugere, der stjal folks penge. Der blev på plakaterne hentydet til pengeseddelknapheden, som betød likviditetsmangel for handlende, håndværkere, landbrugere og så videre. Plakaterne var primitive stykker papir, der cirkulerede i gader som løbesedler eller var opsat på mure eller hegn.⁵

Denne plakat har fokus på "det Jødepag". Jøderne beskyldes for at fratage almindelige borgere deres rettigheder. På bagsiden er der skrevet: "Til hvem som finder det". Teksten på forsiden slutter med et hvidt bånd om hatten – "Sammenrottelsestegnet", se Davidsen 1869, s. 63. Rigsarkivet, DK, 2. Depart., I 70-11. U.1819. Foto: Jens Rasmussen.

Den litterære jødefejde i 1813 og senere i 1816 udtrykte sig på samme vis som de opsatte plakater. I disse fejder blev jødiske borgere trukket frem i lyset: jøderne var troløse og skadelige borgere til fare for landets dårlige økonomi og kun optaget af penge. Dertil kom religionsforskellene: jøderne havde korsfæstet Jesus, og som menighed levede jøderne afsondret med deres religiøse leveregler – som en stat i staten. Disse litterære fejder foregik tilsvarende i de tyske stater, hvor der var en del intellektuelle, som udtrykte deres intolerance over for jøderne. Der var uro rettet mod jøder flere steder i de tyske stater. Således var der tale om et internationalt fænomen.⁶

I årene 1815 til 1817 havde den danske enevoldsregering fuldendt en politireform, som tog sin begyndelse i 1800-1803 med blandt andet mandskabsudvidelse og oprettelse af paskontor i København. Arkivar og seniorforsker Karl Peder Pedersen har beskrevet denne udvikling. Der blev i 1817 oprettet seks politidistrikter og politiassistentstillinger i København, som kom til at "spille en rolle på sikkerhedspolitiområdet".⁷ Tillige blev politiembedsværket moderniseret og politistyrken øget.⁸ Formålet var, at regeringen ville følge københavnerne i nærområdet. Der var tale om en øget skygning og overvågning med systematisk indsamling af informationer baseret på mandtalsindsamling, flytningsregister og løbende registreringer af mistænkelige personer, dertil brug af forhør og iscenesættelse af indbrud med provokatøragenter. Meget af alt dette har ikke sat sig mange spor i det overleverede kildemateriale. Karl Peder Pedersen mener, at dette politiarbejde var hemmeligt, og at materialet derfor efter endt aktion på normal vis blev tilintetgjort.⁹

De bevarede politirapporter står tilbage, og de er således – som denne artikel vil vise – blevet en væsentlig kilde om begivenhederne i 1819-1820. Politiets øgede overvågning og registrering stod sin første alvorlige prøve ved jødeforfølgelserne. Således skulle man tro, at politiet var godt rustet til at klare situationen, men politistyrkens størrelse, inklusive Københavns vægterkorps, viste sig at være alt for lille til at håndtere store uroligheder.

Den sene enevælde var et før-sekulært luthersk samfund, hvor den evangelisk-lutherske statskirke var skrevet ind

Denne meget synlige politiuniform prægede gadebilledet fra 1793 til 1850. Den folkelige betegnelse for disse betjente var blandt andet "de røde engle". Farvelagt tegning af Senn og Lahde, 1807. Foto: Københavns Museum.

i Kongeloven af 1665 og Danske Lov af 1683, som den eneste tilladte religion. Det var ikke et samfund, som arbejdede med ligestilling mellem religioner. Der var ingen ligeberettigelse. Befolkningen levede i en luthersk enhedskultur.

I Københavns mosaiske menighed var der ca. 2.500 jødiske medlemmer omkring 1814. Det var en lille gruppe set i forhold til Københavns indbyggerantal på ca. 126.000 indbyggere. Jøderne var imidlertid synlige i gadebilledet, idet flere jødiske butikker lå i Københavns centrum. Det religiøse liv spillede også ind. Jødernes religiøse liv blev på nogle områder opfattet som en anderledes social adfærd og en vis afsondrethed fra det store lutherske flertal. I det danske kongerige fik jøderne

med kongelig anordning af 29. marts 1814 borgerretligheder med hensyn til erhvervsudøvelse og almindelig lovgivning (fattigvæsen, skolevæsen og skiftevæsen med videre), men stadig var der restriktioner. Enhver hændelse (fødsel, vielse med videre) skulle indberettes inden for 24 timer, ligesom der skulle aflægges en særlig jødeed til staten, og jøder havde ikke adgang til offentlige embeder. Derudover foretog politiet en skrap kontrol med jødiske indvandrere, som var mere omfattende end hos reformerte og katolikker.¹⁰

I denne periode var kun tre trossamfund tolereret i de danske riger, og det under visse betingelser: reformerte, katolikker og jøder. De tolererede trossamfund udgjorde i perioden 1800-1850 cirka 5-6.000 af kongeriget Danmarks befolkning på 1,4 millioner. Heraf tegnede de danske jøder sig for 2/3 – som det største af de tolererede trossamfund. De tilsvarende forhold i de tyske stater i perioden 1800-1850 viste, at det jødiske mindretal voksede fra 300.000 til 400.000, og tilsvarende voksede befolkningen i alt cirka fra 24 millioner til 35 millioner indbyggere. Herhjemme lå det jødiske mindretal på cirka 0,3 procent af hele befolkningen. I de tyske stater var tallet lidt over en procent.¹¹

To parallelle spor i 1820

Nyt kildemateriale, som jeg har undersøgt, har vist, at befolkningens forfølgelser af jøder i København fortsatte helt frem til slutningen af 1820. Derved dannede de et parallelt forløb med de politiske uroligheder omkring teologen, dr.phil. Jacob J. Dampé (doktor på afhandling om Koranens etik). Begge ”bevægelser” har deres baggrund i den dårlige økonomiske situation, som bragte enevældens styre i fare.

Historikere har ofte fremhævet, at dr. Dampés såkaldte politiske ”bevægelse” ikke kan sammenkædes med befolkningens jødeforfølgelser, som de har ment afsluttet senest i begyndelsen af 1820 og omtalt som drengestreger, hvilket må siges at være en underdrivelse.¹² Denne artikel vil alligevel understrege, at regeringens forestillinger om en sammenhæng, ja, et parallelforløb, blev afgørende for handlingsmønstret, selvom en skriftlig dokumentation

for denne sammenhæng fra uromagernes side ikke er blevet overleveret til eftertidens kildegranskning. Regeringen handlede ud fra, at både jødeforfølgelser og den politiske aktivitet for en fri forfatning foregik på samme tid i København, ikke alene i 1819, men i sensommeren og efteråret 1820. Det fik betydning for politimyndighedens forsøg på at slå urolighederne ned i begge ”bevægelser”.¹³

Politiets og politirettens arkiver i Rigsarkivet er velkendte, men et nyt kildemateriale er først dukket op for få år siden. Det nye kildemateriale, bestående af politirapporter, opsatte plakater (det vil sige løbesedler) med mere, findes i dag i en pakke i Rigsarkivet.¹⁴ Materialet har tidligere ligget andre steder. På materialet er påtegnet: ”Er udlaant Etatsraad Ørsted d. 22. November 1820 og er ikke kommet tilbage”. Det skyldes, at kancellideputerede A.S. Ørsted (chef for 2. departement, sjællandske justits- og politivæsen) af Danske Kancelli lånte materialet med hjem i november 1820 for at forberede regeringens sagsanlæg mod dr. Dampé, som var anklaget for højforræderisk oprør mod kongens enevælde. Materialet, som i denne artikel kaldes Ørsted-pakken, drejer sig om akter, der ved Ørsteds død i 1860 er blevet solgt ved auktion til en privatperson og siden er havnet i USA (Yad-Vashem Instituttet). For få år siden er materialet afleveret til Rigsarkivet, hvor det tilsyneladende siden har ligget ubrugt hen. Ørsted-pakkens politirapporter dokumenterer, at optøjerne var langt mere omfattende end hidtil antaget. Det øvrige kildemateriale omfatter korrespondancer mellem politichef og gehejmestatsminister Frederik J. Kaas og politidirektør O.H. Hvidberg, politiets forhørsprotokoller og sagsakter, herunder den nedsatte domstolskommissions arbejde mod dr. Dampé.¹⁵

Man kunne gætte på, at Ørsted beholdt politirapporter med mere i hjemmet for at svække argumentationen for at styrke sikkerhedspolitiet, som Frederik 6. og gehejmestatsminister Kaas gik ind for. For Ørsted var det vigtigt, at det bestående trusselsbillede mod staten ikke retfærdiggjorde en svækkelse af enevældens retsstat. Ørsteds synspunkter var tidligere blevet støttet af de øvrige kancellichefer i forbindelse med politireformen i 1815-1817.¹⁶ Det egentlige motiv fremgik ikke på tryk

nogen steder, men der kan argumenteres for, at Ørsted for alt i verden ville bevare enevældens retsstat og undgå politistatslignende tilstande. Under tugthusoprøret i

Anders Sandøe Ørsted (1778-1860). Jurist, embedsmand og statsmand. Ørsted skrev adskillige retslerde og moral-filosofiske afhandlinger. Han gik ind for en retsstat med uafhængige domstole og mente, at kirkelovene skulle tolkes ud fra tidens tolerance og liberalitet. Han var deputeret i Danske Kancelli fra 1813. Desuden generalprokurør og dermed enevældens lovforfatter fra 1825, siden Christian 8.s gehejmestatsminister i 1840'erne. Han var konsejlspræsident (statsminister) i 1853 og havde flere ministerposter i 1853-1854. Efter foto: Det Kongelige Bibliotek.

København i 1817 var Ørsted gået imod indførelse af henrettelser ved standret, hvilket kongen havde taget meget ilde op. Kongen havde alligevel underskrevet ordren.¹⁷ Siden holdt kongen og regeringslederen Kaas sig til domstolsafgørelser. Både i forbindelse med arresterede under jødeforfølgelserne og ved dr. Dampes rettergang blev der nedsat kommissionsdomstole.

Landets stramme politiske kurs under Frederik 6. var under pres fra udlandet, hvor der var friere forfatningsordninger end i Danmark. I Norge var der indført

konstitutionelle ordninger i 1814. Det tyske Forbunds krav til Frederik 6. om en stænderforfatning for Holsten (jævnfør Forbundspagtens § 13) blev sammenholdt med fleres tilsvarende krav for Slesvigs vedkommende. Kravet blev støttet af liberale tyske kredse og især af det holstenske ridderskab, bestående af godsejerne.

Politirapporterne om jødeforfølgelser 1819-1820

I august 1819 fandt der jødeforfølgelser sted i Hamborg og andre tyske byer.¹⁸ Den 4. september 1819 startede tilsvarende forfølgelser i Østergade i Københavns centrum. Optøjerne er blevet skildret indgående frem til januar 1820,¹⁹ men de fortsatte indtil sidst på året 1820, som denne artikel beskriver.

Jøderne i Danmark blev af enevoldskonge og regering betragtet som et tolereret trossamfund, men der indgik en social adfærd, som den danske befolkning rettede sin intolerance og uvilje imod. Politirapporterne berettede om grove beskyldninger mod jøder, rudeknusninger, chikane i form af "uhumskheder", der blev kastet mod jøder, og bål antændt foran jødernes boliger tillige med enkelte tilfælde af overfald på jøder. Ødelæggelserne gik blandt andet ud over Raphaels modebutik i Østergade. Politiet blev tilkaldt, men folkemængden var så stor, at politidirektør O.H. Hvidberg tilkaldte husarerne, der ryddede gaderne og spredte folkemængden. Plakater blev fundet, blandt andet med følgende indhold (Ørsted-pakken): "Peb Moses! Ned med Jøderne. De Blodsugere: mærk ædle Medborgere! Lad Eder ikke lokke eller overtale ved falske Forestillinger [bagsiden]". Plakaternes ydre tegn var for eksempel et tegnet hvidt bånd viklet om en hat – formentlig et hemmeligt tegn til en forestående fælles aktion. Tegnet overbeviste politiet om, at der lå en form for organisering bag urolighederne.

Kongen besluttede hurtigt at indsætte militæret i hovedstaden og udstede forsamlingsforbud. Frygten for oprør fik kongen til at nedsætte en kommissionsdomstol, "som er bemyndiget til at kjende uden Appel".²⁰ Bagmændene skulle pågribes. Derfor blev der udsat en dusør på 4.000 rigsbankdaler. Ligeledes blev der indført udgangsforbud i aften- og nattetimerne.²¹ Den praktiske udførelse

af disse ordrer blev overladt til politidirektøren, som imidlertid aldrig fik opklaret, om jødeforfølgelserne var planlagt af nogle bestemte personer, og om der var tale om en egentlig organiseret "bevægelse". Håndhævelsen af udgangsforbuddet startede den 11. september. Der blev de følgende dage bragt arrestanter til de fem politiretter i hovedstaden. Københavns Politiret, 5. afdeling, dømte således ca. 70 borgere, som havde overtrådt udgangsforbuddet.²²

Folkemængden truer en gammel jøde. Han beskyttes af militæret fra hovedvagten. Tegningen er fra Nikolaj Plads i København i september 1819. Den udtrykker tegneren Knud Gamborgs noget folkelige gengivelse af de alvorlige forfølgelser. Han illustrerede Jacob Davidsens bog: Fra det gamle kongens Kjøbenhavn, 2. bind, København 1880-81.

Plakaterne viste, at modstanden mod jøderne ikke direkte handlede om religionsforskelle. De dannede baggrund, for jøderne levede i et land, hvor næsten alle borgere tilhørte

den lutherske tro. Først og fremmest drejede det sig i plakaterne om den økonomiske situation, hvor jøderne blev betragtet som blodsugere, jødepak med videre. De blev betragtet som økonomiske spekulanter, som opererede i en finanskrisen. Statsbankerotten i 1813 havde betydet en meget stram kreditgivning med konkurser og arbejdsløshed til følge, ikke mindst blandt købmænd og håndværksmestre. En stor del af befolkningen risikerede derfor at ende som tiggere. En plakat fra Ørsted-pakken viste frygten herfor:

Endelig er vi nu nær ved Maalet kun for Med og om en föie Tid er vi fri for det Jødepak der pincer og plager os over alt samt snyder og beskobber og fraröver os alt hvad vi eier og har saa vi bliver Tiggere men Jødepakket Slige Folk – i Aften ved ...[?].

Sandsynligvis har der været flere kopier af denne plakat, som cirkulerede i Københavns gader, og som ikke var fri for stavfejl. En anden kopi af denne plakat er anbragt i politidirektørens arkiv.²³

Sociologen Max Weber har tolket på tiggeriets status i den protestantiske religiøse kulturtradition og kaldsetik. Han mente, at det værste i den protestantiske forestillingsverden var at ende som tiggere, fordi det socialt var ganske uacceptabelt ud fra den protestantiske kaldsetik. Den lutherske forståelse var netop, at for ethvert menneske var det tildelte arbejde, høj som hos lav, et kald, som man forblev i og dermed tjente Gud og mennesker. Det blev betragtet som en dyd at arbejde. Den dårlige økonomiske situation og arbejdsløsheden rev mange ud af dette kald – og det gav ikke bare en materiel utryghed, men også en åndelig utryghed. En identitetskrise.²⁴

Fleere politirapporter nytårsdag 1820 fra Ørsted-pakken kunne fortælle Kaas det opmuntrende, at det var lykkedes at komme uroen i gaderne til livs. I hovedstaden havde flere "Patrouiller" holdt godt øje med situationen. Politiet berettede, at en lille gruppe borgere lavede optøjer på Købmagergade. De blev arresteret. Politirapporterne talte dog samstemmende om, at uroen hurtigt kunne blusse op igen.

Den anspændte politiske situation fik yderligere næring, da Johs. Blankensteiner, der havde kunstforretning i Østergade, og som var medlem af ledelsen i den katolske menighed, den 8. januar 1820 afleverede en funden "Billet" i Østergade til den nye politidirektør A. Chr. Kierulff. Denne "Billet" ligger i Ørsted-pakken:

I Jöden Triers gaard [Meyer & Triers Handelshus] i Raadhuusstrædet, findes i Kielderen Millioner rede-Sölv forn tilhörer Staten; men bliver efterhaanden Transporteret til Udlandet. - Satanen er i Wien for aldrig meer at vende tilbage; han leer nu over de Dumme Danske, der blot truer, men tör ikke Handle. - Kongen, med sine Ransmænd og Jøderne, trodser, foragter Folket. - Need! med de Skurke, og Landet er frelst.-

Det overbeviste regering og politi om, at en politisk uro på grund af regeringens økonomiske kurs, med direkte kritik af enevælden som styreform, spillede en lige så stor rolle som forfølgelsen af jøder. I denne "Billet" beskyldtes jøder for en spekulativ orienteret eventyrkapitalisme, for nu at bruge Webers formulering, selvom finanskrisen var en regulær kreditkrise, som viste en manglende økonomisk ledelse af landet, og som intet havde med jøderne at gøre.²⁵ Historikeren Per Boje har skrevet, at "Nationalbankens mulighed for at yde handelskreditter (...) hæmmedes i den første del af perioden pga. målsætningen om seddelinddragning".²⁶ Nationalbanken i København overtog den 1. august 1818 statsinstitutionen Rigsbanken og blev etableret som privat nationalt interessentskab, hvor alle landets ejendomsbesiddere var pålagt en bankhæftelse på mindst 100 rigsbankdaler. Det skete ved kongens åbne brev af 6. april 1818. Tiderne var alvorlige, for i 1819 faldt kursen til 212, det vil sige 212 rigsbankdaler for 100 sølvspecier. Ganske vist var kursen i 1813 sat til 200, men herefter havde kursen ligget på mellem 400 og 800. Krisens kerne i årene 1819-1820 var afsætningsvanskeligheder for landbrugsvarer med mere set i sammenhæng med den utilstrækkelige kreditmarksstruktur. Sparekasserne slog først for alvor igennem som udlånskasser i løbet af 1820'erne, og oprettelsen af banker skete først i 1846.²⁷

Ovennævnte "Billet" med dens antijødiske spekulationsudtalelser om eksporteret sølv til udlandet pegede på, at dette sølv burde tilhøre staten/samfundet til brug for seddelregulering og til stimulering af økonomien i form af likviditet og kreditgivning, så omsætningen kunne komme i gang og hindre den stigende arbejdsløshed. Kritikken i den fundne "Billet" tegnede et klart billede af den jødiske finanskapitalist, et billede, som antisemitismen senere mod århundredets slutning for alvor skabte.

Politirapporterne var skrevet af politibetjente, vægtere og politiagenter, og de dækkede det meste af året 1820, især september måned. Rapporterne havde fokus på folkemængdens placering i gader og dens bevægelser. De registrerede især enhver "Samstimlen", fordi forsamlingsforbuddet stadig var ved magt. Derved havde politiet mulighed for indgriben ved at opløse forsamlingerne og arrestere uromagere. Politirapporterne beskrev ofte kun jødeforfølgelsen med en henvisning til hændelsesstedet, det vil sige adresser på de jødiske hjem. Uroen og optøjerne rettet mod jøderne var underforstået. Alle disse rapporter tilgik politidirektør Kierulff, som vidererapporterede til Kaas.

Politiassistentordningen fra politireformen i 1815-1817 fik betydning i politiets håndtering af urolighederne. Det betød en mere effektiv registrering af urolighederne, som var medvirkende til, at politiets beskedne mandskabsressourcer kunne sættes ind de rette steder.²⁸

På kongens fødselsdag den 28. januar 1820 blev der givet ordre til at forstærke militærvagten med flere husarer. Det drejede sig især om nattevagten, hvor der hele natten skulle stå 20 opsadlede heste parate til husarerne. Men det var lige ved at gå galt, som nævnt i politiassistent, cand.jur., Jens Samuel Grønlunds politirapport fra den 1. februar 1820. En folkemængde blev konfronteret med kongens kortege. Sikkerhedspolitiet havde ikke været på sin plads. Grønlund var leder af blandt andet distrikterne "Købmager, Rosenborg og Frimands Kvarter" (1815-1820) og "Strand, Snarens, Øster, Vester Kvarter samt Christianshavn og Amagerbro Kvarter" (1820-1822). Grønlunds egne rapporter fra den 1. februar

1820 og den 3. februar 1820, som ligger i Ørsted-pakken, talte tydeligvis om fortsatte kraftige uroligheder, og de indeholdt flere iagttagelser:

En stor Folkemængde kom fra Bredgade hen imod Gothersgade, lige da Kongen havde passeret ... [Folkemængden] bestod for største Delen af Personer, der efter deres Klædedragt syntes at være Haandværkssvende, tilligemed en Deel Haandværksdrengene.²⁹

Her stod både sikkerhedsmæssige og samfundsmæssige konsekvenser på spil.

Københavnske jøder valgte selv at henvende sig til politiet på grund af urolighederne rettet mod deres huse og hjem. Den 29. februar 1820 anmeldte overretsprokurator Moses Delbanco til politidirektør Kierulff, at der over flere dage havde været ”Samstimlen”, det vil sige optøjer og chikane, ved 11 jødiske familiers bopæle, som i anmeldelsen var angivet med adresser.³⁰ Underforstået var det i anmeldelsen, at her havde politiet ikke været i stand til at beskytte jødiske borgere.

I forår og forsommer 1820 havde uroen været faldende i længere tid, og militæret var blevet trukket tilbage fra hovedstaden. En politirapport fra den 17. juli 1820 nævnte imidlertid rygter om, at optøjer ville opstå på forskellige steder i København. Rapporternes antal steg, da etårsdagen for de første jødeforfølgelser nærmede sig. Mens der i Ørsted-pakken eksisterer 11 politirapporter fra september 1819 og otte politirapporter fra slutmånederne i 1819, ser det ganske anderledes ud for året 1820. Fra den 31. august 1820 og et stykke ind i september måned blev der fra politiets hånd afleveret hele 24 daterede politirapporter ud af i alt 48 rapporter for hele året 1820. Der var tale om en fortsættelse af jødeforfølgelserne, hvilket blev bekræftet i en anonym artikel i *Politievennen*. Artiklen fordømte de mange pøbeloptøjer rettet mod jøder i september 1820.³¹

Vægterinspektør Christian Berg leverede flere rapporter i september 1820, især om jødeforfølgelser. Poliagenten, teskænker Peter Larsen, indleverede den 3. september

1820 en rapport om jødeforfølgelser hos syv jødiske familier, og han bemærkede, at det ikke var muligt at identificere anstifterne af denne uorden. Samme Peter Larsen skyggede på denne tid også forfatteren J.K. Blok Tøxen, der var politisk aktiv i dr. Dampes såkaldte jernringsforening. Det var den samme poliagent, der udførte politiets overvågning i forbindelse med både jødeforfølgelser og politiske aktiviteter for en fri forfatning. Fra politiets side var der tale om den samme sag, det vil sige truslen mod enevældens styre.

Folkemængdens angreb på jøderne, især rudeknusninger, bål foran jødiske huse, skader på inventar med videre, blev direkte beskrevet i 16 af de 24 rapporter, som stammede fra september 1820. Politirapporterne nævner kun få anholdelser, hvilket kunne tyde på, at politistyrken ikke havde tilstrækkelig størrelse til at foretage arrestationer. Folkemængden var for stor den 2. september 1820 ifølge en politirapport:

(...) en Deel Mennesker havde forsamlet sig paa Amagertorv ved Østergaden og derefter taget Veien op af Kiøbmagergaden. Da jeg kom i Møntergaden (...) seer jeg at en Sværm af Mennesker tog Veien om af Vognmagergaden (...)³²

Tre politirapporter om ødelagte ruder og chikane hos jødiske familier indløb den 3. september 1820:

(...) omkring i Stadens Gader (...) hvad Steder der er Slaaet Vinduer itue i Aftes af Pöbelen –
(...) Collecteur Levin Israel i Vognmagergaden
(...) Garver Levin paa Gammel Mýndt
(...) Raphael paa Østergaden
(...) Handelsmand Jacob Jasop i Læderstræde
(...) Compagnistræde (...) hvor Salomonsen er boende
(...) Hartvig Jasop paa Østergaden
(...) Hattemager Hanover (...) paa Østergaden (...)³³

(...) i Læderstræde kom en stor Sværm af Folk, som her bød som at raabe, og strax derpaa blev 3 vinduesruder indslagen i en Stue No. 24 i Læderstrædet.³⁴

På råd- og domhuset ved Nytorv nær Østergade i København blev flere af arrestanterne ved jødeforfølgelserne dømt. Huset blev bygget af C.F. Hansen i 1815. Billedet viser folkelivet i Slutterigade mellem domhuset og det daværende fængsel. Til højre ses en tigger, som taler med to borgere, og bagved stikker en fange hovedet ud mellem fængselvinduets tremmer. Martinus Rørbye, 1831. Foto: Statens Museum for Kunst.

(...) en stor Folkestimmel fra Gothersgaden (...) der blev Indslaaet 5 a 6 vinduesruder i en Stue hos Collecteur Disler.³⁵

Politiretten var på overarbejde i september måned, hvor arrestanter blev dømt til "Riis" og fængselsstraf, typisk i to uger på vand og brød.³⁶ Der blev ikke nedsat nogen kommissionsdomstol som året før. Militæret blev heller ikke genindkaldt. Årsagen kunne være, at sikkerhedspoliets overvågning denne gang fungerede. Uroen fortsatte de næste par måneder.

I perioden fra januar til slutningen af november 1820 handlede 24 andre politirapporter mere generelt om uro-

ligheder og folkemængdens "Samstimlen" og bevægelser fra gade til gade. Der blev nødvendigvis ikke direkte nævnt jødeforfølgelser som årsagen med angivelse af jødiske hændelsesadresser, men det udelukkede langt fra, at forfølgelserne hele tiden var den egentlige årsag.

Den politiske kritik af økonomien dukkede fortsat op på plakater, for befolkningen sultede. Den 5. november blev det af politiet rapporteret, at der på en mur i Bredgade stod skrevet med kridt: "Bröd eller Död!"³⁷ Det samme stod skrevet på en anden mur i Gothersgade den 29. november.³⁸ Alle rapporter videresendte politidirektøren til regeringen.

De politiske uroligheder: To ”bevægelser” parallelle forløb i 1820

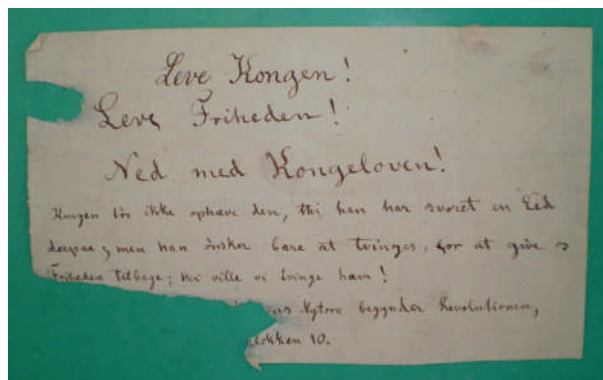
Under de tidlige jødeforfølgelser i 1819 sendte politidirektør Hvidberg den 29. november 1819 et brev til Kaas vedlagt en plakat, som havde cirkuleret i hovedstaden. Det var en enke, Karen Marie Olsen, og hendes 11-årige søn, Jens Peter Olsen, der fandt plakaten.³⁹ Hvidberg forklarede, at han mistænkte forfatteren J.K. Blok Tøxen for at være ophavsmanden. Tøxen blev arresteret og bragt i forhør, men da der intet bevismateriale fandtes, måtte han løslades. På plakaten stod blandt andet at læse:

Det er høie Tiid at der skeer en Forandring i vor Regjeringsforfatning; Folket trues med en Penge Revolution Liig den innfandt, Sted i 1813, hvorved den største Deel, i Særdeleshed den mindre Rige og fattige Borger, vil blive total Ruineret (...) Præsident Kaas denne Erkeskurk, som forføre den svage Konge (...) og lader sig bestikke af Jøderne for at undertrykke sine Medborgere (...) Dette Landets Uhyre maae rydes af Veijen (...) Jøderne maa anselig indskrænkes i henseende til Deres Handel i Særdeleshed hvad Vexles i rede Sølv angaaer (...) burde uden Naade strax hænges.⁴⁰

Denne plakat gav udtryk for dels en utilfredshed med den dårlige økonomi siden statsbankerotten i 1813, hvor jøderne og regeringslederen Kaas blev gjort ansvarlige og truet, dels det politiske ønske om en forfatningsændring. Allerede på dette tidspunkt i november 1819 overbeviste plakaternes retorik regeringen om, at jødeforfølgelserne kunne blive anledningen til politisk uro – gnisten, som kunne tænde krudttønden.

Trekvart år senere, den 2. september 1820, udtrykte Kaas en frygt for, at jødeforfølgelserne var ”Indledning til at den store Scene var forberedt”. Jødeforfølgelserne var kun begyndelsen. Kaas forventede herefter en politisk opstand på den store scene, det vil sige i hovedstaden. Nogle dage senere skrev Kaas yderligere (ifølge uddrag af 19. september 1820), at jødeforfølgelserne var anledningen til at ”omstørte Landets Regjeringsform og indføre en Constitution liig den Norske”.⁴¹ En cirkulerende plakat, som blev afleveret til Kaas, bekræftede regeringen i dens vurdering af en mulig opstand mod enevælden: ”Leve

Kongen! Leve Friheden! Ned med Kongeloven!”⁴²

Plakaten ligger i Ørsted-pakken sammen med politirapporterne fra 1820. Der eksisterede samtidig med jødeforfølgelserne en politisk uro rettet mod enevældens styreform. Plakaten var nærmest en papirlap, beregnet til cirkulation på gader og stræder. Foto: Jens Rasmussen.

Snart fik politi og regering overblik over de kræfter, som man mente arbejdede for en opstand. En fingerring af jern var symbolet på en forening, som i regeringens interne korrespondance blev kaldt jernringsforeningen. De fremtrædende personer i denne forening var teologen dr. Jacob J. Dampe, forfatteren J.K. Blok Tøxen,⁴³ smedemester H.C. Jørgensen og en del officerer fra militæret.⁴⁴

Lange arbejdede politiet med at skygge hovedpersonerne og at ansætte politimeddelere fra Dampes omgangskreds.⁴⁵ Det gjaldt for eksempel Dampes fortrolige J. Chr. W. Wendt, prof., dr.med. og overlæge ved Almindeligt Hospital. Politimeddelernes opgave var i politirapporter at videregive oplysninger til politidirektør Kierulff om Dampes og Tøxens politiske aktiviteter og udtalelser i efteråret 1820. Sammentalt ligger der i politiarkivet ca. 30 politirapporter om overvågning af hovedpersonerne.⁴⁶ Denne overvågningsopgave lykkedes for det nyetablerede sikkerhedspoliti.⁴⁷

Regeringens forestillinger og frygt fremskyndede arrestationen af Dampe og Jørgensen den 16. november 1820 på det konstituerende møde for ”Det bestandige borgerlige Selskab”. Ved anholdelsen havde Dampe sit indbydelsesskrift på sig, her gengivet i uddrag:

(...) Men erkjendes ikke Folkets Ret af Kongen inden 24 Timer, da betragtes han, som den, der vil bruge Vold (...) Samfundet indbyder da alle Hovedstadens Borgere til öieblikkelig, ved offentligt Raab, at stemme om Antagelsen af fri Regieringsform (...) Derpaa udstedes Opfordring til alle andre Landets Borgere paa det snarest at følge Hovedstadens Eksempel: De, som ikke inden en bestemt kort Tid indsende Beretning om Udfaldet af Stemningerne, ansees for selv at have frakiendt sig deres Stemmeret. Imidlertid forblive alle de, der ved offentligt Raab have erkjendt Folkets Ret, under Vaaben, og saadanne Forholdsregler tages, hvorved al videre Vold tilintetgiöres. En Proclamation om det, der er foregaaet, og om Kongens Forhold, udstedes til alle Europas Magter. Er fri Regieringsform af Folket indfört, vælges Mænd til nöiere at udkaste den, hvis Forsamlinger og Debatter blive offentliggjorte. – Hvorfor hele den valgte Regieringsform træder i Kraft.⁴⁸

Dampe ønskede en fri regeringsform – sikkert et konstitutionelt monarki med deputeredes lovgivningsret og folkets stemmeret. Muligvis har den norske grundlov af 1814 været det nærmeste forbillede, som også Kaas vurderede det (jævnfør uddrag af 19. september 1820).

Der blev nedsat en kommissionsdomstol, og sagen endte med, at Dampe den 14. februar 1821 blev dømt til døden. Dommen lød på ”simpl Livsstraf efter trykkeri-forordningen af 27. September 1799, § 1, jvf. § 25”.⁴⁹ Jørgensen, som også havde været tiltalt, og som retten fandt havde været delagtig i Dampes planer, fik også dødsstraf. Kancelliet indstillede herefter til kongen, at den nedsatte kommissionsdomstols domme blev formildet til fængsel på livstid. Kongen fulgte indstillingen med resolution af 7. marts 1821.⁵⁰ Dommene har muligvis taget lysten fra yderligere uroligheder i København, som stilnede af ved årsskiftet 1820/21. I hvert fald blev Dampes skæbne hurtigt meddelt offentligheden i *Collegial-Tidende*.⁵¹

Herefter var der tilsyneladende lagt en dæmper på revolteplaner i hovedstaden. Samtidig stoppede jødeforfølgelserne, hvilket kan sandsynliggøre regeringens

forestilling om, at der var en sammenhæng mellem jødeforfølgelserne i 1819-1820 og en politisk opstand. Ved at skabe tilstrækkelig uro i hovedstaden undergravede man styret, hvorved vejen skulle banes for en opstand.

Afsluttende vurdering

Optøjerne i september 1819 mod jøder i København, hvor folkemængden knuste ruder i jødiske butikker og huse, chikanerede med tændte bål og kast af uhumskheder samt i enkelte tilfælde overfaldt jøder, kom som en overraskelse for regeringen og de lokale politimyndigheder. Intet var forberedt. Et nyt kildemateriale med politirapporter gemt hos kancellideputerede Ørsted dokumenterer, at den københavnske befolknings jødeforfølgelser ikke sluttede i januar 1820, som hidtil antaget af forskningen, men fortsatte næsten hele året ud.

Det har ikke været muligt ud fra det fundne kildemateriale at påvise en direkte sammenhæng – i kraft af personnavne, adresser eller andet – mellem folkemængdens optøjer mod jøderne i 1819-1820 og den af politiet optrevlede politiske jernringsforening i november 1820. Det drejede sig dog om parallelle forløb i København i sensommeren og efteråret 1820, som materialet i Ørsteds pakke har vist.

Gehejmestatsminister Kaas og regeringen forestillede sig en sammenhæng og frygtede, at de nye uroligheder i september 1820, som Kaas formulerede det, var en ”Indledning til den store Scene”. Disse to ”bevægelser” var under alle omstændigheder rundet af den samme utilfredshed med regeringens håndtering af den økonomiske situation siden bankerotten i 1813 og tabet af Norge i 1814.

Problemet for den danske regering var, at de opståede uroligheder destabiliserede samfundet. Regeringen mistede autoritet. Jødeforfølgelserne kunne danne grobund for politiske opstande rettet mod enevældens styre. Både Dampes og Tøxens politiske uro med krav om en fri forfatning var derfor i regeringens søgelys, hvilket kan aflæses i politirapporterne. Jødeforfølgelserne stoppede, da Dampe blev dømt til døden og siden blev benådet og forvist til Christiansø på livstid. Dette eksempel lagde en dæmper på urolighederne, om end jødechikane, vold med mere dukkede op igen omkring 1830.⁵²

Gehejmestatsminister og politichef Frederik Julius Kaas (1758-1827) fik en hovedrolle under urolighederne i København i 1819-1820. Han var søn af en admiral og selv jurist med megen indflydelse hos Frederik 6. Maleriet er af en ukendt maler og ejes af Herlufsholms Kostskole.

LITTERATUR

Albertsen, L.L.

1984 *Engelen Mi. En bog om den danske jødefejde. Med en bibliografi af Bent W. Dahlstrøm.* København: Privattryk 1984.

Blüdnikow, B. og B. Christensen

1982 "Politiet og jødefejden i København 1819". *Politihistorisk Selskab. Årsskrift 1982.* København: Politihistorisk Selskab 1982.

1986 "Jødefejden 1819". *Protest og oprør, kollektive aktioner i Danmark 1700-1885* (red. Flemming Mikkelsen). Aarhus: Modtryk 1986.

Blüdnikow, B.

1981-1983 "Jødeuroen i København 1830". *Historie/Jyske Samlinger*, Ny rk., bd. 14,4, Aarhus: Jysk Selskab for historie, sprog og litteratur 1981-1983, s. 633-650.

Blüdnikow, B. (red.)

2014 *Jøderne som frie borgere. Anordningen af 29. Marts 1814.* København: Det Jødiske Samfunds Forlag 2014.

Boje, P.

1977 *Danske Provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847*, disputats. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 1977.

Davidsen, J.

1869 *Jødefejden i Danmark. Den litterære Jødefejde, begyndt i 1813. Opløbet mod jøderne i København og flere Provindsbyer i Danmark 1819-20.* København: C. Ferslew og Co. 1869.

1911 *Fra det gamle kongens Kjøbenhavn.* København: Vinten Forlag 1911.

Engberg, J.

1973 *Dansk Guldalder eller oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset.* København: Rhodos 1973.

- Engelstoft, P. og F.W. Wendt
1964 *Haandbog i Danmarks Politiske Historie*. København: Gyldendal 1964.
- Helm, M.
1986 *Det kvalte demokrati. Guldalderens glemte systemkritikere*. København: Gyldendal 1986.
- Jensen, H.
1931ff. *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848*, bd. I-II. København: J.H. Schultz Forlag 1931ff.
- Jensen, J. Haugaard
1985 ”Den korporlige jødefejde’ i Odense 1819”. *Fynske Årbøger*. Odense: Historisk Samfund for Fyns Stift 1985, s. 7-22.
- Johansen, J.C.
1894-1895 ”Dr. J.J. Dampe og Attentater paa Enevælden i 1820”, *Historisk Tidsskrift*, bd. 6, rk. 5. København: Den danske historiske Forening 1894-1895, s. 555-680.
- Jørgensen, H.
1929-1930 ”Jødeuroligheder i København 1830”. *Historiske Meddelelser om København*, II. rk., IV. bd. København: Selskabet for Københavns Historie 1929-1930, s. 241-248.
- 1978 *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848*. København 1978.
- Jørgensen, H. (red.)
1984 *Indenfor Murene. Jødisk Liv i Danmark 1684-1984*. København: C.A. Reitzels Forlag 1984.
- Larsen, G.
1963 *Firti danske Kriminalcases fra ældre tid*. København: Politikens Forlag 1963.
- Lausten, M. S.
2002 *Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder i den danske Oplysningstid (1760-1814)*. København: Anis 2002.
- 2005 *Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849*. København: Anis 2005.
- Manniche J. Chr.
1974-1976 ”Jødefejden i Odense 1819. Eller noget om at beskrive fortiden”. *Historie/Jyske Samlinger*, Ny Række, XI, 1. Aarhus: Jysk Selskab for historie, sprog og litteratur 1974-1976, s. 1-28.
- Mikkelsen, Fl. (red.)
1986 *Protest og oprør, kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*. Aarhus 1986.
- Pedersen, K. P.
2014 *Kontrol over København. Studier i den sene enevældes sikkerhedspolitik 1800-48*, disputats. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2014.
- Olsen, A. A. A.
2018 ”Jødefejden 1819-1820 – Politihistorisk tilbageblik på militær bistand til politiet set i lyset af 200-året for Jødefejden”. *Politihistorisk Tidsskrift*. København: Politihistorisk Selskab 2018. Tilgængelig online: https://www.politihistoriskforening.dk/wp-content/uploads/2018/08/joedefejden_1819_1820_opt.pdf (15.07.2019)
- Rasmussen, J.
2009 *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2009.
- 2010 ”Jødefejden og de beslægtede uroligheder, 1819-20. ’Indledning til den store Scene?’”. *Kirkehistoriske Samlinger 2010*. København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie 2010, s. 131-165.
- Rubin, M.
1892 *1807-14. Studier til Københavns og Danmarks Historie*. København: P.G. Philipsen 1892.
- 1895 *Frederik VI's Tid, fra Kielerfreden til Kongens*

Død. København: P.G. Philipsen 1895.

Sterling, E.

1969 *Judenhass. Die Anfänge des politischen Antisemitismus in Deutschland (1815-1850)*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt 1969.

Syskind, A. (udg.)

1897 *Jøderne som danske Borgere. En samling Aktstykker*. København: P. G. Philipsens Efterfølger 1897.

Vibæk, J.

1971 *Danmarkshistorie, Reform og Fallit 1784-1830*, bd. 10. København: Politikens Forlag 1971.

Weber, M.

1965 *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*. København: Fremad 1965.

LOVE M.V.

Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger. For året 1819, XVIII. Deel, udg. af J.H. Schou. København 1823.

Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger. For året 1820-21, VII. Deel, 8. bd., udg. af T. Algreen-Ussing. København 1828.

Kong Frederik den Sjettes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve. 1909-1828. For året 1819. København.

NOTER

1. Olsen 2018.
2. Davidsen 1869; Rubin 1892; Rubin 1895; Syskind 1897; Jørgensen 1929-1930; Manniche 1974-1976; Blüdnikow og Christensen 1982; Blüdnikow 1981-1983; Blüdnikow og Christensen 1986; Albertsen 1984; Jørgensen 1984; Jensen 1985; Mikkelsen 1986 (jævnfør kort forskningsoversigt s. 102f.); Lausten 2005 (jævnfør kort forskningsoversigt s. 34-35); Pedersen 2014; Olsen 2018 (læst online 21.04.2019).
3. Rasmussen 2009, s. 67-72 og Rasmussen 2010, s. 131-165. Efter denne artikels redaktionelle afslutning har Bent Blüdnikow i september 2019 udgivet *Jødefejden* i serien 100 Danmarkshistorier, Aarhus Universitetsforlag. I denne bog lægges vægten fortsat på forfølgelserne fra september 1819 til januar 1820 (s. 57ff.), og der medtages fra min artikel i 2010 en kort skildring af perioden frem til slutningen af 1820 (s. 73ff.). Jødefølgelserne i 1820 voksede imidlertid i omfang. Set i forhold til 1819 findes næsten tre gange så mange politirapporter fra året 1820.
4. Engelstoft og Wendt 1964, s. 12ff., 16ff; Olsen 1967, s. 250ff; Vibæk, bd. 10, 1971, s. 437ff., 462ff.; Boje 1977, s. 162-68 (kapitlet "Danmarks økonomiske udvikling").
5. Blüdnikow og Christensen giver i artiklen "Jødefejden 1819" (*Protest og oprør*, 1986, s. 93ff.) en oversigt over de plakater, som de har fundet i arkiverne. Forfatterne lægger vægten på den alvorlige jødekritik og jødehad, hvor jødernes pengemagt og delagtighed i statsbankerotten 1813 er det vigtige motiv på plakaterne.
6. Lausten 2002, s. 341-70.
7. Pedersen 2014, s. 248.
8. Pedersen 2014, s. 95-123.
9. Pedersen 2014, kap. 6-8.
10. Lausten 2002, s. 133ff. og Lausten 2005, kap. IV samt Rasmussen 2009, s. 62-83.
11. Rasmussen 2009, s. 38 (statistiske oplysninger), 73 og 76ff. og Sterling 1969, s. 29.
12. Her skal blot henvises til typiske repræsentanter for forskningens hidtidige holdning: Engelstoft og Wendt 1964, s. 18f.; Vibæk 1971, s. 364ff., 411ff., 466ff. og 481ff.; Jensen 1931ff., bd. I, s. 44ff., 58ff.; jævnfør Engberg 1973, s. 163-68.
13. Rasmussen 2010, s. 131-165.
14. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 2. Depart., I. 70-11, Henlagte sager 1800-1848, U 1819. Vedr. jødefejden 1819-20.
15. Ibid.
16. Pedersen 2014, s. 107-110.
17. Engberg 1973, s. 130ff. og 140ff.
18. Sterling 1969, s. 171f. Sterling nævner, at forfølgelserne kom overalt i de tyske stater, men især i Hamborg og Frankfurt samt områderne Baden og Bayern. Jævnfør Blüdnikow 1981-1983, s. 633f.
19. Blüdnikow og Christensen 1982. De følger Davidsen 1869, s. 131, der henviser til de sidste urolige hændelser på kongens fødselsdag den 28. januar 1820.
20. Albertsen 1984, s. 55 (aftryk af bekendtgørelsen). Endvidere *Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger*. For året 1819, XVIII. Deel, udg. af Schou 1823, s. 338f.
21. *Kong Frederik den Sjettes allernaadigste Forordninger...* For året 1819, s. 279ff.

22. Rigsarkivet, La. for Sjælland, Københavns Politiret. DC-013. 5. Protokol. Forhørsprotokol 1812-45. Nr. 37-21/22/23, 1819-20. Jævnfør Rigsarkivet, La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001; og Politidirektørens protokol 1809-1936. Nr. 4, 1819-21.
23. Jævnfør Jørgensen (red.) 1984, s. 88f.
24. Weber 1965, s. 107f. og 118f.
25. Ibid., s. 110.
26. Boje 1977, s. 167.
27. Olsen 1967, s. 247ff. og 250ff.
28. Pedersen 2014, s. 95-123.
29. Ørsted-pakken, politirapport, 1. februar 1820, underskrevet politiassistent, cand.jur., Jens Samuel Grønlund.
30. Ørsted-pakken, anmeldelse af overretsprokurator Moses Delbanco, 29. februar 1820.
31. "Om Opløb og store Stæder", *Politievennen. Et ugentligt Almeenhedsblad*, no. 246, Lørdagen den 16de September 1820, udg. af K. Kristensen, Nittende Hæfte, København 1820, s. 3967ff.
32. Ørsted-pakken, politirapport, 2. september 1820, underskrevet vægterinspektør Chr. Berg.
33. Ørsted-pakken, politirapport, 3. september 1820, underskrevet politiagenten, teskænker P. Larsen.
34. Ørsted-pakken, politirapport, 3. september 1820, underskrevet af vægterinspektør Chr. Berg. Denne leverede hele 6 rapporter den 3. september 1820.
35. Ørsted-pakken, politirapport, 3. september 1820, underskrevet af vægterinspektør Chr. Berg.
36. Strikprøver er foretaget. Rigsarkivet, La. for Sjælland, Københavns Politiret. DC-013. 5. Protokol. Forhørsprotokol 1812-45. Nr. 37-21, 1819-20; Rigsarkivet, La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. Politidirektørens protokol 1809-1936. Nr. 4. 1819-21.
37. Ørsted-pakken, politirapport, 5. november 1820, underskrevet af P. Holm Rasmussen.
38. Ørsted-pakken, politirapport, 29. november 1820, underskrevet af A. Brjude og B.H. Olsen.
39. Kopier findes i flere arkivpakker. Rigsarkivet, La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. Skrivelser fra Politichef Kaas til Politidirektør Hvidberg 1815-1819. Nr. 1, 1815-19. Rigsarkivet, La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. J-53. Udtagne sager. Undersøgelsen mod Dr. Dampe m.fl. 1820-1835. Se under D.4. Diverse sager. Jævnfør Johansen 1894-1895, s. 600.
40. Ibid.
41. Rigsarkivet, La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. J-53. Udtagne journalsager. Undersøgelsen mod Dr. Dampe m.fl. 1820-1831. Se under A. Beretninger og C. Politirapporter og politimeddelere.
42. Rigsarkivet, DK, 2. Depart., I. 70-11. Vedr. jødefejden 1819-1820. Brevet fra Kaas er dateret "2. Sept." og må være fra 1820. En "Secretair Thanning" (vistnok ansat hos Kaas) omtales i brevet. Denne skrev til Kaas "4 Septbr. 1820" især om sin vurdering af urolighederne.
43. Davidsen 1869, s. 108-117.
44. Rigsarkivet, DK, Fællesafdelingen, 232-G152A-B. Kommissionen i sag mod dr.phil. Jacob Dampe og Hans Chr. Jørgensen for majestætsfornærmelse. Dokumenter fremlagt i kommissionen 1820-1821 og Kommissionsprotokol 1820-1821. Ligeledes Johansen 1894-1895, s. 555-680, især s. 556, 567, 570f., 575f., 577f., 614, 616ff., 631f., 635ff., 644ff., 649ff. og 651f. – med en gennemgang af Dampes sag både hos politiet og kommissionsdomstolen.
45. Johansen 1894-1895, s. 577ff. og 593ff.
46. Rigsarkivet, La. for Sjælland, Københavns Politi. DG-001. J-53. Udtagne sager. Undersøgelsen mod Dr. Dampe m.fl. 1820-1835. Se under C. Politirapporter og politiagentmeddelere.
47. Bekræftes af Pedersen 2014 i kapitel seks.
48. Rigsarkivet, DK, Fællesafdelingen, 232-G152A-B. Kommissionen i sag mod dr.phil. Jacob Dampe og Hans Chr. Jørgensen for majestætsfornærmelse.
49. Johansen 1994-1995, s. 651. Jævnfør trykkefrihedsforordningen af 27. sept. 1799, se Jørgensen 1978, s. 31ff.
50. Rigsarkivet, DK, 2. Depart., 232-14-38. Forestillinger 1800-1848, 1821/ nr. 90, jan.-juni m.m. Mikrofilm nr. 58863. Forestilling af 7. marts 1821 angående dr.phil. Dampe og smedemester Jørgensen.
51. Johansen 1994-1995, s. 644ff., 649f. og 651ff. Han henviser til *Collegial-Tidende* fra 1821, s. 235.
52. Jørgensen 1929-1931 og B. Blüdnikow 1981-1983.

Goldschmidt

– mellem dansk og jødisk

I forbindelse med Rambams markering af 200-året for den dansk-jødiske forfatter Meir Aron Goldschmidts fødsel bidrager Søren Schou med en artikel, der fokuserer på Goldschmidts livslange optagethed af forholdet mellem dansk og jødisk identitet. Ifølge Schou er denne tematik særligt fremtrædende i *En Jøde* og *Kjærlighedshistorier fra mange Lande*, hvor Goldschmidt forholder sig forskelligt til forfatterskabets centrale identitetsspørgsmål: frontalt og pessimistisk i debutromanen, underfundigt og tit humoristisk i de meget senere kærlighedshistorier.

Af Søren Schou

Meir Aron Goldschmidt (1819-1887) var ikke den første dansk-jødiske forfatter. Fra den foregående periode kan man nævne Henrik Hertz, der især var dramatiker (mest kendt for komedien *Sparekassen* (1836)). Men Goldschmidt var den første, der i romanform stædigt satte fokus på identitetsspørgsmålet. Var det muligt på én gang at opfatte sig som dansk *og* jøde? Og var det muligt at leve i harmoni med danskere, for hvem "det jødiske" ofte var forbundet med forestillinger om noget fremmed, afvigende, ja ligefrem skræmmende?

Goldschmidt blev født i Vordingborg, hvor familien drev en købmandshandel. Forældrene var ikke ortodokse, men alligevel var hjemmet på mange måder præget af jødisk tradition og tankeverden. Allerede i barndommen blev den identitetskonflikt grundlagt, som kom til at præge hans forfatterskab. Jødisk kultur fik han dybere indsigt i, da han i en periode boede hos nogle slægtninge i København, skildret i *Erindringer fra min onkels hus*.

Corsar og etiker

Det, der gjorde hans navn kendt i bredere kredse, var hans redaktørvirksomhed. Han lancerede i 1840 et

satirisk tidsskrift, som fik navnet *Corsaren*. Modellen for bladet var hentet i Frankrig, ligesom navnet var det: en Corsar er en sørøver, der uforfærdet sætter sin egen kurs. *Corsaren* lå i evig strid med myndighederne, hvad der var et risikabelt foretagende. Man må huske, at der absolut ikke herskede trykkefrihed i 1840'ernes Danmark. Her, i enevældens sidste tiår, udspillede sig en fejde mellem statsmagten, der skred ind med censur – og redaktørerne, som svarede igen. Man prøvede at beskytte bladene ved hjælp af "stråmænd", der kun rent formelt optrådte i rollen som redaktører. De frække bladfolks vigtigste våben var spot og satire både i skrift og billede. Myndighederne havde naturligvis flest muskler at spille med, men en stor del af læserne holdt med bladene – og på længere sigt var det med til at skabe en oprørske stemning, der førte til enevældens fald og vedtagelsen af Danmarks første grundlov i 1849.

Goldschmidt blev kendt som en af de unge oprørere, men han blev måske endnu mere kendt for en personfikseret strid uden politisk indhold: striden med den store danske eksistensfilosof Søren Kierkegaard. Kierkegaards holdning til politisk frigørelse var helt igennem afvisende. Han havde kun foragt tilovers for demokratiets forkæmper,

fordi deres kamp efter hans opfattelse var udvendig og lige gyldig. At leve som et autentisk menneske havde ikke noget at gøre med, hvad Kierkegaard kaldte demokratiet "talmajestæt". Men nu trådte Kierkegaard frem og bad om, at han selv blev gjort til skydeskive for tidsskriftets satire. Kierkegaard fik, hvad han havde bedt om – og mere til. Han blev angrebet og latterliggjort i nummer efter nummer af *Corsaren*, både i tekst og i satiriske billeder. Angrebene på ham var brutale og smagløse med giftige tegninger, der fremhævede hans krumme ryg og hans buksebens forskellige længde. På et mindre harmløst plan snagede *Corsaren* i Kierkegaards forhold, gerne til hans forlovede Regine Olsen. Det nysgerrige københavnske publikum fulgte med stor interesse bladets omtale af den celebre forlovelse.

Goldschmidts tidsskrift Corsaren blev kendt for sine satiriske angreb, i tekst og billeder, på blandt andre Kierkegaard. Peter Klæstrup illustrerede her Kierkegaards forhold til kvinder.

Striden tog på Kierkegaard, men den tog også på Goldschmidt. Og han kom inderligt til at fortryde den – han var af natur etiker, ikke satiriker. Han skilte sig af med tidsskriftet, rejste rundt i udlandet, sugede indtryk til sig, og så fulgte en række hovedværker.

Hans første roman var på det tidspunkt allerede skrevet. Det var den sortsynede *En Jøde* (1845), som han udgav under pseudonym. Vi følger den unge mand Jacob Bendixen, som er rundet af et ortodokst jødisk miljø i en lille provinsby. Ligesom sin forfatter tager Jacob Bendixen studentereksamen i København og kommer på latinskolen i kontakt med studenter og kunstnere, der bekender sig til en tolerant og lys kristendom. Han forlover sig med den kristne pige Thora Fangel, men hendes familie tager afstand fra ham, da han nægter at lade sig døbe.

Jacob Bendixen er havnet i en blindgyde, og i et desperat forsøg på at vinde omverdenens agtelse drager han ud i en større verden i håbet om triumfer. Han bliver officer og deltager i forskellige krige, først som fremmedlegionær i Nordafrika, siden som oprører under den polske frihedskrig 1830-31, men nogen hæder opnår han ikke. Rejsen går hjemad, og dybt desillusioneret oplever han, at den elskede Thora Fangel gifter sig med en kristen officer. Nedturen fortsætter, og Jacob Bendixen slår sig på et erhverv – pantelåner – som omverdenen så på med foragt, og som i øvrigt særligt i 1800-tallet blev forbundet med det jødiske på en negativ og stereotyp måde. Og han bliver – med et af de kulørte træk, som er typisk for periodens romaner – indirekte årsag til Thora Fangels død. Nu står Jacob Bendixen eksistentielt og moralsk på bunden, og han dør en æreløs død. Slutningen skildrer, hvorledes han køres bort i jødernes sorte, tillukkede ligvogn.

Det er et dybt pessimistisk syn på muligheden for forsoning mellem jødisk og dansk, Goldschmidt fremlægger i sin debutroman. Han havde til hensigt at skildre de danske jøders tilværelse indefra i troen på, at åbenhed er det bedste værn mod fordomme, og der er næppe tvivl om, at romanens mange læsere fik et vist indblik i jødisk sæd og skik. Reaktionen blandt danske jøder var blandet. Nogle kritiserede ham for at være alt for

indiskret. Han serverede sin bedstemor i skarp sovs, som en af kritikerne formulerede det.¹

Romanen er tydeligvis skrevet af en meget ung mand, der råber sin fortvivlelse ud i alle verdenshjørner. Senere blev hans syn på forholdet mellem dansk og jødisk mere afbalanceret og gennemtænkt, og sine religiøse anskuelser nåede han frem til gennem en selvstændig blanding af træk fra forskellige trosretninger. Med tiden blev Goldschmidt mere afklaret, og politisk mere konservativ, men *En Jøde* er ikke blevet overflødiggjort af de senere bøger, for det er i den, forfatterskabets grundkonflikt udtrykkes med størst intensitet.

Jacob Bendixens lille historie afspejler i nogen grad samtidens store europæiske historie. Når Goldschmidts hovedpersoner drager ud i den store verden, aktualiseres den europæiske baggrund med folkelige oprør og krav om demokrati. Også litterært er romanen et barn af sin tid. Den omfangsrige midterdel, hvor Jacob Bendixen søger hæder på skiftende slagmarker, følger tidens strømninger. Vi er tæt på underholdningsromanen, og midt i al krigstummelen glemmer læseren let, at værkets grundkonflikt snarere er eksistentiel – og dansk-jødisk – end militær. Det store romanpublikum krævede *action* og eksotiske landskaber, og de fik, hvad de bad om. Det er værd at huske, at romanen udkom næsten samtidig med Alexandre Dumas' *De tre musketerer* (1844) og få år inden dansk litteraturs måske kendteste knaldroman, Carit Etlars *Gøngehøvdingen* (1853).

En Jøde handler blandt andet om, at vi mennesker fundamentalt præges af de påvirkninger, vi modtager i en ung alder: de personlighedstræk, der grundlægges i den tidlige barndom, slipper os aldrig. I den henseende foregriber romanen den determinisme, man finder hos den følgende forfattergeneration, for eksempel J.P. Jacobsen. Desuden levede romanen – med sin skildring af den kulturelle konflikt mellem jødisk og dansk – op til Georg Brandes' proklamation om, at en levende litteratur kendetegnes ved, at den sætter problemer under debat.

Det er derfor et – beklageligt – paradoks, at forholdet mellem Goldschmidt og Brandes var køligt. En af grundene var, at Goldschmidts hjemmelavede religion,

som han kaldte ”nemesislæren”, og som rummede elementer af jødisk og kristent tankegods, var ubegribelig i Brandes' øjne. Nemesisbegrebet havde han hentet fra oldgræsk filosofi, hvor nemesis er en straffende instans, der rammer mennesker, der lider af hybris, overmod. Men nemesis er også et positivt, ordnende princip, der henviser os til vores bestemmelse. Vi drages mod det, vi inderst inde er.

Det var utvivlsomt de romantisk-idealisteriske træk i dette livssyn, som Brandes ikke brød sig om, men i dag er der ingen grund til at skulle vælge mellem de to store jødisk-danske forfattere, og *En Jøde* er – trods sine romantekniske problemer, men takket være sin lidenskabelighed – et godt sted at lære Goldschmidts forfatterskab at kende. I senere romaner blev nemesistan-ken udbygget og diskuteret, blandt andet i den enorme dannelsesroman *Hjemløs* (1853-1857) på 1.600 sider, som Goldschmidt offentliggjorde i sit nye tidsskrift *Nord og Syd* (1849-1857). I sine senere romaner, *Arvingen* (1865) og *Ravnen* (1867), uddybede han sine betragtninger om forholdet mellem den universelle verden og menneskelivet.

Konflikten mellem reformorienterede jøder og ortodokse jøder, som Goldschmidt også berører i En Jøde, skildres her allerede i slutningen af 1700-tallet. Foto: Nationalmuseet.

På verdensudstilling

Den ældre Goldschmidts stigende interesse for etiske og psykologiske spørgsmål viser sig desuden i en række realistiske noveller med følsomme miljøskildringer og

karakterportrætter, der i dag læses mere end romanerne. To af de bedste noveller er ”Avromche Nattergal” (1871) og ”Mendel Hertz” (1882). De har begge jødisk motiv, men den berejste Goldschmidt, der en overgang havde planer om at slå sig ned i England og skrive på engelsk, lod sig inspirere af mange kulturer og miljøer både i og uden for Europa.

Den brede orientering viser sig i *Kjærlighedshistorier fra mange Lande* (1867), som er en samling af højst forskellige kortprosattekster: anekdoter, romantiske eventyr, myter og sagn. Værket har været helt uretfærdigt oversat, og det indeholder adskillige fremragende og idérige historier, fra mange lande, som titlen jo fortæller os, men også fra mange tider.

Goldschmidt har skabt en ramme for fortællingerne, der dårligt kunne være mere passende: verdensudstillingen i Paris, som fandt sted i 1867. Fortælleren, som er kommet tilrejsende fra Danmark, gør sig i indledningen nogle tanker om, hvad en verdensudstilling i grunden er udtryk for. Han begejstres ved ”den storartede samling af alle nationers frembringelser”,² som kan beskues i den enorme bygning, og han svinger sig op til at lovprise udstillingen som et ophøjet symbol på alle nationers samliv i fred og samdrægtighed.

Det er, om man vil, den opbyggelige tolkning af verdensudstillingens idé, men en anden tolkning er også mulig. De sammenbragte kulturmanifestationer, placeret tæt op ad hinanden, kunne i stedet få nogle besøgende til at hæfte sig ved deres ekstremt forskelligartede præg. En verdensudstilling kan under alle omstændigheder bruges til at bekræfte forudfattede meninger, kosmopolitiske såvel som nationalitetsdyrkende. Alt afhænger af optikken: man kan fremhæve det fælles, eller tværtimod fremhæve det særlige.

Goldschmidt syn på det spørgsmål er – med et af tidens yndlingsbegreber – dialektisk. Når han har valgt verdensudstillingen som udgangspunkt for en kreds af historier om en universel lidenskab som kærligheden, er det for at fremhæve såvel ligheder som forskelle mellem elskendes vilkår i alle lande og til alle tider. Kærlighedens samfundsmæssige forhold varierer fra

land til land, ligesom man gennem tiden har gjort sig forskellige forestillinger om den, men selve dens lykke og tragik kender ikke til landegrænser.

Værket kræver opmærksomhed, lidt af samme slags som Karen Blixen, der var en stor beundrer af Goldschmidt. Læseren kommer på arbejde, hvis han eller hun skal sammenfatte de skiftende eksempler på kærlighedens udtryk i en helhedsopfattelse.

Indledningen peger på det drilske og vanskelige ved at sammenfatte kærligheden i ét begreb. Fortællerenes første indtryk af verdensudstillingens kæmpemæssige bygning får ham til at mindes Bibelens babelstårn, der jo resulterede i den bekendte babyloniske forvirring. Her prøver fortælleren at revidere sit eget førsteindtryk ved at give babelstårnet en ny betydning. ”Babel betød”, siger han fortrøstningsfuldt, ”ikke længere forstyrrelse, men mangefold enhed”.³ Så meget mere påfaldende er det, at den fortælling, der præsenteres i selve indledningen, nok handler om uegennyttig kærlighed hen over landegrænser, men også om et kommunikationssvigt, der er helt babylonisk – i den gammeldags, negative forstand.

Det er Mustafa, der fortæller en lun forårsaften, mens man sidder bænket i det tunesiske telt uden for den store udstillingsbygning. Vi hører om kærligheden mellem en muslimsk mand og en kristen pige. Da han ligger for døden og frygter, at han ikke kommer i samme himmel som hun, antager han den kristne tro. Samtidig ligger hun syg, og da hun på sit dødsleje hører om elskerens død, konverterer hun til hans religion. Tolkningen af anekdoten kunne være, at en stor kærlighed kan få dybt tragiske konsekvenser. Den er et smukt eksempel på den kærlighed, der ikke søger sit eget – og en dystre påmindelse om afstandens uoverkommelighed. De to unges selvopofrelse fører jo måske til, at de i stedet for at forenes i evigheden kommer til at bytte himmel.

En lige så kort – og lige så pointesøgende – historie er ”Den polske Kongesøn”. Den fornemme titelperson lider af en fobi. Han spiser ikke fisk, hører vi, fordi han ”har en modbydelighed mod alle dyr med skæl”.⁴ Sammen med hofmesteren drager han ud på en rejse, der skal gøre ham egnet til ad åre at regere sit folk. Da

kongesønnen på rejsen forelsker sig i en pige af upassende beskeden herkomst, bliver hofmesteren bekymret, men listigt forsøger han at tage forelskelsen i opløbet. Hofmesterens afskrækkelsesmiddel er en helt ny opfindelse inden for den optiske videnskab: et forstørrelsesglas. Hofmesteren, der jo kender kongesønnens aversion mod skæl, lægger glasset over den unge dames hånd og kind, og kongesønnen kigger igennem det. Og så følger slutpointen, som kun er på fem ord: ”Samme aften spiste kongesønnen fisk”.⁵ Den er så kort og elegant turneret, at det er synd at – om jeg så må sige – mikroskopere den, men alligevel: kongesønnen erfarer – og affinder sig fornøjet med – at også hans elskede har en krop, der ret beset er skællet og dyrisk. Og hofmesteren står noget slukøret tilbage. Hans forsøg på at manipulere er mislykkedes.

Der er forskel på de fortællinger, der udspiller sig i Sydeuropa og Mellemøsten, og deres nordeuropæiske modstykker. Hvor sydlandingen er iltre og temperamentsfulde, er nordboerne indadvendte og flegmatiske. Jeg vil nøjes med at omtale en historie til og overlade det til læseren selv at finde eksempler på, hvor vidt disse fortællinger spænder, tematisk og formelt.

”Henrik og Rosalia” foregår i Danmark i midten af 1800-tallet. Tidens vigtigste smagsdommer hed J.L. Heiberg, som selv var leveringsdygtig i en munter og satirisk teaterform, der hedder vaudevillen. En af Heibergs vaudeviller var ”De uadskillelige”, hvor han gør sig lystig over tidens langvarige forlovelser. De forlovede Henrik og Rosalia har set stykket, og hun kommer til at tænke over, hvor poesiforladt deres egen lange forlovelse efterhånden er blevet. I et kortfattet brev slår hun op med ham.

Fem år går, og Henrik har nu uddannet sig til læge. Han rejser til en jysk by og overtager en praksis, som hidtil har tilhørt en dyrlæge. Hermed forberedes en produktiv misforståelse, der fører til, at Henrik og Rosalia genforenes. Henrik kaldes nemlig ved en fejltagelse ud til en gård, hvor en gris er blevet syg – den har fået et ben i halsen. Bonden, grisens ejer, ved tydeligvis ikke, at det er en læge, ikke en dyrlæge, han har tilkaldt. Misforståelsen resulterer i et skænderi med bonden, og

Henrik forlader gården i vrede. Han flakker rundt i det ukendte landskab, farer vild og er stærkt forkommen, da han omsider finder husly på den gård, hvor Rosalia nu bor. Hun passer ham under hans sygeleje, og kærligheden mellem dem blomstrer atter. Men Henrik tør aldrig fortælle hende, ”at hele den skønne, lykkelige, romantiske vending i hans og hendes liv var kommet af en uromantisk gris, der havde fået et ben i halsen”.⁶

Den fejlagtige tilkaldelse af en menneskedoktor til den syge gris er et pudsig tilfælde. Den slags tilfældigheder finder man masser af i novellegenren, hos Goldschmidt såvel som hos andre, men som hos mange af de virkelig gode forfattere optræder tilfældet ret besat ikke spor tilfældigt. Det rummer en pointe, som passer fortrinligt til forfatterens egen nemesistanke – altså forestillingen om, at der findes en dybere sammenhæng mellem menneskets handlinger og en almen orden i tilværelsen.

Goldschmidt lever med andre ord helt og aldeles op til idealet af en fuldblods historiefortæller. Hvad der gør kærlighedshistorierne enestående, i hvert fald i dansk sammenhæng, er deres emnemæssige spændvidde. Flere af dem kommenterer hinanden parvist på en måde, der aldrig bliver mekanisk. Goldschmidt kan for eksempel fremhæve ligheder mellem kærlighedsforhold, der udfolder sig langt fra hinanden i tid og sted. Omvendt kan tematisk nærtbeslægtede noveller bruges til at fremhæve vidt forskellige pointer. Personernes temperament kan spille en afgørende rolle. De flegmatiske, næsten handlingslammede par, vi lige har hørt om, kan kun være danskere. Anderledes temperamentsfulde er de sydlandske elskere, for eksempel i historien ”Paolo og Giovanna”, hvor de elskende giver afkald på hinanden, men genses på en måde, der ville være usædvanlig under nordlige himmelstrøg: de mødes i et skriftemål, hun som nonne, han som munk.

Således fortælles der på livet løs ved verdensudstillingen. Nationerne mødes, undertiden på en måde, hvor fastlåste nationalitetsforestillinger snart bekræftes, snart dementeres. Mange af historierne handler om en kærlighed, der er spaltet i drift og ånd, men præges også af en tro på, at det dog er muligt at overvinde spaltningen. Hvor kærligheden sejrer, skildres de kropslige behov som lige så legitime, lige så nødvendige for helheden, som de åndelige.

Goldschmidt fremstilles ofte som en senromantisk forfatter, der betragter mennesket som dualistisk, spaltet i ånd og krop. Men det syn på kærligheden, der rent faktisk formuleres i fortællingerne, er mere nuanceret. I betragtning af, at værkets hovedtema er kærligheden, både den sejrende og den afmægtige, er det påfaldende, at det ikke rummer ét eneste eksempel på, hvor galt det går, hvis mennesker ensidigt hengiver sig til driften – men derimod adskillige eksempler på, hvor ødelæggende konsekvenser dyrkelsen af den rene åndelighed kan få.

Goldschmidts kærlighedshistorier handler om ligheder mellem det tilsyneladende helt forskelligartede – og om uligheder mellem det tilsyneladende nærtbeslægtede. Det spørgsmål, han allerede tidligt formulerede og til stadighed beskæftigede sig med: *dansk eller jødisk?* førte ham i retning af en identitetsopfattelse, som er nuanceret, dialektisk og kompleks. At mennesker både består af ånd og krop, og at det både har rødder og fødder, er indsigter, som han formulerede i et andet sprog end nutidens, men aktuelle forekommer de stadig. Jeg har fremdraget to af hans værker, *En Jøde* og *Kjærlighedshistorier fra mange Lande*, ikke fordi de nødvendigvis er de bedste, men fordi de intenst behandler identitetsspørgsmålet, frontalt og pessimistisk i debutromanen, underfundigt og tit humoristisk i de meget senere kærlighedshistorier. Begge værker er fortrinlige indfaldsveje til forfatterskabet.

Goldschmidt fotograferet i London, hvor han opholdt sig i 1861-1862. Foto: Gyldendals Billedarkiv.

LITTERATUR

Bredsdorff, Elias

1962 *Goldschmidts "Corsaren". Med en udførlig redegørelse for striden mellem Søren Kierkegaard og "Corsaren"*. København: Sirius 1962.

Brøndsted, Mogens

1965 *Meir Goldschmidt*. København: Gyldendal 1965.

1967 *Goldschmidts fortællekunst*. København: Gyldendal 1967.

Goldschmidt, Meir Aron

1898 "Kjærlighedshistorier fra mange Lande" (sekundærlitteraturen veksler mellem stavning af titlens første ord med og uden j). *Poetiske Skrifter* bd. 7. København 1898, s. 77-238.

2017 *En Jøde*. Udgivet og med efterskrift af Sten Rasmussen. København: Forlaget Vandkunsten 2017.

Schou, Søren

1998 "'Kærlighedens Babelstårn.'" Meir Aron Goldschmidt: *Kjærlighedshistorier fra mange Lande*". *Læsninger i dansk litteratur, andet bind*. Odense: Odense Universitetsforlag 1998, s. 198-214.

NOTER

1. Kritikeren, der her refereres til, er Georg Brandes i sit essay om Goldschmidt: "M. Goldschmidt". *Kritik og Portraiter*. København: Gyldendal 1870.
2. Goldschmidt 1898, s. 79.
3. Ibid., s. 86.
4. Ibid., s. 88.
5. Ibid.
6. Ibid., s. 198.

Meir Aron Goldschmidts jødiske forfatterskab

De jødiske elementer i danske tekster gør Goldschmidt til noget særligt blandt forfatterne i 1800-tallets Danmark. Fra forfatterskabets begyndelse i 1845 til de hebraiske legender og de jødiske noveller trækker Goldschmidt på sit kendskab til jødedommen, som han har fra hjemmet i Vordingborg, men især fra sit ophold hos sin onkel i København. Jan Schwarz stiller i nærværende artikel skarpt på dette unikke ved Goldschmidts litterære virksomhed.

Af Jan Schwarz

Vil man sammenligne denne Forfatter med et Træ, da ligner han ikke et rodløst Træ, men et flyttet og podet, hvis Grene spreder sig stærkt i det Brede, hvis Stamme ikke groer højt i Vejret, og hvis glatte Frugter har en fin og blandet Smag.¹

Georg Brandes, "M. Goldschmidt" (1869).

I dagens Danmark har den intensive debat om minoriteter og flygtninge aktualiseret Meir Aron Goldschmidts forfatterskab. Det er især debutromanen *En Jøde* (1845), jødefortællingerne og de hebraiske legender, hvis æstetisk komplekse narrativer udfordrer stereotyper om jøder og jødedom og giver indsigt i minoriteters stilling i samfundet. Goldschmidts dobbeltsyn som jøde og dansker er et hovedtræk i hans første roman.

Sammen med blandt andre Karl Marx og Heinrich Heine tilhørte han en yngre generation af europæisk-jødiske intellektuelle, som i den første halvdel af 1800-tallet bidrog til den offentlige debat om demokrati, frihed og sociale forhold blandt andet ved at benytte begreber fra samtidens diskurs om jøder og jødedom. I *Anti-Judaism: The Western Tradition* (2013) beskriver idéhistorikeren David Nirenberg, hvordan denne diskurs om jøder og jødedom havde sin oprindelse i teologiske, filosofiske og litterære kontekster, der løber som en rød tråd gennem

den vestlige verdens tænkning:

Marx' fundamentale forståelse var, at det såkaldte "jødiske spørgsmål" handlede lige så meget om de grundlæggende redskaber og koncepter, som individer i et samfund forholder sig til i verden og hinanden, som det handler om tilstedeværelsen af den "virkelige" jødedom og levende jøder i det samfund. (...) "Jødedom" er ikke bare en religion for et specifikt folk med specifikke trossætninger, men også en kategori, et sæt af idéer og attributter med hvilket ikke-jøder forstår og kritiserer deres verden. Ej heller er "anti-jødedom" bare en attitude over for jøder og deres religion, men en måde at forholde sig kritisk til verden på.²

Georg Brandes' portræt af Goldschmidt, citeret ovenfor, er også et selvportræt som europæisk jødisk intellektuel og arvtager til filosofen Baruch de Spinoza. Tidligt i sin karriere, før gennembruddet med foredragsserien "Hovedstrømninger i det 19. århundredes europæiske litteratur" i 1871, skitserer Brandes en model for en uafhængig intellektuel baseret på begreber om jøder og jødedom:

Hvor meget end en romansk eller nordisk-germansk

Personlighed arbejder paa at frigøre sig fra den nationale Indflydelse, der gøre sig gældende i ham og om ham, vil han dog vanskeligt opnaa uden at fornægte sin Natur at overskride sin Stammes Begrænsning. Men den jødiske Aand staar ved Fødselen allerede frit: den romanske og anti-romanske Kultur, Formskønheden og Indholdsværdet, Katolicisme og Protestantisme, klassisk og romantisk Civilisation, Alt er ham lige nært og lige fjærnt. Han er Søn af Spinoza. Derfor er han fra Fødselen af fjendtligt stillet mod enhver europæisk Indskrænkethed, fribaaren og frifødt baade som videnskabelig Betragter og som digterisk genfremstiller.³

I sit kritiske arbejde var Brandes en typisk repræsentant for den assimilerede jødiske intelligens med dens tro på fremskridtet, rationaliteten og moderniteten. Brandes, født knap et kvart århundrede efter Goldschmidt, tilhørte det jødiske borgerskab, hvor jødiskhed og jødedom blev betragtet som et fortidslevn, et ydre abstrakt forhold, der ikke spillede nogen nævneværdig rolle for kritisk arbejde. For Brandes som for mange andre jødiske intellektuelle i det 19. og 20. århundrede var Spinoza en vigtig identifikationsfigur.

Brandes' kritiske essays fra 1869 og nekrolog ved Goldschmidts død i 1887 består af dybdeborende analyser og en kritisk afstandtagen til forfatterskabet. Det var især Goldschmidts romantik, "at denne Tingenes udvortes Verden skjuler en anden indre",⁴ som stred mod Brandes' sunde fornuft og fremskridtstro. Og Brandes kunne ikke døje Goldschmidts vedholdende fordybelse i det jødiske – de jiddische gloser, det mystisk religiøse og det indelukkede miljø "indenfor murene". Samtidig måtte Brandes indrømme, at det jødiske gav Goldschmidt et rigt materiale, selvom han ikke brød sig om den bramfri udstilling af det eksotiske i jødisk liv. Alligevel konkluderer Brandes ikke uden en vis beundring på trods af, at det stod hans eget kritiske forfatterskab fjærnt, at "[Goldschmidt] har stræbt at give sit Bidrag til Besvarelsen af det Spørgsmaal, hvad der er Jødens Opgave i den moderne kultur".⁵

Den hollandske filosof Spinoza, som nedfældede sin rationalistiske tænkning i 1600-tallet, var en foregangsmand, som Goldschmidt og andre jødiske intellektuelle kunne identificere sig med.

Goldschmidts jødiske arv

I 1867 skrev Goldschmidt et brev til den danske kritiker Clemens Petersen for at forklare baggrunden for sin danske oversættelse af den jødiske forsker Immanuel Deutschs essay "The Talmud", som blev udgivet i København samme år. Brevet er en selvbiografisk skitse, der beskriver Goldschmidts jødiske identitet i konflikt med den kristne antisemitisme. Også Goldschmidt betragter Spinoza som den uafhængige jødiske intellektuelle, der leder ham til panteisme og et brud med både kristen og jødisk oplysningstænkning og den ortodokse jødedom.⁶ I brevet afviser Goldschmidt Brandes' ateisme:

Jeg ville aldrig optræde mod Brandes paa en saadan Maade, at jeg vilde nægte ham Ret til at udtale sin atheistiske "Overbevisning" og forfægte, hvad han kalder "Fornuftens" og "Frihedens" Herredømme. Men jeg vil aldrig kunne forstaae, hvorfor man ikke er varlig med at udtale en saadan Fornægtelse. Der er saa mangfoldige Mennesker, ja det gjælder vel Flertallet: de kunne hverken leve eller døe i Fred,

saasnt man ikke tillader dem at troe Mere, end de vide. Derfor bør der, efter min Formening, for hver Benægtelse af en Troesgjenstand bydes noget Nyt og Positivt, en renere Gjenstand for Tro.⁷

Ifølge Goldschmidt mangler Brandes' verdenssyn en ny tro, der kan erstatte de afkastede religiøse trosartikler. Goldschmidts oversættelse af essayet "The Talmud", der fulgte udgivelsen af hans engelske *Hebrew Legends*, var et forsøg på at kombinere jødiske trosartikler med elementer fra religiøse og filosofiske systemer i den vestlige og østlige tradition. Senere i 1870'erne syntetiserer Goldschmidt disse tankestrømninger i begrebet nemesis.

Reformjøder af Goldschmidts generation havde meget lidt kendskab til Talmud, den jødiske mundtlige lov, som består af en enorm tekstsamling forfattet af flere generationer af rabbinere, et vigtigt fundament for den jødiske religion. Den jødiske oplysningsbevægelse, *Haskalah*, som sekulariserede de jødiske samfund i Vest- og Nordeuropa i 1800-tallet, bidrog til, at studiet af Talmud ophørte blandt jødiske intellektuelle. Talmud blev ikke gjort tilgængelig i moderne tyske og engelske oversættelser før begyndelsen af det 20. århundrede. I sin bog om Goldschmidts jødiske forfatterskab fremhæver David Gantt Gurley vigtigheden i hans anvendelse af Talmud:

(...) det er Goldschmidts intime kendskab til og brug af Talmud, som gør ham til en undtagelse i det nittende århundredes danske litterære landskab; på den anden side er det sekulariseringen af Talmud [gennem oversættelse og introduktion], der på dette tidlige historiske tidspunkt placerer ham på grænsen til moderniteten.⁸

I det ovennævnte brev til Clemens Petersen understreger Goldschmidt Talmuds centrale betydning for hans litterære værk. Han præsenterer en omvendt genealogi, hvor *Bildung*, oplysning, udgående fra universalismens centre i Paris, Berlin og London, erstattes af en arkæologisk genopdagelse af arketyper med oprindelse i Goldschmidts jødiske arv:

Denne er nemlig ikke et blot individuelt Product, men tillige og væsenlig en Arv gennem Blodet, og det er den forunderlige Nydelse eller Glæde, jeg har

havt af at oversætte Skriftet, at jeg ligesom har været personlig nærværende ved min egen Fortid, før jeg blev født, har gennemgaaet en Slags Sjølevandring, men i omvendt Retning, fra det Nærværende til Oprindelsen istedenfor fra Afslutning til ny Begyndelse.⁹

Den rige samling af fortællinger og legender, der findes i Talmud, gav Goldschmidt inspiration til *Hebrew Legends*, som han udgav på dansk og engelsk. Goldschmidts gendigtning af de hebraiske legender var baseret på Heimann Hurwitz' antologi *Hebrew Tales: Selected and translated from the Writings of the Ancient Hebrew Sages* fra 1826. Hurwitz var den første jøde til at blive udnævnt professor ved University College London i faget hebraisk. Goldschmidt udvalgte legender fra Hurwitz' antologi, supplerede dem med fortolkninger af de talmudiske kilder og oversatte nogle af de danske gendigtninger til engelsk med sproglig assistance af sin engelske kusine Hester Rotschild. Gennem redigering og oversættelsen af de hebraiske legender trådte Goldschmidt ind i en lang jødisk tradition som formidler og fortolker af de klassiske jødiske tekster.

Det var især Talmuds brug af legenden, allegorien og parabelen, som inspirerede Goldschmidt til nye litterære udtryksformer i dansk litteratur. Som Goldschmidt påpeger, kommenterer og fortolker Talmuds samling af fortællegerer, *Haggadah*, de legale religiøse lovtekster, *Halakhah*. Dette beskrives nærmere i Immanuel Deutschs essay, her i Goldschmidts danske oversættelse:

Den førstnævnte Retning og dens Værk kaldes *Halacha* (Regel, Norm), den anden *Haggada*: Legende, Sagn, dog ikke ganske i den betydning, hvori vi bruge disse ord; thi endskjøndt en Del af *Haggada* virkelig er Sagn, er meget Andet blot fortællinger, Allegorier, Parabler, der hjalp til at oplyse et Spørgsmaal eller gjøre en moralsk Sætning indtrængende eller blev digtet, snart for at mildne Diskussionen, snart for at vække Tilhørernes opmærksomhed, for at oplive og forfriske under Anstrengelsen...¹⁰

Her ligger spiren til Goldschmidts jødefortællinger og hans mesterlige noveller om den jødiske figur Simon

Levi, som også optræder i romanen *Ravnen* (1867).

En anden vigtig inspiration for Goldschmidts jødiske forfatterskab var hans to måneders ophold i Rom i 1863. Skønt pave Pius IX havde tilladt jøder at bosætte sig uden for ghettoen i 1848, var det først med opløsningen af pavestaterne i 1870, at loven om jøders bosættelsespligt i ghettoen blev fuldstændigt annulleret. I essayet "Ghetto" fra 1865, som beskriver hans besøg i Roms ghetto, skaber Goldschmidt en modsætning mellem Rom og den jødiske ghetto:

Rom er meningsfuld for hele verden og skaber menneskelig sympati på trods af den brutalitet og demoralisering, som byen repræsenterer. Og, Rom har været oprindelse til kunstværker, hvis overvældende natur berører hele menneskeheden og tiltrækker os til byen. Men ghettoen fungerer også på en sådan måde, at når man forlader den, resulterer studiet af Roms monumenter i betydelig mindre beundring end foragt. Enten Rom eller ghettoen.¹¹

Som i den tysk-jødiske kritiker Walter Benjamins historisk-filosofiske tese, "Der er intet historisk kulturdokument, som ikke samtidig er et dokument om barbarisme",¹² fremhæver Goldschmidts essay jødernes magtløshed og usynlighed i europæisk historie og kultur.

I 1873 begynder Goldschmidt at underskrive sine breve med det hebraiske navn Meïr Goldschmidt i stedet for Meyer Goldschmidt. Han tager navnet fra en Talmudisk historie, som er medtaget i Hurwitz' essay.¹³ Meïr refererer også til en slægtning på hans faders side, en af de første jøder, der bosatte sig i Danmark:

(...) thi min Bedstefars Bedstefader, der hed ligesom jeg, Meïr Goldschmidt – Meïr er, oversat paa Dansk: Lys; Meyer er uden mening – kom fra Hamborg og fik i Aaret 1684 kongeligt lejdebrev paa, at han turde nedsætte sig i Kjøbenhavn.¹⁴

Først med den zionistiske bevægelse i slutningen af 1890'erne blev brugen af hebraiske navne almindelig blandt de jødiske pionerer i Palæstina. Goldschmidt er et enestående eksempel på en dansk jøde, der allerede

Goldschmidt skrev et essay om ghettoen i Rom på baggrund af sit to måneder lange ophold i byen i 1863. Her ses indgangen til Roms ghetto tegnet i 1800-tallet.

i 1870'erne havde positive holdninger til den gryende zionisme.

At komme ud af skabet som jøde

Goldschmidt er en af de få flersprogede forfattere i den danske litteratur, som skildrer jøder indefra ved også at bruge deres eget sprog, jiddisch. I *En Jøde, Livserindringer og Resultater* (1876) og jødefortællingerne bruger han jiddische og hebraiske udtryk og forklarer dem i noter. Dette er måske Goldschmidts mest radikale intervention, der sætter spørgsmålstegn ved det danske modersmåls "renhed" og sit eget nationale tilhørsforhold. Det var desuden del af hans angreb på den kristeligt baserede nationalisme, der prægede de nationalliberale politikere og intellektuelle i 1840'erne. N.F.S. Grundtvig beundrede Goldschmidts danske sprog, men mente, at han burde skrive på sit egentlige modersmål: hebraisk.¹⁵

Goldschmidt kom fra et frisindet jødisk hjem i Vordingborg, hvor blandt andet kosherreglerne ikke blev overholdt særligt nøje. Det var yderst vanskeligt for Goldschmidts familie at følge de religiøse spiseregler i den lille provinsmenighed. Det var først i seksårsalderen, da han blev sat i hus hos en onkel i København, at han fik mulighed for at leve i et fromt jødisk hjem. Han gennemgik i løbet af et år ”et helt kursus i Jødedom”.¹⁶ Goldschmidts splittede bevidsthed om det jødiske og danske kom til udtryk som en konflikt mellem hans blodarv og fødselssted, som i samtiden var de kategorier, der definerede ens national-religiøse tilhørsforhold: ”... min hele Livsskjæbne er gjenempræget af de to faktorer: min danske Fødsel og mit jødiske Blod, der strides om Hjemstedsret”.¹⁷

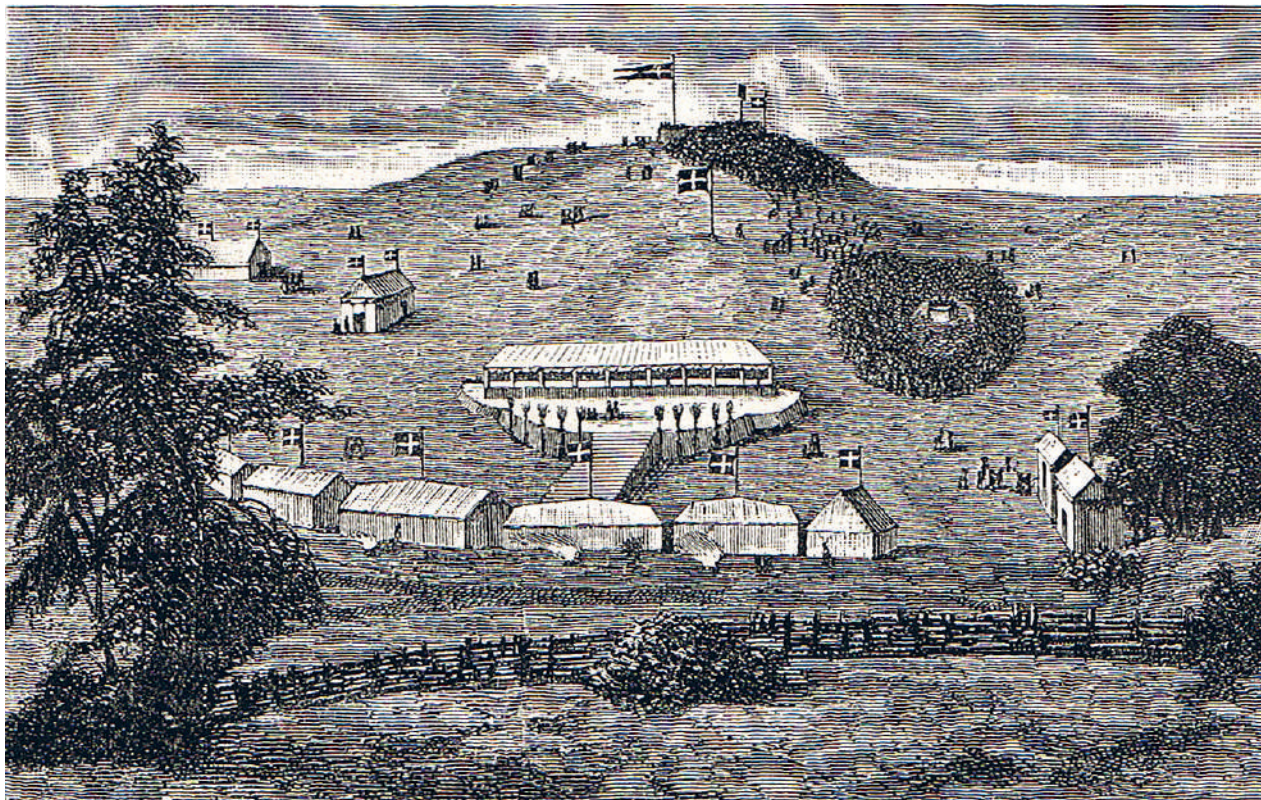
Da Goldschmidt trådte frem på det store folkemøde ved Skamlingsbanken i maj 1844 til støtte for danskheden i fyrstedømmerne Slesvig og Holsten og fra talerstolen henvendte sig til forsamlingen med ordene: ”Jeg er Jøde, hvad vil jeg imellem Jer?”,¹⁸ blev han mødt med applaus. Karakteristisk for denne begivenhed, som Goldschmidt betegnede som ”mit Livs store Spørgsmaal”, var hans ”øje for øje og tand for tand”-attitude, hvis litterære ophav var Shylock fra Shakespeares *Købmanden i Venedig*.¹⁹ Umiddelbart før dette udråb, som ifølge Goldschmidt var helt spontant, udfordredes han af en døbt jøde med, at han ikke turde sige dette. At komme ud af skabet som jøde var en væsentlig del af Goldschmidts kompromisløse søgen efter sin egen individuelle sandhed og frihed. Det er et typisk eksempel på Goldschmidts selvscenesættelse som eksotisk ener og jøde. Som han udtrykker det i memoirerne: ”Ved alle lejligheder, hvor jeg skulde kæmpe, er jeg gaaet til Kampen med instinktmæssig Fordring paa at blive Nr.1...”²⁰

Uddannet i de humanistiske discipliner i landets bedste latinskole, Det Westenske Institut, stræbte Goldschmidt efter at virkeliggøre idealet om ”at Ride, skyde med Bue og tale Sandhed”.²¹ Dette blev fikserpunkt for baronessen Karen Blixens store beundring for forfatter-skabet. Goldschmidt søgte at leve op til den romantiske kunstnerskikkelse, der forenede aristokratiske dyder med længslen efter folkets demokratiske frigørelse. Derimod var borgerskabet, ”som repræsenterer Tingenes faste,

daglige gang, Erhvervet og Nydelsen deraf”,²² ham imod. Hvor mange af samtidens danske forfattere mestrede den klassiske fægtekunst? Det gjorde Goldschmidt, som overlevede flere livstruende situationer med våben i hånd: ”Begge gange havde jeg selv Vaaben og havde den fornøjelse, maaske en af jordens største med Vaaben at afvæbne en Modstander uden at udgyde Blod”.²³

Goldschmidt var ingen fortaler for de danske jøder, som modtog hans debutroman *En Jøde* afvisende som ”en profan udstilling af national-religiøse Ting”.²⁴ Som den amerikanske romanforfatter Philip Roths servering af sine jødiske figurer ”i skarp sovs” i *Portnoy's Complaints* (1969), der vakte dyb antipati blandt amerikanske jøder, reagerede de danske jøder på Goldschmidts ”højresthed om Jødedom... som ikke gavnlige for Forholdet til den kristne Verden”.²⁵

Litteraturkritikeren P.L. Møller figurerer centralt i Goldschmidts erindringer som æstetisk ledestjerne, der udvider Goldschmidts litterære horisont og forløser ham som romanforfatter. Da Goldschmidt, som svar på Møllers henvisning til hans spørgsmål i talen ved Skamlingsbanken, ”Hvad vil jeg imellem Jer?”, i stigende lidenskab fortæller om det danske samfunds antisemitisme og udelukkelse af jøder, som først fik fulde borgerrettigheder med grundloven i 1849, svarer Møller: ”Med saadanne Følelser skriver man en Roman”.²⁶ Goldschmidt gik hjem og skrev samme nat slutkapitlet i *En Jøde*. Dette kapitel beskriver hovedkarakteren Jacob Bendixens begravelse fortalt via en dialog mellem religiøse jøder, der taler dansk spækket med jiddische og tyske udtryk. Det er en gammeldags jødebegravelse ledsaget af antisemitiske råb og stenkastning mod begravelsestoget. Jacob Bendixens åger som pengeudlåner har gjort ham til en forhadet person i det kristne København. Romanen slutter med vennen Levis ironiske ord om, at Jacob Bendixen engang troede på ”den evige poesi og det evige liv”.²⁷ Goldschmidt beskriver i sine erindringer bogen som ”mere et poetisk Stridsskrift end en fri, harmonisk Digtning. I fald, den kom ud af mig, som jeg var”.²⁸ Han fremhæver, at det var et ”Fantasiværk” gennemtrængt af det ”Mørke og Uhyggelige”, som blev løftet frem i den skæbnsvangre samtale med Møller.

Det første Skamlingsbankemøde, som var en folkefest, fandt sted i maj 1843. Det andet, illustreret ovenfor, deltog Goldschmidt i det efterfølgende år og spurgte her sine tilhørere, hvad han som jøde ville blandt dem. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

Romanen om en jødes splittelse

Som roman om en enkelt jøde, og netop ikke den repræsentative jøde, er *En Jøde* kunstnerisk yderst vellykket, fordi den bryder den narrative skabelon om fremskridtstro og assimilation i det danske samfund, den dominerende trend for jøder i liberalismens tidsalder i 1840'erne. Romanen udfolder overbevisende de stereotyp negative troper om jøder og jødedom, som senere vendte tilbage i en mere utilsløret moderne antisemitisk form på Goldschmidts gamle dage i 1880'erne. Med sikker intuition ramte Møller ned i det mørke af uforløste lidenskaber og had, som Goldschmidt havde internaliseret gennem sin opvækst i den danske provins, en skueplads for den korporlige jødefejde 1819 (som beskrevet i romanen) og den "lille antisemitisme" i det kristne humanistiske borgerskab, som Jacob Bendixen forgæves forsøger at blive en del af.

I *En Jøde* er den alvidende fortæller en *participant observer* med en fod i hver lejr: den jødiske og den dansk-kristne. Som hos andre samtidige jødiske forfattere såsom Heine og Bertold Auerbach muliggør denne spaltning af forfatterjeget nye banebrydende æstetiske udtryk, der peger frem mod det 20. århundredes litterære modernisme. Goldschmidt spejler sig i den dansk-kristne verdens blik og konstruerer på denne måde et jødisk dobbeltblik som æstetisk metode:

thi idet jeg lydt bekendte mig som Jøde, talte jeg med en Slags kristen Bevidsthed, berettede om den jødiske Religion, ikke hvad den havde lært mig, men hvad man i kristen Skole havde, ud af en enkelt, borgerlig Lovbestemmelse, lært, at den var...²⁹

Meir Aron Goldschmidts jødiske forfatterskab

Goldschmidts brug af jiddische og hebraiske ord i mere end 200 noter er for danske læsere mestendels uforståelige koder fra et jødisk univers, hvis oversættelse og delvise ”forkristning” aldrig blev del af det danske sprog. Ikke overraskende ændrer den jiddische oversættelse af romanen fra 1899, oversat via den engelske version, romanens titel til *Der yid*, Jøden, og fjerner alle noteforklaringer.³⁰

De jiddische ords virkelige betydning blev ofte undertrykt i Goldschmidts iver efter at fremstå salonfæhig. Et godt eksempel er Goldschmidts barndomserindring, da hans far bestyrede en gård i Valby. Familien Goldschmidt overværede kongeliges offentlige optræden i Frederiksberg Have. Senere overhører han sine forældre diskutere storpolitik, fra tiden da Frederik 6. var i alliance med Napoleon. I 1807 beordrer Napoleon den danske konge til at beskytte København med 25.000 mand, men i stedet for selv at lede kampen i hovedstaden forlader kongen byen og lader en general forsvare den. Det gør generalen så katastrofalt, at han bliver fradømt ære, liv og gods. Goldschmidts far spidder den danske konge på den jiddische syl i samtalen med moren: ”Det kan jeg ikke tilgive den Schmock! (Et vanskelig oversætteligt Ord; det betyder omtrent en borneret, selvtillidsfuld Person). Hys, sagde Moder. Hvis dette Hys havde Hensyn til mig, kom det for silde”.³¹ I denne parentes fejloversætter Goldschmidt bevidst det jiddische ord *schmock*. Ordet refererer til det mandlige kønsorgan og kan på nudansk oversættes til ”svans” eller ”vatpik”. På den måde bortretoucherer Goldschmidt farens vulgære ”majestætsfor nærmelse”. Det ses af barndomserindringen, at Goldschmidt tidligt tilegnede sig jiddische talemåder, hvis ofte vulgære humor blev en vigtig inspirationskilde til hans politiske satire i *Corsaren*, et ugeblad han redigerede og udgav i årene 1840-1846.

Bibelcitater fra 1. Mosebog, romanens motto, sammenfatter *En Jødes* hovedtema: fjendskabet mellem slangen og kvinden, ”imellem Din Æt og hendes Æt”, de kristne og jøderne. Jacob Bendixen personificerer det umulige i at bryde ud af dette bibelske fjendskab. Jacob Bendixens liv skildres fra tiden omkring jødefejden, hvor han som dreng desperat forsvarede sin familie ved brutalt at slå en kristen dreng til blods, til Jacob Bendixens kamperfaringer som soldat i den franske og polske

hær. Til forskel fra den lægestuderende Levi kan Jacob Bendixen ikke kappe navlestrengen til sin jødiske arv og sprog, hvad der gør ham til en uforløst figur, hvis evne til at aflæse både de jødiske og kristne sprogekoder forlener ham med et dobbeltsyn.

Da Jacob Bendixen kæmper i den polske hær for Polens uafhængighed, møder han en døbt jøde, Michael Wucziewicz. Jacob Bendixen henvender sig til ham på jiddisch og kalder ham *Mamzir ben nanido*, som betyder ”bastardsøn af en uren kvinde”, en forbandelse Goldschmidt ikke oversætter. Derefter beder den døbt jøde ham om at identificere sig ved at besvare, hvilket Tora-afsnit der læses på sabbatten:

Svar mig! Welch Sedre geiht Schabbas!³²
Eikef!³³ svarede Jacob efter nogen Betænkning, medens Polakken i spændt Forventning saae på ham. Nok, I er Jøde! Boruch habo bescheim Adaunoi!³⁴
Lovet være Israels Gud! En Søn af hans Folk betræder min Tærskel og kalder mig Broder.³⁵

Selvom de begge har forladt jødedommen gennem dåb og flugt, forbliver de dybt rodfæstet i jødisk sprog og mentalitet. Goldschmidt iscenesætter denne dialog som alvidende fortæller ved at oversætte de jødiske ord ved hjælp af noter, der udtrykker en ”neutral” kristelig rationalitet.

I sine erindringer beretter Goldschmidt om sin konfirmation i den nyligt indviede synagoge i Krystalgade i 1835 ”hos vor præst Dr. Wolff”.³⁶ Han udtrykker skuffelse over denne ceremoni, som mangler den ”Lidenskab og Farveglød”, han havde stiftet bekendtskab med i den humanistiske skole. Derefter nævner Goldschmidt,

at jeg, skjøndt jeg visselig ikke er Kristen og aldrig har udtalt mig som saadan, dog har haft en Følelse af at være, hvad man engang i Norden kaldte primsignet, og den har bidraget til min Søgen efter Nemesis i den Betydning, hvori jeg hævder dette Navn.³⁷

Den store Danske definerer primsignet som den første mærkning med korsets tegn: ”I missionstiden i Norden

tjente primsigning som et første skridt mod omvendelse og dåb, og kristne kunne være i stue med en primsignet". Goldschmidt bruger dette begreb til at karakterisere sig selv som stående uden for både den jødiske og kristne tro. Senere gennem sin forskning, der resulterer i afhandlingen om nemesis (udgivet som erindringeres andet bind), er han i stand til at nå frem til sin egen personlige synkretiske trosbekendelse.

Goldschmidt skildrer i sine erindringer, hvordan han i 1858 bliver dybt grebet af en kristen gudstjeneste og prædiken om Nikodemus og derefter går

resolut hjem med Præsten for at faa Sagen klareret. Han stillede Fordringerne, og jeg kunde ikke. Den historiske Kristendom og navnlig Noget i Bekjendelsen stillede sig uovervindelig i Vejen; det var nok den samme Nikodemus, men ikke den samme Kristus, og jeg maatte "sejle min egen Sø".³⁸

Nemesisfilosofien, som Brandes karakteriserede som "en daarlig doktordisputats",³⁹ bliver Goldschmidts idiosynkratiske svar, som han strikker sammen med udgangspunkt i det antikke Ægyptens mytologi.

I det jødisk-litterære kompleks er der fascinerende forbindelseslinjer mellem Goldschmidt og Franz Kafka. Hver på sin måde artikulerer de grundlæggende spørgsmål om nationalt og sprogligt tilhørsforhold i jødisk litteratur, og begge var dybt inspirerede af jiddisch sprog og litteratur. Kafkas bekendtskab med den jiddische teatergruppe, der besøgte Prag i 1912, inspirerede ham til gennembrudsnovellen *Dommen* (1913). Goldschmidt, der døde i 1887, fire år efter Kafkas fødsel, dybdeborer i *En Jøde* den jødiske psyke blandt andet ved hjælp af jiddische gloser og begreber, der rummer kim til Kafkas figurer. Og i *En Jøde* nævnes en vis Franz Kawka:

Eders Søn er bleven sat i Huset hos den døbte Jøde Franz Kawka, og Tjenestepigen bringer ham hver Dag til Jesuiterne for at undervises. Men hos en døbt Jøde gaaer naturligviis Alting forkeert. Tjenestepigen bestjæler ham, og hun har nylig solgt mig to Lagener, hvori Franz Kawkas Navn endnu staar.⁴⁰

Dette berettes af en polsk jøde, der gæster familien Bendixen, ved sabbatbordet i en grufuld fortælling om tvangsdåb af jødiske drenge. Jesuitter bortfører og tvinger jødiske drenge til undervisning i kristendom, hvorefter de tvangsdøbes. Denne eksistentielle trussel er dybt indgraveret i den kollektive jødiske bevidsthed, hvad der er mange eksempler på i den jødiske litteratur. Jesuitternes tvangsdåb ender i tragedie da Lazarus, drengens far slår i afsindig hævn sin søn ihjel. Derefter anklages Lazarus for at have slået et kristent barn ihjel. Han og to andre jøder dømmes til døden og henrettes "under skrækkelige Piinsler. Mirjam var død i Forveien. Simon var jo ogsaa død. Saaledes var Lazarus's Forbandelse gaaet i Opfyldelse: At hans Slægt skulde blive udryddet af Jorden".⁴¹ Den polske jødes tragiske historie ved familien Bendixens sabbatbord ender i et antiklimaks: der siges bordbøn, og derefter går alle i seng.

Forbindelsen mellem Goldschmidt og Kafka er anskueliggjort i denne fortællings klaustrofobiske, skæbnesvangre univers, der udfolder det mest håbløse i jøders forhold til den kristne verden. Fortællingen er et mikrokosmos af romanen i dens brug af stereotypiske troper om jøder og jødedom, der har cirkuleret i århundreder i det kristne Europa. Som *En Jøde* demonstrerer, spiller antijødedom og antisemitisme en central rolle i den vestlige kristne tænkning og udgør en diskurs, der stadig bruges til at forstå og forholde sig til verden på af både jøder og ikke-jøder.

En nøglefigur i moderne jødisk litteratur

Goldschmidt omdefinerer i *En Jøde* radikalt billedet af jøder i dansk litteratur ved at beskrive dem indefra på deres eget sprog og tilbageviser således de stereotype jødefigurer, der florerede i samtidens danske litteratur. Det er ved sin realistiske skildring af en enkelt jøde fra fødsel til død placeret i sit konfliktfyldte miljø i spændingsfeltet mellem jødisk og kristent, at det lykkes Goldschmidt at trænge dybt ind i den moderne jødiske bevidsthed. Jøders integration i den moderne verden tager for alvor fart i første halvdel af det 19. århundrede. Goldschmidt oplevede gennem sine europarejser åbningen af ghettoens mure og gennemlevede selv som forfatter og intellektuel den voldsomme forandring

af den traditionelle jødementaltet i oplysningens og universalitetens tidsalder.

Brandes' smukke eftermæle over Goldschmidts forfatterskab, at det "ikke er et rodløst Træ men et flyttet og podet", indeholder en reference til livets træ, *eyts khayim*, som jo er det traditionelle jødiske begreb for Toraen, den jødiske skriftræditiion. Det er netop Goldschmidts enestående evne til at fusionere de jødiske skrifter, sprog og genrer i et fornemt dansk litteratursprog, der gør ham unik i den danske litteraturhistorie. I dag er Goldschmidt totalt overskygget af H.C. Andersen, Søren Kierkegaard og Brandes selv, de vigtigste figurer i det 19. århundredes danske litteraturhistorie. Men uden Goldschmidt mangler den eneste danske forfatter, der konfronterer den jødiske minoritets vilkår og det fortrængte i den danske guldalder: Jacob Bendixens splittelse mellem den kristne humanisme og den jødiske ghetto, modsætningen han går til grunde på. Det gør forfatterskabet yderst relevant og læseværdigt i folkevandrings og flygtningens tidsalder i det 21. århundrede.

Forlaget Vandkunstens 2017-genudgivelse af *En Jøde* med et oplysende efterskrift af lektor Sten Rasmussen er et fint eksempel på formidlingen af en dansk klassiker, der bibeholder den originale tekst og retskrivning. Den lefler ikke for et nutidigt publikum gennem modernisering af sproget i et forsøg på at skabe en mere flydende læseoplevelse. Selvom *En Jødes* hovedtema er antisemitisme og fremmedhad, er romanen først og fremmest en kompleks æstetisk komposition, der gestalter det kaotiske og irrationelle i mødet mellem minoritet og majoritet på det individuelle og samfundsmæssige plan. I år, hvor Goldschmidt fylder 200, er han herhjemme og i udlandet enstemmigt anerkendt som en stor dansk klassiker og nøglefigur i den moderne jødiske litteratur. Ikke nogen ringe bedrift.

LITTERATUR

- Borup, Morten (red.)
1963 *Breve fra og til Meir Goldschmidt*. Bind II, 1853-1885. København: Rosenkilde og Bagger 1963.
- Brandes, Georg
1870 "M. Goldschmidt". *Kritik og Portraiter*. København: Gyldendal 1870.
- 1899 *Samlede Skrifter*. Bind 2. København: Gyldendal 1899.
- Deutsch, Immanuel
1868 *Talmud*. Oversat af M. Goldschmidt. København: Chr. Steen og Sønner 1868.
- Goldschmidt, Meir
1965 *Livs Erindringer og Resultater*. Udgivet med et efterslæt ved Morten Borup. København: Rosenkilde og Bagger 1965.
- 2017 *En Jøde*. Udgivet og med efterskrift af Sten Rasmussen. København: Forlaget Vandkunsten 2017.
- Gurley, David Gantt
2016 *Meir Aaron Goldschmidt and the Poetics of Jewish Fiction*. Syracuse, NY: Syracuse University Press 2016.
- Nirenberg, David
2013 *Anti-Judaism: The Western Tradition*. New York: W.W. Norton 2013.

NOTER

1. Brandes 1870, s. 458.
2. Nirenberg 2013, s. 436-437.
3. Brandes 1870, s. 454.
4. Brandes 1899, s. 466.
5. Brandes 1870, s. 454.
6. Panteisme refererer til det perspektiv, at Gud er i alt. Spinoza regnes for ophavsmanden bag begrebet, som opstod i begyndelsen af 1700-tallet.
7. Borup 1963, s. 139.
8. Gurley 2016, s. 125.
9. Borup 1963, s. 134.
10. Deutsch 1868, s. 27.
11. Citeret i Gurley 2016, s. 24. Citatet er oversat af artiklens forfatter.
12. Walter Benjamin, "Theses on the Philosophy of History VII". *Illumination*, Hannah Arendt (red.). New York: Schocken Books 1969, s. 256.
13. Deutsch 1868, s. 24.
14. Goldschmidt 1965, s. 41.
15. Om Grundtvig og Goldschmidts diskussion om danskhed sse Morten Bredsdorffs: "Digteren Goldschmidt og Grundtvig: Et opgør om Nationalitet og Danskhed". *Grundtvig-Studier* (1974), s. 26-50.
16. Ibid., s. 73.
17. Ibid., s. 87.
18. Ibid., s. 194.
19. Ibid., s. 194.
20. Ibid., s. 41.
21. Ibid., s. 119.
22. Ibid., s. 163.
23. Ibid., s. 116.
24. Ibid., s. 199.
25. Ibid., s. 199. Udtrykket "i skarp sovs" refererer til Brandes, som mente, at Goldschmidt serverede sin bedstemoder i skarp sauce, når han var så direkte i sin beskrivelse af jødiske karakterer. Brandes 1870, s. 398.
26. Goldschmidt 1965, s. 196.
27. Goldschmidt 2017, s. 406.
28. Goldschmidt 1965, s. 197.
29. Ibid., s. 195.
30. M.A. Goldschmidt: *Deryid*. Oversat af J. Garnitski. New York: Farlag "Naye velt" 1899.
31. Goldschmidt 1965, s. 81.
32. "Hvilken Afdeling af Loven oplæste Jøderne paa Løvedag? (See Noten pag.75-76)". Goldschmidt 2017, s. 348.
33. "Den Sedre (Afdeling), som begynder med Ordet Eikef". Ibid.
34. "Velsignet være den, der kommer i Herrens Navn". Ibid.
35. Ibid.
36. Goldschmidt 1965, s. 110.
37. Ibid.
38. Ibid., s. 198.
39. Brandes 1899, s. 467.
40. Goldschmidt 2017, s. 67.
41. Ibid., s. 70.

Danske familier, jødiske rødder – dansk-jødisk slægtshistorie gennem århundreder

RAM
GAM

Et indblik: jødiske slægter i danske arkivalier fra 1760 til 1840

Noget så specifikt og mærkværdigt et spørgsmål som, hvor mange værelser der kunne være i et jødisk hjem i Snarens Kvarter, kan man finde svar på, såfremt man ved, hvor man skal lede. I nærværende artikel introducerer Otto Bendixen et ubenyttet kildemateriale, som kan være en vigtig nøgle i dansk-jødisk slægtsforskning.

Af Otto Bendixen

Slægtsforskning af jødiske slægter i Danmark har i høj grad været baseret på begravelsesprotokoller og gravstene på de jødiske kirkegårde. Det skyldes, at der jo desværre ingen ældre jødiske kirkebøger er. Først i 1810 findes en såkaldt deklarationsprotokol fra den jødiske menighed, hvor de enkelte medlemmer af menigheden mødte op og angav, hvornår og hvor de var født. Mange af dem kunne imidlertid ikke huske datoen, og enkelte vidste faktisk ikke engang nøjagtig, hvor de var født. I det hele taget er slægtsforskning i jødiske slægter en del vanskeligere end slægtsforskning i andre befolkningsgrupper. Det skyldes ikke mindst, at hvor jøderne har et hebraisk navn, er de registreret under deres danske navn alle steder i de danske arkivalier. Yderligere er det danske navn ikke entydigt, så den samme person, for eksempel Leiser, kan optræde under flere navne, eksempelvis Lazarus eller Elias.

Men gennem Rigsarkivets og Københavns Stadarkivs arkivalier vedrørende jøder, eller som man sagde på den tid, ”Bekendere af det mosaiske tros Samfund”, kan man få et enestående indblik i jødisk liv i Danmark i det 18. og 19. århundrede.¹ Disse arkivalier stammer fra perioden 1760 til 1840 og giver utrolig mange oplysninger om jødiske slægter på dette tidspunkt. Faktisk findes der 644 sider med over 7.000 navne. Flere navne forekommer selvfølgelig flere gange, men det er alligevel et fantastisk kildemateriale.

Det er ikke sådan, at man ikke har haft kendskab til arkivalierne i Rigsarkivet, for allerede i Paul Hennings *Haandbog i Slægtsforskning* udgivet i 1943 er disse arkivalier nævnt, men ud over af enkelte forskere er disse ikke benyttet i større sammenhæng, som for eksempel til Dansk-Jødisk Genealogisk Database. Disse arkivalier udgør en mærkelig blandet mængde papirer, som det i dag er lidt vanskeligt at forstå formålet med.

Et gennemgående træk, som myndighederne gik meget op i, var, om de pågældende var født i Danmark, og hvis de ikke var det, om de så havde opholdstilladelse.² Man gik endda så vidt som til, at man diskuterede, om et enkelt barn i en hel københavnsk familie, der under et kort besøg var født i Hamborg, havde ret til at opholde sig i staden København. Dette blev dog tilladt, men krævede, at faderen ansøgte om det. Det var ofte kvinder, der var indrejst sammen med deres mand, som ikke havde opholdstilladelse. Nogle anfører, at de aldrig er blevet spurgt, da de i sin tid ankom til Danmark. Andre kan henvise til, at de har lejdebrev eller borgerskab, og flere nævner, at de er medlemmer af borgervæbningen. Faktisk var der syv jøder, der deltog frivilligt i Slaget på Reden den 2. april 1801, selvom det først var i 1810, at det blev muligt for jøder at blive optaget i militæret.³

Et indblik: jødiske slægter i danske arkivalier fra 1760 til 1840

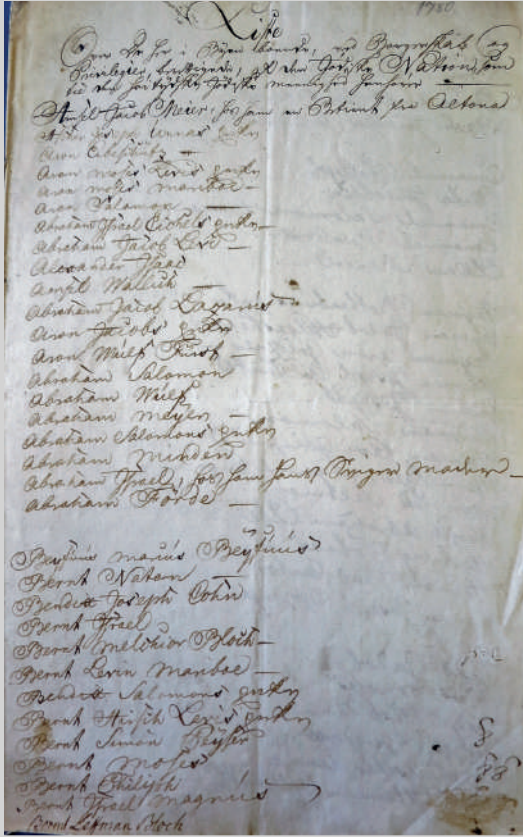
Kontrollen var imidlertid ikke særlig effektiv, for det fremgår også af arkivalierne, at der var adskillige, der opholdt sig i København i flere år, faktisk helt op til over 50 år, uden nogen form for tilladelse. Dette kan synes meget mærkeligt, når man på dette tidspunkt skulle have pas blot for at rejse i Danmark, selv for en tur fra Helsingør til København. Det gode ved disse pas, som jo er udstedt, før man opfandt fotografiet, er, at de i stedet er forsynet med en skriftlig beskrivelse af personen. Man får derfor oplyst højde, øjen- og hårfarve samt en generel beskrivelse af personens udseende.

I perioden for dokumenternes nedskrivning var Europa et særdeles uroligt sted. Det var tiden for Den Franske Revolution og de efterfølgende Napoleonskrige. Tyskland var splittet op i mange selvstændige fyrstedømmer, og Polen var efter de mange delinger ikke eksisterende. Trods jødefejderne i første halvdel af 1800-tallet kunne Danmark

i denne periode opleves som et tilflugtssted for jøder fra uroplagede lande. Det står i nogle af dokumenterne, at nogle fremmede jøder direkte anfører, at de ikke kan rejse hjem på grund af de nuværende urolige forhold.

Som jeg skrev før, er det en meget blandet gruppe af arkivalier, der findes. Det ældste dokument er en skrivelse fra overrabbineren i Altona, som redegør for, hvornår jødiske drenge og mænd var gamle nok til at foretage handler med varer og ejendomme. Fra 1780 til 1789 findes der i Københavns Stadsarkiv ”Fortegnelser over de her udi Staden boende og sig opholdende Jøder af den høitydske jødiske Nation”.⁴

I hver liste, som er alfabetisk efter fornavn, nævnes 300 til 400 personer. Disse lister er et enestående supplement til folketællingen i 1787. Desværre nævner de hverken adresse eller alder, men klagefristen over disse arkivalier er jo for længst udløbet, så man må desværre affinde sig med, at dette ikke er anført.

Liste over de her i Byen boende, ved Borgerskab og Privilegier berettigede, af den Jødiske Nation, som til den høitydske jødiske menighed henhører.

Amsel Jacob Meyer, hos ham en betjent fra Altona	15.350
Ascher Joseph Unnas enke	15.334
Aron Eibeschutz	14.772
Aron Moses Levis enke	15.332
Aron Moses Mariboe	34.932
Aron Salomon	2.370?
Abraham Israel Eichels enke	110
Abraham Jacob Levi	17.221
Alexander Isaac	34.232
Amsel Wallich	22.980
Abraham Jacob Lazarus	27.658
Aron Jacobs enke	15.336
Aron Wulff Fürst	33.831
Abraham Salomon	35.524?
Abraham Wulf	22.986?
Abraham Meyer	35.000
Abraham Salomons enke	15.761
Abraham Minden	35.160
Abraham Israel, hos ham hans svigermoder	34.265
Abraham Förde	11.640

Denne liste over jøder bosiddende i København er dateret den 31. januar 1780. Tallene ud for navnene i afskriften til højre er de pågældendes numre i Dansk-Jødisk Genealogisk Database.

Et indblik: jødiske slægter i danske arkivalier fra 1760 til 1840

Så kommer en række arkivalier fra 1796 og 1806 til 1813, som omhandler jøder i Frimands, Snarens og Strand Kvarter, som betaler præstepenge til Helliggeist eller Helligåndskirken, som den hedder i dag. Man kan her undre sig over, at jøder overhovedet skulle betale til kristne præster. Disse præstepenge var imidlertid datidens kirkeskat og skulle betales af alle. Det mærkelige er blot, at betalingsregistreringen kun er blevet bevaret for jødernes og katolikernes vedkommende. Præstepengenes størrelse afhang af, om man var husejer, eller hvad man

betalte i husleje, og det betyder, at man i dokumenterne får oplysninger om adresse, husejere, husleje og antal værelser for dem, som bor til leje. Sidstnævnte er en utrolig oplysning om boligforhold for mere end 200 år siden, som man vist ikke kan finde andre steder. Man har så mulighed for at finde husejerne i skøde- og panteprotokollerne og på denne måde få supplerende oplysninger. For enkelte får man desuden oplyst, at de var fattige. Et enkelt dokument oplyser, at to personer ikke ville betale, og at tre personer ikke var mulige at finde.

Mandtal 1810-2		IMG 2974		
Nr.	Navn	Værelser	Husleje	Identitet
Frimands Quarteer		7-7-1810	Påske til Michaelis 1810	
15	Nathan Kalmer	Husejer	Betalt	155.526 M
23	Joseph Jonas	Husejer		134.515 M
25	Wulff Laz. Wallich	4	80	134.492 M
27	Hans Gerson	3	30	
49	Israel Levin	3	40	133.773 M
49	Joel Levi Nathanson	2	30	113.954 M
50	Magnus Simonsen	4	100	196.545 M
76	Samuel Moses	Husejer		188.150 M
86	Israel Baruch	2	40	151.511 M
108	Moses Melchior	Husejer		117.696 M
108	Gerson Melchior	3	50	113.498 M
109	Michael Juda	3	40	134.541 M
111	Hertz Marcus Hartig	3	45	
113	Nathan Marcus	3	50	
126	Daniel Symons	Husejer		134.998 M
129	Gottschalk	4	70	134.154 M
132	Isaac Meyer	2	32	169.911 M
166	Gerson Jacobsen	3	40	113.170/31.405 M

Afskrift af liste fra 1810 over jøder i Frimands Kvarter, hvor betaling af præstepenge fremgår. Tallene under rubrikken "Identitet" er de pågældendes numre i Dansk-Jødisk Genealogisk Database.

Mandtal 1812 - 1		IMG 2984 - 2985, 2987 - 2988, 2994		
Nr.	Navn	Værelser	Husleje	Identitet
Frimands Quarteer		10-3-1812	Michaelis 1811 til Påske 1812	
10	Isaac Ephr. Ruben	2	60	135.508 M
14	Hertz Simon Neukirk	4	100	135.329 M
15	Nathan Kalmer	Husejer		155.526 M
17	Marcus Isaac Koppel	3	80	113.412 M ?
23	Joseph Jonas	6	150	134.515 M
25	Wulff Laz. Wallich	4	100	134.492 M
32	Joseph Isak Rees enke	2	50	122.923 M
37	Salomon Meyers enke		200	112.909 M
41	Michael Juda	2	45	134.541 M
45	Joseph Unna	3	80	114.265 M
47	Emanuel Bendix	4	150	149.983 M
49	Joel Levi Nathanson	2	100	113.954 M
49	Israel Levin	3	80	133.773 M
49	Levin Ree	6	150	118.039 M
50	Marcus Simonsen	6	200	196.545 M
54	Marcus Levin Kalisch	Husejer		122.820 M
54	Joseph Marcus Kalisch	2	30	134.565 M
54	Levin Cohen	2	40	187.881 M
76	Samuel Moses	Husejer		188.150 M
83	Salomon Jacob Texier	3	40	135.809 M
86	Israel Baruch	2	50	1569 M
88	Moses Pingus	2	60	151.511 M
108	Benjamin Jacobsen	3	100	13.437 M
109	Israel Moses	2	60	134.330 M
112	Simon Hambroe	Husejer		122.992 M
112	Nathan Levin Nathan	3	80	12.343 M
112	Moses Rottenborg	4	150	127.570 M
126	Daniel Symons	Husejer		134.998 M
145	Nathan Hertz	3	70	134.154 M
166	Isaac Israel Weel	3	75	135.955 M
166	Salomon Em. Unna	3	110	116.885 M

Afskrift af liste fra 1812 over jøder i Frimands Kvarter, som skal betale præstepenge til Helligåndskirken. På listen ses blandt andet også det antal værelser, som den pågældende person på listen råder over i sin bolig, samt hvor meget han betaler i husleje.

Et indblik: jødiske slægter i danske arkivalier fra 1760 til 1840

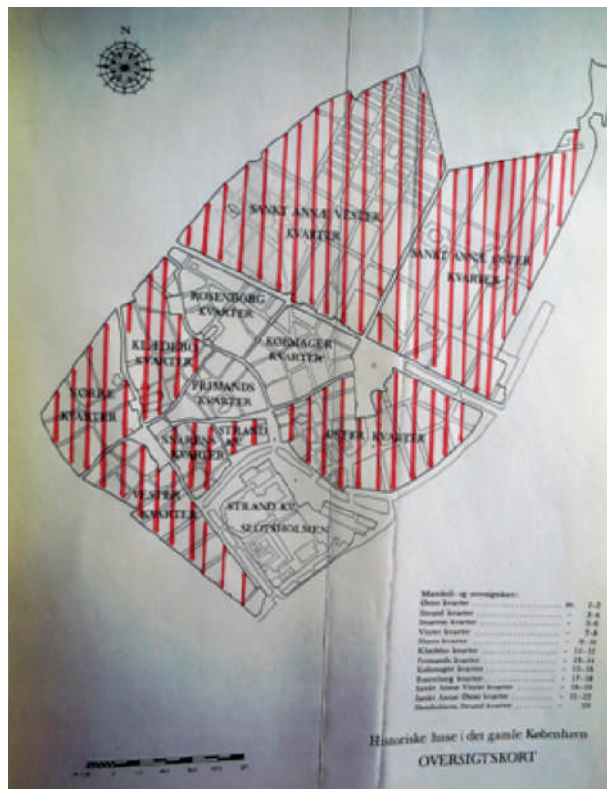
Fra 1813 findes en "Registerbog for det mosaiske troes-samfund i Kjøbenhavn". Den henviser til en ukendt liste og indeholder navnene på ikke færre end 706 jøder ordnet alfabetisk med angivelse af næringsvej, og hvor mange personer der var på bopælen. For enlige er det ofte blot en enkelt, men for ægtepar indbefatter tallet både børn og tjenestefolk uden nærmere at specificere hvem. Den største husstand, der nævnes, er på ikke færre end 25 personer, idet også tjenestefolk og ansatte tælles med. Desværre anfører listen ikke adressen på bopælen, så den må man finde andre steder. Her kan man benytte sig af det ildstedsmandtal, som findes på Københavns Stadsarkiv, og som oplyser om antal af opvarmede rum i hver ejendom, og hvem der boede i de enkelte lejligheder. Der findes desuden samme sted som registreringen af præstepengene en fortegnelse fra årsskiftet 1812 over, hvem der havde borgerskab i de enkelte kvarterer, og hvor de boede. Denne liste indeholder navnene på alle, der havde borgerskab, så her må man selv udskille jøderne af fortegnelsen.

Kort over Frimands Kvarter i Kjøbenhavn anno 1812, hvor jødiske hjem er markeret med en blå davidsstjerne.

Fra omkring 1816 til 1818 er der lister for næsten alle kvarterer i København. Desværre mangler Frimands, Rosenborg og Købmager Kvarter, men det fremgår af nogle rettelsespapirer, at de oprindeligt har været der, men tilsyneladende senere er gået tabt. Her fremgår både erhverv, navne, alder og fødesteder på de enkelte adresser,

så det er et enestående supplement til folketællingerne, som mangler fra 1801 til 1834, og hvor 1834 næsten er gået tabt for Københavns vedkommende og kun findes for Skt. Annæ Vestre og Østre Kvarter. I Øster, Strand og Snarens Kvarter nævnes 733 jøder, og i Nørre, Vester og Klædebo Kvarter nævnes 387. Hertil kommer 170 jøder, som nævnes i Skt. Annæ Øster og Vester Kvarter. Disse er opdelt i mænd og kvinder, og der nævnes både bopæl og alder samt deres erhverv og ægteskabelige stand.

Fra omkring 1816 til 1818 er der lister over, hvem der havde borgerskab i de enkelte kvarterer, og hvor de boede for næsten alle kvarterer i København. Listerne for Frimands, Rosenborg og Købmager Kvarter har oprindeligt eksisteret, men er senere gået tabt.

Både fra år 1816 og 1818 er der lister over "Fruentimmere af Mosaik Tro", som er født i udlandet. Ligesom det kendes fra andre indvandrere over hele verden, er mange jødiske hustruer bragt til Danmark fra lande rundt omkring i Europa, og disse lister giver mange oplysninger om, hvor de kom fra, men også oplysninger om, hvornår de ankom, og om det skyldtes ægteskab eller andre årsager.

Et indblik: jødiske slægter i danske arkivalier fra 1760 til 1840

Angaaende følgende fremmedfødte Mosaisk maa ved Registrerings Contoiret foranstaltet undersøgelse, som herpaa kunne besvares

5. I Snaregade 12 skal opholde sig en i Altona født pige Betty Meyer som underholdes af Nathan Calmer, er 19 aar gml. Har været her i 2 aar uden tilladelse (105)

5. Betty Meyer, født i Altona og 21 aar gml, kom her til Staden 18. october 1815 med pas fra Altona af 11. f. m. Da hun er født i Altona, saa blev hun af min forgænger ikke anført som fremmed af mosaisk tro. Hun opholder sig hos sin onkel Nathan Calmer og har hverken mundtlig eller skriftlig tilladelse.

Fra år 1816 og 1818 er der lister over "Fruentimmere af Mosaisk Tro", som er født i udlandet. Her ses en afskrift af en registrering på listen dateret den 10. november 1817.

Endelig findes der to typer af lister fra 1832 til 1838 over jøder, som skyldte penge, og 1834 til 1835 om jøder i byens forskellige kvarterer. Den første type lister omhandler restancer med bidrag og afdrag. Det var åbenbart nogle beløb, som blev opkrævet af magistraten. Den første er et bidrag, som vi i dag ville kalde kontingent til det Mosaiske Troessamfund. Det andet er bidrag til kirkegården og til forskellige ukendte fonde. Man kan i denne sammenhæng blive helt ked af, at ens

forfædre faktisk har betalt, hvad de skylder, idet de jo så desværre ikke står på disse lister. Den anden type lister er en gennemgang kvarter for kvarter, hvor jøder af udenlandsk herkomst opremses. De skulle her gøre rede for deres ret til opholdstilladelse i København. Her var det af stor betydning for især mange kvinder, at de var gift før frihedsbrevet af 14. marts 1814, idet der blev udstedt en forordning den 25. august 1818, der gav alle disse permanent opholdstilladelse.

Medlemmer af Mosaisk Menighed som skylder bidrag og afdrag Cohenske Cassedefect

8-6-1836				IMG 3040 - 42			
Nr.	Kvitt. Nr.	Restant 1835.2	Bidrag Ligning	Bidrag Kirkegård	Afdrag Casse defect	Bopæl	Identitet
1	2	Skom. El. Abrahamsen	2	0-2-0	0-0-13	Vognmagergade 86	I 1.339 M
2	11	B. G. Anrich	2	0-1-8	0-0-8½	Laxegade 207	I 32.535 M
3	28	Skom. I.k. Bendixen	8	0-5-8	0-2-2	Østergade 78	I 54.018 M
4	51	G. Bonnier	6	0-4-0	0-1-9½	Sværtegade 120	I 4.781 M
5	69	S. H. David	5	0-3-8	0-3-8	Springgade 35	I 17.450 M

Afskrift af liste fra 1836 omhandlende restancer med bidrag og afdrag. Tallene under rubrikken "Identitet" er de pågældendes numre i Dansk-Jødisk Genealogisk Database.

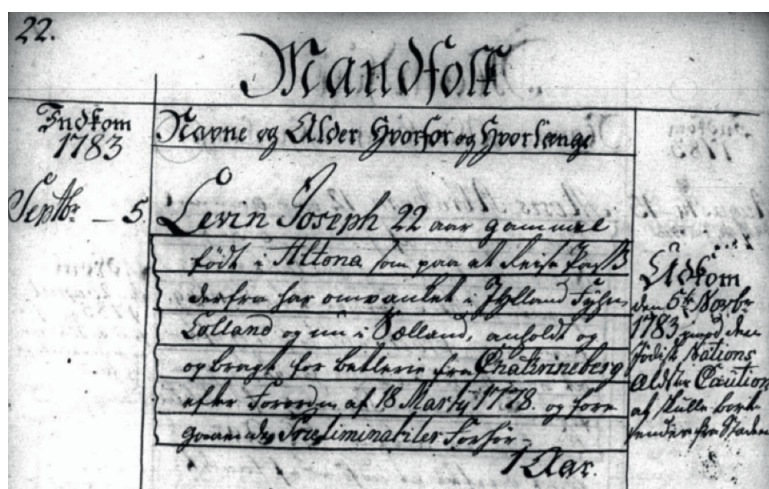
Matr. Nr.	Navn	Alder	Stand	Erhverv	Fødested	Bevilling til ophold	Identitet
14	Jette Meyer	34	ugift	Tjenestepige	Altona	22 år ingen leide	
32	Mariane Cohen	60	enke	familieunderstøttelse	Hamborg	Kgl. Bev. for manden hosekræmmer Herztz Levin Cohen 21-3-1794 Konf. 26-3-1813. Været her 30 aar.	I 36.101 F I 32.962 M
37	Rebekke Moses	58	enke	Haandarbejde	Hamborg	Over 50 år i Kbh Leidebrevet tabt ved bombardementet 1807	
53	Bolette Levin	43	ugift	Haandarbejde	Manheim	40 år i DK Canc. 13-8-1827 ophold for bestandig	
57	Abraham Levin Rose Levin	63 49	Gift gift	Handelsmand Hans kone	Altona Beyersdorff	Borger 5-5-1815 24-25 år Kbh. Canc. Bevilling 22-8-1826	I 34.651 M I 34.730 F

Afskrift af liste over jøder af udenlandsk herkomst i Snarens Kvarter i 1834/35. Her blev blandt andet alder og stand registreret. Tallene under rubrikken "Identitet" er de pågældendes numre i Dansk-Jødisk Genealogisk Database.

Ud over disse mange lister findes der talrige individuelle ansøgninger om opholdstilladelse eller meddelelser om, at man enten skal søge eller har søgt Danske Kancelli om opholdstilladelse. Umiddelbart accepterede jøderne forståeligt nok ikke at rejse, når de blev anmodet om det af politimesteren, og der er eksempler på, at også konen i mandens fravær selv skrev til myndighederne. I det hele taget er det generelle indtryk dog, at de danske myndigheder var temmelig storsindede med at give folk opholdstilladelse. Det gælder ikke mindst mange unge mennesker, som fik ophold, mens de uddannede sig inden for forskellige håndværk, men også nogle, der studerede til eksempelvis læge. Tilladelsen gjaldt normalt for læretiden, men det

fremgår af borgerskabsprotokoller og folketællinger, at mange forblev i Danmark resten af deres liv. Ikke alle fik dog opholdstilladelse, og flere blev med magt sat om bord på et skib. Kaptajnen måtte så love ikke at sætte de pågældende af, før de ankom til Kiel.

Også en del jøder endte i fængsel. Det var ikke, fordi de egentlig var særlig kriminelle, men da de havde begrænsede erhvervsmuligheder, blev flere anholdt for betleri og generelt for at flakke om. I det viste eksempel, hvor Levin Joseph er idømt et års tugt og forbedringshus for betleri, kautionerede menigheden for, at han kunne sendes til Altona. Han afsonede således kun en måned i forbedringshuset.

Dokument fra Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn, der viser, at Levin Joseph i 1783 blev idømt et års tugt og forbedringshus for betleri.

Et indblik: jødiske slægter i danske arkivalier fra 1760 til 1840

København, København (Staden), Strand Kvarter, Strand Kvarter, Matr. 22, 93, FT-1801, A5025

Navn:	Alder:	Status:	Stilling i familien:	Erhverv:	Fødested:
Bernt Melchior Block	46	Gift		Handlende	
Johanne Abraham	45	Gift		g B.M.Block	
Heyman [Block]	18	Ugift			
Melchior [Block]	20	Ugift			
Moses [Block]	12	Ugift			
Levin [Block]	9	Ugift			
Bolette [Block]	16	Ugift			
Rose [Block]	8	Ugift			
Ingen Navn (Madam) Mindel	75	Enke		Søn B.M.Block	
Marie Hansen	20	Ugift		Tj. Pige	

Afskrift af folketællingen 1801, hvor Bernt Melchior Bloch figurerer med alder, status og erhverv.

De nævnte arkivalier giver et godt supplement til forskningen i jødiske slægter. De kan imidlertid ikke stå alene. Ved at sammenholde dem med jødiske kirkebøger, folketællinger, borgerskabsprotokoller og skifteprotokoller kan man klarlægge slægtsforhold, som ellers ville være umulige at opklare. Selvom det kun var få jøder, der ejede ejendomme, er skøde- og panteprotokollerne ligeledes et vigtigt supplement til de øvrige arkivalier.

Arkivalier er jo ikke lavet for slægtsforskeren, men til de formål, som samtiden ønskede at registrere, som for eksempel skattebetaling, præstepenge og lignende. Derfor mangler man ofte vigtige oplysninger som alder, fødested og bopæl, som man så må finde ved at identificere den pågældende person i andre kilder. I det hele taget kan det sommetider være svært at identificere den enkelte person. I nogle lister er fornavnene erstattet af initialer, og andre gange nævnes kun efternavnet.

For eksempel kan jøden Block, som i 1811 boede til leje for 120 rigsdaler per halvår i fire værelser i ejendommen matrikel nummer tre i Snarens Kvarter og betalte 1-3-0 i præstepenge, være yderst vanskelig at identificere. Ingen af de 12 personer, som nævnes i Dansk-Jødisk Genealogisk Database, kan passe på ham. Hvis man antager, at navnet i stedet skal være Bloch, er der 237 muligheder i databasen, men da man jo ikke kender fornavnet, har man kun levetiden og bopælen at gå efter. En mulighed kunne være den handlende Bernt Melchior Bloch, som nævnes i folketællingen 1801. Dette viser sig faktisk at være rigtigt, men han hed i virkeligheden Berend Menke Bloch, og hans hebraiske navn var Ber ben Menke Blok.

(I32762 M) Berend Menke Bloch

f. ABT 1751, i Hamburg, 1 RESI, 1780 83, i Kbh., 1 CENS, 1787, i Kbh., Rosenborg Kvt., Landemærket 105 (JFs afskrift), 1 RESI, 1794 95, i Kbh., Snarens Kvt., Kompagnistræde 55 (Mandtalslister JF side 308, 319), 1 RESI, 1798 99, i Kbh., Strand Kvt., Læderstræde 22 (Mandtalsliste JF side 347, 360), 1 CENS, 1801, i Kbh., Strand Kvt., Læderstræde 22 (JFs afskrift), 1 RESI, 19 OCT 1827, i Kbh., Sværtegade Nr. 120, d. 19 OCT 1827, i Kbh. (MTs Protokol opslag 78), begr. 21 OCT 1827, i N E-3-5, Handlende, Kbh., Mellemlnavnet Melchior ifl. dødsannonce i "Adresseavisen". Ligeså ifl. FT 1787 og 1801. Fødselsår ifl. Margoteket. Fødested ifl. Gerda Bloch. Er 30 år i FT 1787 altså født ca. 1757. Fornavnet Berndt i FT 1787, Bernt i FT 1801. Fmtl. denne, der som Bernt Melchior Bloch får Borgerskab i Kbh. 19 apr 1779. Men født i Kbh. ifl. samme., På Liste over de her i Byen boende, ved Borgerskab og Privilegier berettigede, af den Jødiske Nation, som til den høitydske jødiske menighed henhører. 31-1-1780, På Fortegnelse over de her udi Staden boende Jøder af den høitydske Jødigste Nation, samt Enker. 30-12-1783. Mellemlnavnet Melchior på samme., Jeg formoder (anderledes JF), at det er denne person, der bor som anført i 1794-95, men navnet (kun) Bernt Block i samme., Forældre ifl. Gerda Bloch, samt FT 1801 Kbh., hvor "Madam Mindel" mandens mor, enke, bor hos Bernt Melchior Bloch., Kun 6 børn i FT 1801, 4 sønner, Melchior, Heyman, Moses og Levin, og 2 døtre, Bolette og Rose. 30 år i FT 1787, altså født ca. 1757., I "Registerbog for Det mosaiske Troessamfund i Kjøbenhavn 1813". Stilling ifl. samme.. 4 personer, Bopæl ved død ifl. MTs Protokol vedr. samme., Hebraisk navn Ber ben Menke Blok ifl. gravsten.AF Protokol nr. 107, ~ 6 JUN 1778 i Kbh. m. Hanne Cohen (1754-1819)

Registreringen af Berend Menke Bloch i Dansk-Jødisk Genealogisk Database.

Mit arbejde med arkivalierne bliver lagt ind på Dansk-Jødisk Genealogisk Database, hvor man i de kommende år kan se indholdet fra disse arkivalier. Jeg identificerer så mange som muligt af de navne, der findes i dokumenterne, og knytter dem til de navne, der allerede er i databasen. For de personer, som ikke allerede findes, bliver de oprettet, så databasen bliver udvidet med nye navne. Men ikke alene kommer der nye personer til. Både disse og allerede eksisterende får eksempelvis tilføjet fødested, erhverv eller bopæl, alt efter oplysningerne i arkivalierne.

NOTER

1. *Rigsarkivet:*
Københavns Politi. Udtagne sager. E. Diverse fortegnelser over jøder, der opholder sig i København, E-43. 1780-1835.
Københavns Stadsarkiv:
Formanden for Rodemestrene 1493-1861. Diverse sager 1780-1860. B. Skatters Arkiv 1679-1878. Mandtal og regnskab vedrørende præstepenge, der erlægges af jøder til Helliggeist Kirke. Boende i dette sogn 1806-1813. Skat 18.
2. "Myndighederne" refererer her til Københavns Magistrat, Københavns Politi og Danske Kancelli, uden at det altid fremgår præcist, hvilken myndighed der er tale om.
3. Se Ole Feldbæks *Slaget på Reden*. København: Politikens Forlag 1985, s. 114.
4. Fortegnelserne findes for årene 1780, 1781, 1782, 1783, 1788 og 1789.

Et indblik: jødiske slægter i danske arkivalier fra 1760 til 1840

De sefardiske slægter Italiaender og Moresco i Holland og Danmark

De to jødiske efternavne Italiaender og Moresco har en interessant historie i Danmark. Deres vej til landet gik fra Venedig i Italien gennem Holland til København, hvor de grundlagde firmaer og udvidede deres familier. Allan Falk fortæller her om de mange grene på familiernes store stamtræer og om deres erhvervshistorik.

Af Allan Falk

Indledning

Jøder inddeles traditionelt i to grupper: sefardim og ashkenazim. Religionen er den samme, men liturgien er forskellig. Sefarad betyder Spanien på hebraisk, og sefardim betyder således jøderne fra Spanien. Gruppen omfatter imidlertid ikke kun jøder fra Spanien, men også fra Portugal samt jøder i Nordafrika og Mellemøsten. Da jøderne blev fordrevet fra Spanien i 1492, drog de fleste af de jøder, som ikke ville blive kristne, til nabolandet Portugal, men herfra blev de også fordrevet i 1497. En del valgte at blive kristne, mens andre rejste til andre middelhavslande såsom Italien og Grækenland samt Balkan. Grundet fortsatte forfølgelser af de døbt jøder i Spanien og Portugal – de såkaldte Marranos – som blev mistænkt for i det skjulte at fortsætte med at dyrke jødedommen, rejste en del i de følgende århundreder nordpå og vendte tilbage til jødedommen. Der opstod herved større sefardiske menigheder i byer som Amsterdam og Hamborg. De blev her betegnet som jøder af Den Portugisiske Nation.

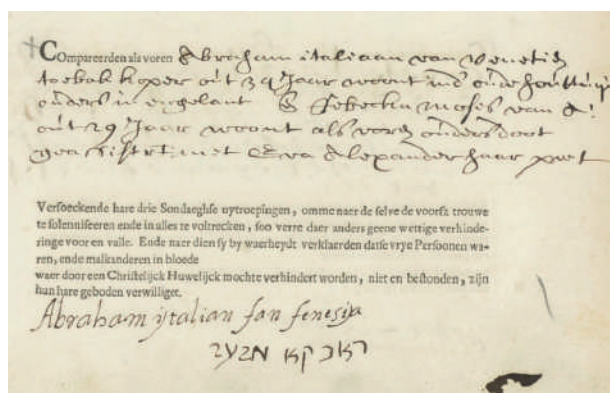
Allerede i det 17. århundrede kom sefardiske jøder til Kongeriget Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Christian 4. gav i 1619 privilegier til sefardiske jøder, der ville slå sig ned i Glückstadt, og i resten af århundredet er der omfattende eksempler på samarbejde

mellem de danske konger og sefardiske jøder. Emnet er udførligt gennemgået af Th. Hauch-Fausbøll og Arthur Arnheim og vil derfor ikke blive nærmere omtalt i denne artikel.¹ Artiklen vil derimod belyse to sefardiske slægter, hvoraf medlemmer senere kom til København. Selvom der aldrig var mange sefardiske slægter i Danmark, har de på forskellig vis sat betydningsfulde aftryk, som det vil fremgå af nedenstående. Slægterne Italiaender og Moresco er eksempler på indvandrere, der klarede sig godt.

Slægten Italiaender i Holland

Som navnet antyder, kom slægten Italiaender fra Italien til Holland. Mere præcist var det Abraham Levy Vitoria, der drog fra Venedig til Amsterdam, hvor han fik tilnavnet Italiaender. Navnet ses også stavet Italiaaender. Vitoria er en by i det nordlige Spanien, og når det er blevet en del af slægten Italiaenders efternavn, er det sandsynligvis, fordi den oprindeligt boede der, inden den flyttede til Italien. At Abraham specifikt flyttede fra Venedig til Amsterdam, ved vi, fordi han underskrev sig ”Abraham ytalian fon Fenesa”, da han den 8. september 1673 blev gift i Amsterdam med Rebekka Moses Hammelburg. På det tidspunkt havde han boet i Amsterdam i nok mindst 10 år. Præcist hvornår han kom til Amsterdam, vides ikke.

Den hollandske genealog Marja J. Smit-van de Vathorst, der har forsket i slægten, mener, at Abraham og hans far forlod Venedig efter 1659. Da blev der i Venedig oprettet et monopolsystem, *Appalto*, for tobakshandlere, som udelukkede mange, der hidtil havde handlet med tobak, og da det var den branche, Abraham og hans far var beskæftiget i, er det nærliggende at tro, at det var baggrunden for, at Abraham flyttede til Amsterdam.² Hans far, Benjamin Halevy, flyttede til London, efter at Oliver Cromwell i 1656 tillod jøder på ny at bosætte sig i England, efter at de var blevet fordrevet fra England i 1290 af Edward I.

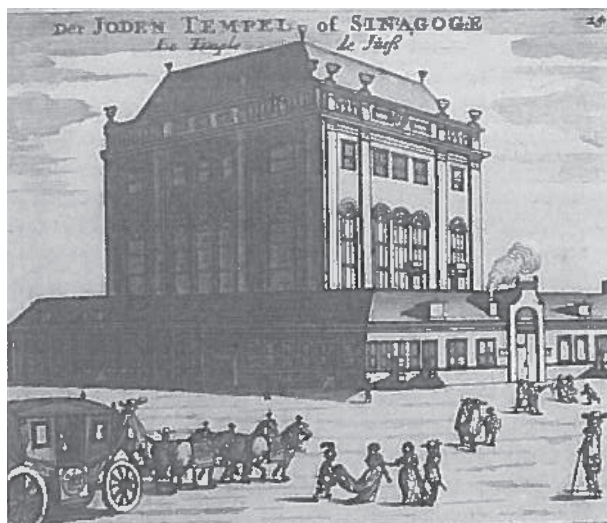

Udskrift af lysningsprotokol med Abraham Italiaenders og Rebekka Moses Hammelburgs underskrifter.

I 1669 er Abraham registreret som tobaksspinder og -handler med 40 ansatte. Det indikerer, at han har været en årrække i Amsterdam for at kunne oparbejde en virksomhed med så mange medarbejdere. Han blev *ingezetene* (borger) i Amsterdam i 1670, hvilket ikke var almindeligt blandt jøder.³

I 1667 var Abraham en af stifterne af det jødiske selskab til beskyttelse af de fattige, *Honen Dalim*. Og da den smukke portugisiske synagoge – kaldet *Esnoga* – stod færdig i 1675, blev Abraham medlem. Han står på listen over dem, der betaler *Finta* (kirkeskat).⁴

Abraham var 34 år, da han i 1673 blev gift med Rebekka Moses Hammelburg, altså født ca. 1639. Det er Marja J. Smit-van de Vathorsts opfattelse, at han tidligere havde været gift, fordi han på vielsestidspunktet havde tre

Tegning af "Esnoga", den portugisiske synagoge i Amsterdam.

døtre.⁵ Også den forholdsvis høje alder kunne tyde på, at han tidligere har været gift. Men der eksisterer ingen oplysninger om navn på eller begravelse af en eventuelt tidligere ægtefælle. En anden hollandsk genealog, Marius Heemstra, mener derfor ikke, at Abraham har været gift tidligere. Rebekka var ashkenazisk jøde, og da hun døde den 3. februar 1688, blev hun begravet på den ashkenaziske begravelsesplads i Muiderberg aan de Amstel. På det tidspunkt havde Abraham otte børn, der blev voksne. Rebekka døde to måneder efter at have født et barn, der også døde. Kort tid efter, den 21. maj 1688, giftede Abraham sig på ny, denne gang med en sefardisk kvinde, Gracia de Campos, født 1657 i Amsterdam. Af hensyn til senere referencer oplistes her Abrahams fire sønner med Rebekka Moses Hammelburg:

1. Isaac Abraham Levi Vitoria Italiaender, født 1673 i Amsterdam, død 1729 i Amsterdam.
2. Benjamin Abraham Levi Vitoria Italiaender, født ca. 1674 i Amsterdam, død ca. 1718 i Amersfoort.
3. Mordechai Abraham Levi Vitoria Italiaender, født 1677 i Amsterdam, død 1719 i Amsterdam.
4. Jacob Abraham Levi Vitoria Italiaender, født 1683 i Amsterdam, død september 1723 i Amsterdam.

Med Gracia de Campos fik Abraham yderligere en søn, Joseph, og en datter, Esther, som ikke blev gift og ikke fik børn.⁶

Abraham Levi Vitoria Italiaender døde den 27. oktober 1699 og blev begravet på den sefardiske begravelsesplads Beth Haim i Ouderkerk aan de Amstel. Gracia døde i 1727 og blev begravet ved siden af Abraham. På Abraham og Gracias grav blev efter sefardisk skik lagt en stenplade, som for få år siden er blevet smukt restaureret.

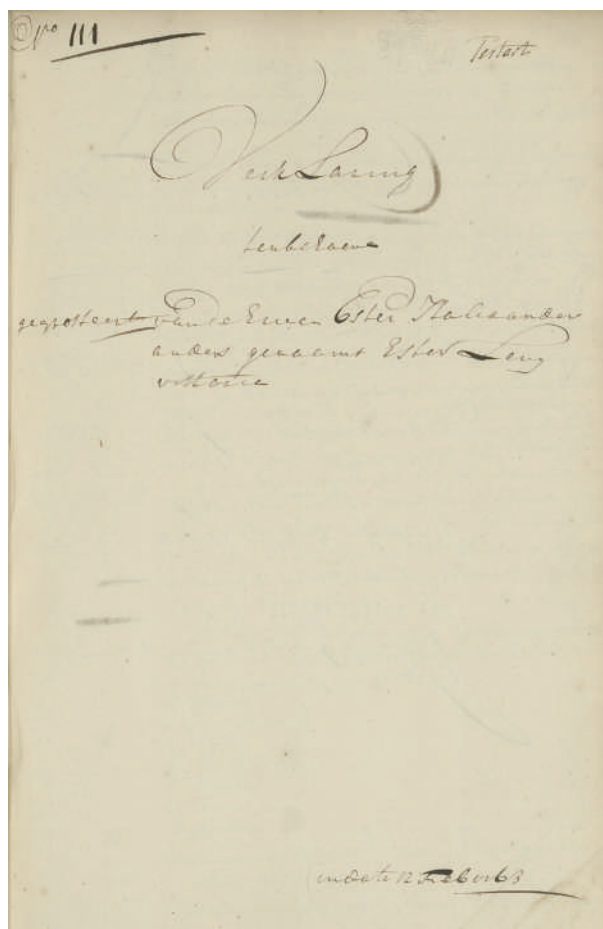
Stenplade på Abraham Italiaender og hans anden ægtefælle Gracia de Campos' grav.

På stenpladen, som er i tidens barokstil inklusive to *putti* (englebørn), er der en hebraisk tekst, hvor Abrahams navn er "Abraham b'r (søn af den ærede) Benjamin Halevy, også kendt som Italiander". Som det ses, er der to ovale felter i pladen med inskriptioner på portugisisk henholdsvis vedrørende Abraham og Gracia, hvor efternavnet for begge er Levi Vitoria.

Selvom tobaksvirksomheden forblev i Amsterdam, flyttede Abrahams fire sønner til andre byer. Mordechai og Jacob flyttede til Nijkerk i 1709 og Isaac og Benjamin til Amersfoort i 1711.⁷ Baggrunden herfor er formentlig

den, at både Nijkerk og Amersfoort var centre for den lokale hollandske tobaksproduktion. Og selvom Itali-aender-familien importerede store mængder tobak fra den nye verden, købte de også den lokalt producerede tobak for at kunne producere nok til de voksende markeder i Nordeuropa. De to brødrepar stiftede hver især en række firmaer, og det er et af disse, der fik en filial i København. Mere herom senere.

Ud fra en genealogisk synsvinkel er det så heldigt, at da det yngste barn, Esther, døde i 1762, var alle hendes søskende døde, og da hun ikke har efterladt sig noget testamente, arvede hendes søskendebørn (eller deres efterkommere, hvis også de var døde). Til brug for skifterettens behandling af Esthers dødsbo blev der over 16 sider i skifteprotokollen skrevet en opremsning af alle

Første side af skifteprotokollen vedrørende boet efter Esther Italiaender.

De sefardiske slægter Italiaender og Moresco i Holland og Danmark

Esthers søskende og deres respektive børn. En sådan opremsning er jo *gefundenes Fressen* for genealoger, og dette er grundlaget for at kunne præcisere afstamningen for de enkelte personer af Italiaender-slægten, der kom til København. Og i relation til spørgsmålet om, hvorvidt Abraham var gift førend med Rebekka, bemærkes, at alle Abrahams ældste otte børn er Rebekkas ifølge skifteprotokollen.

Som det vil fremgå af det følgende, blev der i slægten Italiaender indgået adskillige fætter-kusine-ægteskaber af første og anden grad. Ud over mulige personlige varme følelser må en sandsynlig bevæggrund herfor antages at være et ønske om at holde familieformuen samlet. Den sidste mandlige efterkommer i Holland hed meget passende Abraham (Ephraim Benjamin) Italiaender. Han var et oldebarn af Abraham, og han blev begravet i Ouderkerk den 23. november 1794. I København levede der mandlige efterkommere meget længere.

Slægten Italiaender i København

Som det fremgår af *Mindeskrift i Anledning af Hundreårsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814*, fik ”Brødrene Italiaender” i 1743 tilladelse til at anlægge en tobaksfabrik på Christianshavn og i Aalborg.⁸ Denne formulering kan misforstås. Tilladelsen, som er dateret den 14. november 1743, blev givet til ”Brødre udi Amsterdam Jacob Italiender Benjamins”. I henhold hertil blev der oprettet tobaksfabrikker både i København (på Christianshavn) og i Aalborg. I sidstnævnte by blev fabrikken, et tobaksspinderi, dog først oprettet omkring 1750, og den blev nedlagt før 1773. Ifølge *Aalborg Handelsstands Historie* blev tilladelsen givet til ”Jakob Italiaender Benjamin & Gebroeder”.⁹

Denne Jacob var søn af Abraham Italiaender og Rebekka Moses Hammelburgs anden søn, Benjamin, i dennes ægteskab med Judith Gitche Jacob Littau. Hun var ashkenazisk jøde, ligesom alle øvrige ægtefæller til Benjamins brødre. Jacob Benjamin Italiaender blev født ca. 1704 i Amsterdam og kom til København nogenlunde samtidig med tilladelsen. Han er i hvert fald registreret i de københavnske skattemandtal første gang i 1744. Jacob var den 27. september 1727 blevet gift med sin kusine, Mariana Isaac Italiaender, en datter af

Benjamins ældste bror Isaac, og var fra januar 1729 at regne for kompagnon i sin fars og onkels firma Isaack & Benjamin Italiaender. Så vidt vides, fik ægteparret ingen børn. Men der er intet, der tyder på, at nogen bror til Jacob også kom til København. Derimod kom Benjamin Abraham Italiaender til København, hvor han første gang er registreret i mandtalslisten for 1749. Han er ikke Jacobs bror, men hans nevø, søn af Jacobs storebror Abraham. Benjamin døde allerede i 1760 og blev den 7. april 1760 begravet i Møllegade, ugift.

”Sivert Grubbes Gård”, Strandgade 28.

I ”Jødekirkegården i Møllegade, København” er anført, at der på den del af begravelsespladsen, der blev erhvervet af den portugisiske menighed i 1715, befinder sig en gravsten over ”Rachel Italiaender, død 1749, Moder til Brødrene Italiaender...”¹⁰ Det er ikke korrekt. Rachel blev født i 1719 i Amsterdam som Rachel Baruch og blev gift den 17. april 1744 med Ephraim Benjamin Italiaender, en bror til Jacob, født 1715 i Amersfoort. Ephraim og Rachel var forældrene til ovennævnte Abraham Ephraim

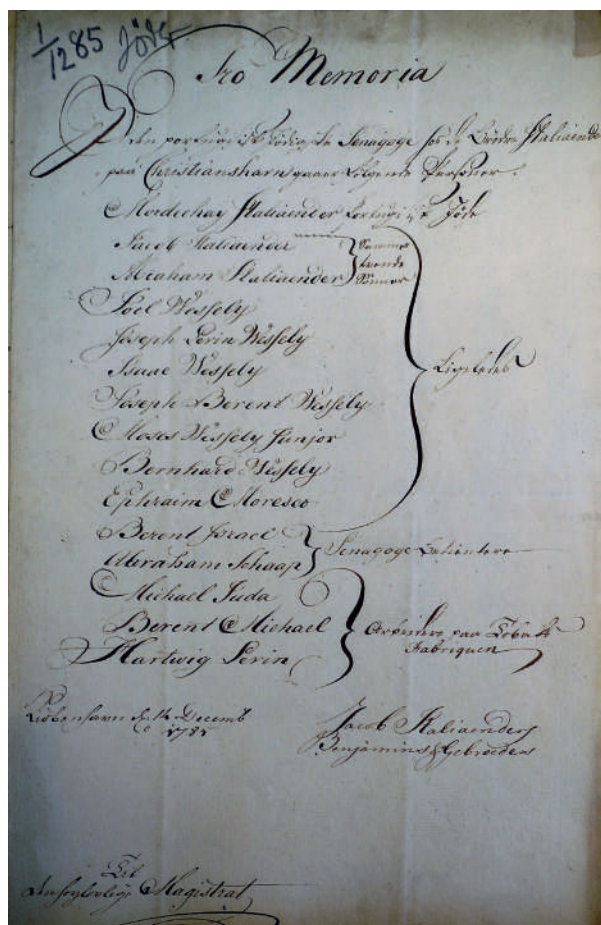
Italiaender, der døde i 1794 som den sidste mandlige Italiaender i Holland.

Ifølge skattemandtallene boede Jacob på Christianshavn, først Langebrogade matrikel nummer 3, men fra 1749 Strandgade matrikel nummer 21, som efter matrikelomlægningen i 1756 blev til matrikel nummer 38 og efter omlægningen i 1806 matrikel nummer 44. Det var i denne ejendom, nuværende gade nummer 28, at også tobaksfabrikken lå. Ejendommen blev den 20. december 1745 tilskødet ”Jacob Italiender Benjamin et Gebroder, Tobakfabriqueurs”.¹¹ Denne ejendom er en ældre ejendom, en af Københavns ældste, opført i 1620’erne og kaldet Sivert Gruppens Gård, et smukt, højt femfags gavllhus.¹² Grunden gik helt til Wildersgade, som dengang hed Kongensgade, og synagogen formenes at have været en selvstændig bygning beliggende bagud på grunden med indgang gennem en port i Kongensgade.¹³

Det fremgår af *Mindeskriptet*, at det gik tobaksfabrikken dårligt, og at dens historie indeholder en uafbrudt række af lån og tilskud fra det offentlige.

Det er et mysterium, hvor og hvornår Jacob og Mariana endte deres dage. De overlevede i hvert fald deres faster Esther, idet de begge gav fuldmagt til bobehandlerne i boet efter Esther, der som ovenfor nævnt døde den 9. november 1762. Der er ikke registreret nogen gravsteder for Jacob eller Mariana i Møllegade, og der er heller ikke fundet nogen gravsteder for ægteparret i Holland. Jacob er ikke på den liste over medlemmerne af den portugisiske synagoge på Christianshavn, der blev udarbejdet pr. 1. december 1785. Den betegnes i øvrigt som ”den portugisiske jødiske Synagoge hos Brødrene Italiaender” og er underskrevet af ”Jacob Italiaender Benjamins & Gebroeders”. Det virker jo forvirrende, men det må også i den forbindelse antages at være et firmanavn.

Som det fremgår af denne liste samt – endnu tydeligere – af folketællingen fra 1787, var det på dette tidspunkt ”Mordechay Italiaender”, der var leder af tobaksfabrikken. Mordechay Jacob Italiaender blev født ca. 1736 i Nijkerk som søn af Jacob Mordechay Italiaender og Rebecca Benjamin Italiaender, et fætter-kusine-ægtepar, henholdsvis søn af Abraham og Rebekkas søn nummer

Liste, ”Pro Memoria”, af 1. december 1785 over medlemmerne af den portugisiske jødiske menighed på Christianshavn.

tre, Mordechay, og datter af Abraham og Rebekkas søn nummer to, Benjamin. Mordechay – som ellers i danske sammenhænge blev kaldt Marcus – var gift med Reina Abraham Italiaender, født den 26. december 1734 som datter af ovennævnte Abraham Benjamin Italiaender og Anna Hindele Isaac Italiaender og søster til ovennævnte Benjamin Italiaender, der døde i København i 1760. Mordechay og Reina var således fætter og kusine af anden grad.

Mordechay og Reinas to sønner, Jacob (ca. 1763-31.05.1804) og Abraham (ca. 1765-23.05.1827), deltog på dette tidspunkt begge i arbejdet på tobaksfabrikken. Hos Mordechay boede endvidere hans søster Rachel (1739-1814), som forblev ugift. Og det gjorde også ”Søster Datteren Rabeca Moresco”. Hun er ikke, som man umiddelbart skulle tro, Mordechays søsterdatter, men

derimod Reinas, datter af Reinas søster Alida Abraham Italiaender og Jacob Moses Moresco. ”Rabeca”/Rebekka og Jacob blev gift den 12. august 1799 i København og blev forældre til tre døtre, Elisabeth Amalia (ca. 1800-1869), Adelaide (20.02.1802-05.10.1878) og Henriette Marie Italiaender (24.10.1803-1865). Elisabeth Amalia døde ugift, mens Henriette Marie blev gift med en tandlæge i Fredensborg ved navn Heinrich Hermann Ditlev Baden.

Af 1787-folketællingen fremgår endvidere, at bogholderen på tobaksfabrikken hedder Isaac Wessely (ca. 1729-30.03.1800). Han er en af fire med dette efternavn på synagogelisten fra 1785. Deres stamfader var Josef Wesel, der var blandt de ledende ved opførelsen af den portugisiske synagoge i Amsterdam. Sønnen Moses blev geværfabrikant i Glückstadt, hvorfra han på sine gamle dage flyttede til København. Her døde han i 1736 og blev begravet i Møllegade på den oprindelige portugisiske del, en af blot fem med en liggende gravsten. Isaac var formodentlig en søn af Moses. Af de øvrige på synagogelisten er der anledning til at nævne Joel Wessely (1726-1794). Han var stadsmægler og i København i hvert fald fra 1762, hvor han første gang er på en mandtalsliste. Han var gift med Eva Abraham Italiaender (ca. 1728-17.12.1789), en søster til Benjamin, Ribca og Alida (se ovenfor). Ligeledes skal Joels bror Joseph Levin Wessely (ca. 1727-05.02.1795) nævnes. Han var gift med Mariana Jacob Italiaender (ca. 1730-01.09.1794), en søster til Mordechai. Også Mariana var kommet til København før 1762, for Joseph er en af dem, der (på sin kones vegne) giver fuldmagt til bobehandlerne i Esther Italiaenders dødsbo. Joseph var fuldmægtig i tobaksfabrikken.

I folketællingen 1787 bor Anna Moresco (ca. 1759-23.02.1825) hos Joel Wessely og fru Eva og kaldes ”hans Søster Datter”. Hun var på daværende tidspunkt ugift. Anna var imidlertid datter af Moses Moresco og dennes anden ægtefælle Ribca (Rebecca) Abraham Italiaender og altså ikke søsterdatter til Joel, men til Eva. Hun var søster til Ephraim Moresco (1769-16.11.1826), der er på synagogelisten fra 1785, men ellers ikke er kendt i København. Anna blev gift i København den 3. januar 1799 med bogtrykker Elieser Moses Cohen (ca. 1771-

01.06.1814), men fik ingen børn. Annas bror Ephraim Moresco blev gift med Judith Henriques de Mesquita og fik seks børn. Heraf kom den ældste, Rebecca Ephraim Moresco (04.04.1794-03.03.1877), til København, hvor hun blev døbt den 27. oktober 1824 i Frederiksberg kirke og gift den 28. november 1824 med Johannes Johansen Dahlberg.

Som ovenfor nævnt døde Rachel Italiaender, født Baruch, i København allerede i 1749. Enkemanden Ephraim Benjamin Italiaender giftede sig på ny, denne gang med sin bror Abrahams datter Hester. Ephraim (der døde i Amersfoort i 1783) og Hester formenes at være forældre til tre søskende, alle født i Amersfoort, men som alle kom til København omkring år 1812: Benjamin (ca. 1762-29.11.1814), Judithe (ca. 1769-02.11.1842) og Rebekka (ca. 1773-09.04.1838). Alle tre forblev ugifte.

På en fortegnelse fra 1817 over jøder på Christianshavn optræder ”Tobaksfabriquer” Abraham Italiaender med sin ægtefælle, Frederikke Wallich (december 1777-31.05.1863). Hendes mor, Esperance Wessely (ca. 1746-27.02.1825), er en datter af Joseph Moses Wessely (1714-15.07.1788), en bror til Isaac og Levin Moses Wessely, sidstnævnte er Joel Wesselys far. Også Abraham og Frederikkes fire børn er på listen, herunder sønnen Marcus (14.04.1808-08.12.1866), der er den sidste mandlige bærer af navnet Italiaender i København. På listen er endvidere en lærling, så tobaksfabrikken er stadig i drift på dette tidspunkt. Endelig skal nævnes, at søstrene Judithe og Rebekka Italiaender ifølge listen boede sammen med Benvenuto Moresco, alle tre i henhold til opholdsbevilling af 12. september 1812. Benvenuto er datter af Moses Moresco, men det er uklart, hvem der er hendes mor. Ifølge listen er hun 60 år, altså født omkring år 1757, men da hun dør fire år senere, er hun ifølge Mosaisk Troessamfunds protokol 86 år – en uladsiggørlig hurtig aldring. Lægges sidstnævnte til grund, blev hun født i ca. 1735, og hendes mor var så Rachel Levi. Men lægges 1817-listen til grund, var hendes mor Moses Morescos anden ægtefælle Ribca (Rebecca) Abraham Italiaender. Ribca var kusine til Judithe og Rebecca, så jeg hælder mest til, at Benvenuto var søstrenes kusines datter.

"Ranchs hjørne", ca. 1887-1918. Foto: Københavns Museum.

Det er ikke klart, hvornår tobaksfabrikken lukkede. I Kraks *Vejviser* fra 1827 – det år, hvor han døde – er Abraham Italiaender registreret på adressen Strandgade 44, fabrikkens adresse. Ejendommen blev den 4. august 1828 solgt (af "Jacob Italiener Benjamin & Gebroders") til kongen. Men noget tyder på, at tobaksfabrikationen fortsatte et andet sted. I Kraks *Vejviser* fra 1828-1838 er Abrahams enke Frederikke registreret som "Tobaksfabr. Enke" på forskellige adresser (ikke på Christianshavn) med tilføjelsen: "Fa. Jacob Italiaender Benjamins & Gebroeder". Og i Kraks *Vejviser* fra 1839 finder man "Italiaender, Jacob, Benjamins og Gebroeder, Tobaksfabrik, gl. Amagertorv 48". I folketællingen 1840 er Abrahams enke Frederikke betegnet som "Tobaks fabriquer Enke" og sønnen Marcus som "Tobaksfabriquer". Familien (inklusive Frederikkes døtre Amalie, Louise og Jacobine)

boede da i Store Købmagergade matrikel nummer 27 (hjørnet ved Østergade). I folketællingen 1845 – hvor mor og søn samt Amalie og Jacobine bor samme sted – har Frederikke samme stillingsbetegnelse, mens Marcus er "Fabriksbestyrer", så fabrikken har formodentlig endnu eksisteret på dette tidspunkt. I folketællingen 1850 var mor Frederikke og de tre børn flyttet til Hauser Plads 204 D. Frederikke har ikke længere nogen stillingsbetegnelse, mens Marcus nu er tobakshandler. På adressen er der ifølge Kraks *Vejviser* også "Lager en Gros af raa Tobak". Og i Kraks *Vejviser* finder man også "Brødrene Italiaenders Tobakshandel" på hjørnet af Købmagergade og Østergade, altså samme adresse, hvor familien boede fra 1840 til 1845. Så tobaksfabrikken og firmanavnet "Jacob Italiaender Benjamins & Gebroeder" har eksisteret i København i omkring 100 år.

De sefardiske slægter Italiaender og Moresco i Holland og Danmark

I relation til efternavnet Italiaender skal jeg ikke undlade at oplyse, at selvom Marcus boede sammen med sin mor, så længe hun levede, fik han ikke færre end fire børn med Jensine Louise Holm, der var tjenestepige hos moderen i folketællingen 1840: Wilhelm Emil Holm Italiaender (1840-1866), Asta Varla Minona Holm Italiaender (1843-1922), Dagmar Harriet Italiaender (1846-1922) og Agnes Gurla Frederikke Italiaender (1852-?). Jensine Louise døde allerede i 1857, hvorefter børnene blev sat i pleje. Men Marcus adopterede dog sine børn i 1862. Det kunne en biologisk far dengang (og indtil 1956). Asta fik 10 børn med tre forskellige mænd. Nogle af disse børn fik Italiaender som en del af deres navn, nogle børnebørn det samme, det yngste (mig bekendt) født 1910, så navnet Italiaender blev båret langt ind i det 20. århundrede.

Slægten Moresco i Holland

Dette afsnit er fortrinsvis baseret på oplysninger fra en tredje hollandsk genealog, Lucas Bruin. De første med efternavnet Moresco, der kom til Holland, var Obadia Moses Moresco og Jacob Moresco, formentlig brødre. Ligesom slægten Italiaender kom de fra Venedig. Det er førstnævnte, der fik descendenter, der kom til Danmark. Jacobs efterslægt findes i Belgien. Moresco er en by i Lombardiet, og det er sandsynligvis derfra, slægten Moresco har sit efternavn, givet som kaldenavn, da de første i slægten flyttede fra Moresco til Venedig.

Det vides ikke præcist, hvornår de kom til Holland, men Obadia blev gift i Amsterdam den 22. februar 1708 med Sara Orobuena Isaac Granada, født ca. 1680 i Granada som datter af Isaac Granada. Hun døde den 2. juli 1714, og Obadia giftede sig igen allerede den 22. august 1714 i Amsterdam med Judith Uziel Cardozo, som var enke. Obadia og Judith fik et enkelt barn, sønnen Moses, som blev bankier i den Haag, hvor han døde den 16. august 1778. Moses Moresco blev gift første gang i 1734 med Rachel Levi. I det ægteskab fik han seks børn, hvoraf to er interessante for denne artikels emne:

1. Jacob Moses Moresco, født ca. 1739, gift den 18. marts 1759 i Amersfoort med Alida Abraham Italiaender, død den 11. november 1781 i den Haag.

- Jacob døde den 21. november 1788 i Amsterdam.
2. Abraham Moses Moresco, fødsel ukendt, død den 12. marts 1800 i den Haag. Han fik i sit ægteskab med Cornelia Gitche Jacob de Jong fire børn. Sønnen Jacob Abraham Moresco blev blandt andet far til nedennævnte Maximilian Moresco.

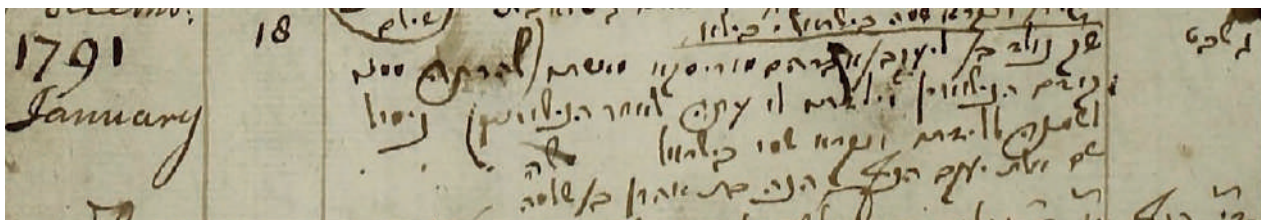
Rachel Levi døde den 7. februar 1734. Moses giftede sig først igen den 21. januar 1753 i Amersfoort med Ribca (Rebecca) Abraham Italiaender. Hun var søster til hans søn Jacobs kone. Alida og Ribca var døtre af Abraham, der var søn af Benjamin Abraham Italiaender, ovennævnte søn nummer to af Abraham Italiaender og Rebekka Moses Hammelburg. Og Alida og Ribcas mor var Anna Hindele Isaac Italiaender, datter af Isaac Abraham Italiaender, Benjamins storebror. Abraham og Anna Hindele var således fætter og kusine. Med Ribca fik Moses yderligere tre børn:

1. Benvenuto Moresco, født ca. 1757, død den 1. november 1821 i København og begravet på den gamle jødiske begravelsesplads i Møllegade.
2. Anna Moresco, født ca. 1759, gift i København den 3. januar 1799 med bogtrykker Elieser Moses Cohen, død den 23. februar 1825 og begravet i Møllegade.
3. Ephraim Moses Moresco, født 1769, død 1826 i Amsterdam.

Jacob Moses Moresco og Alida fik seks børn. Af interesse for denne artikels emne er kun datteren Rebekka, født den 26. december 1763 i Holland, død den 11. april 1830 i København og begravet i Møllegade. Hun blev gift med Jacob Marcus Italiaender, født ca. 1763, død den 31. maj 1804 i København og begravet i Møllegade. Jeg vil dog ikke undlade at nævne, at en søn af Jacob og Alida, Moses Jacob Moresco (1762-1814), i 1798 fik sæde i Amsterdams byråd som den første jøde.

Slægten Moresco i København

I slutningen af 1824 kom Maximilian Moresco til København. Han var født den 8. januar 1791 i den Haag som søn af ovennævnte Jacob Abraham Moresco og Johanna Aron Salomon. Det fremgår i øvrigt af omskærelsesprotokollen i den Haag, at forældrene blev

Omskærelsesprotokollen vedrørende Moses/Maximilian Moresco.

gift den 12. september 1790, hvor moderen altså har været temmelig gravid. Maximilian var ikke hans fødenavn. Han hed oprindeligt Moses.

Moses/Maximilian blev uddannet som tandlæge ved universitetet i Kiel i 1820 og praktiserede der, indtil han søgte og fik tilladelse til at slå sig ned i København som tandlæge. I en annonce i *Schleswiger Intelligenzblatt* 19.11.1823 får man et indtryk af tandlægegerningen på det tidspunkt:

Moresco, Kgl. dansk, koncessioneret tandlæge fra Kiel, anbefaler sig til det ærede publikum med alle tænkelige tandoperationer; hovedsagelig med indsættelse af kunstige tænder, som i henhold til den nyeste metode bliver befæstet med platin samt af tænder af metal.¹⁴

Få år senere, den 1. januar 1827, blev han gift med ovennævnte Adelaide Italiaender (hvis fornavn er Abigael i Mosaisk Troessamfunds protokol vedrørende vielsen). Maximilian og Adelaide er fætter og kusine af anden grad. Deres fælles oldeforældre er Moses Moresco og dennes første ægtefælle Rachel Levi. De fik fem børn, hvoraf dog det ene, en søn, døde efter få måneder. Maximilian klarede sig godt som tandlæge i København: han blev Kongelig Hof-tandlæge. Han døde imidlertid ret ung, allerede den 3. juni 1846, altså kun 55 år gammel. Hans gravsted (i Møllegade) er bemærkelsesværdigt derved, at der både er en stående og en liggende sten.

To døtre, Rebecka Sara, født den 15. maj 1831, og Amalia Louise Hanne, født den 11. maj 1832, blev døbt. Det skete dog først den 10. juni 1847 i Vor Frue Kirke efter udløbet af sørgeåret efter faderens død (jødisk

Maximilian Morescos gravsted i Møllegade.

skik).¹⁵ Det er bemærkelsesværdigt, at pigerne var ganske unge, henholdsvis 16 og 15 år og altså umyndige. Det er ligeledes uklart, om der var nogen eller noget, der tilskyndede det. Ifølge en artikel i *Children's Jewish Advocate* fra den 1. januar 1867 var deres dåb et resultat

af missionsvirksomhed udøvet af den jødiske konvertit Johan Christian Moritz, men ifølge Martin Schwarz Lausten i *Frie Jøder?*, hvori der er et afsnit om denne, fik han aldrig konverteret nogen.¹⁶ Begge piger døde ganske unge. Den yngste, der ved dåben fik navnene Amalie Frederikke Caroline Lovise Johanne, døde allerede den 25. august 1848, og den ældste, der ved dåben fik navnene Wilhelmine Betty Sara, døde den 2. december 1852.

Tilbage var de to sønner Jacob Heinrich Moresco (02.05.1828-29.10.1906) og Johan Abraham Moresco (21.05.1829-02.08.1894). Jacob Heinrich kom i lære hos silke- og klædekræmmer Moritz Unna (1811-1862), der havde forretning i hjørneejendommen Østergade-Købmagergade (= Store Købmagergade matrikel nummer 27), kendt som "Ranchs Hjørne", senere "Holbechs Hjørne". I samme ejendom boede familien Italiaender i folketællingerne 1840 og 1845 som ovenfor nævnt. Efter yderligere uddannelse åbnede Jacob Heinrich i 1856 en detailforretning med dametøj og modepynt på Amagertorv 13. Men senere startede han engrosforretning og etablerede en produktion af damekonfektion til et bredere publikum. Det blev en stor succes. I 1880 købte han den store ejendom Østergade 24 af enkefru Hanne Ruben født Eichel (1807-1887), og efter en gennemgribende ombygning blev virksomheden overflyttet hertil i 1882.¹⁷ I 1892 købte Jacob Heinrich en ejendom i Malmø og grundlagde A/B Moresco. I 1897 gjorde han tilsvarende i Kristiania (Oslo). I år 1900 blev det danske foretagende omdannet til et A/S med en samlet kapital på fire millioner kroner. Indgangen til fabrikken lå, hvor i dag Pistolstræde munder ud i Østergade.

Jacob Heinrich og hans bror boede sammen med deres mor i ejendommen Graabrødre Torv nummer 14, som var erhvervet af Maximilian. Adelaide boede der til sin død den 5. oktober 1878. Men hun døde i Ordrup hos Jacob Heinrich, der i 1871 havde erhvervet en ejendom på Ordrupvej og opført en pragtvilla, som han havde navngivet efter sin mor, "Villa Adelaide".

Johan Abraham varetog A/B Morescos bogholderi og korrespondance, så længe han levede. Han blev gift den 8. november 1862 med Emilie Laurentine (Laura)

A/S Morescos vinterkollektion 1871.

Indgangen til A/S Morescos virksomhed Østergade 24. Porten er i dag indgangen til Pistolstræde. Foto: Københavns Museum.

Larsen Sorterup, som han havde lært at kende i firmaet, hvor hun var en meget dygtig og værdsat medarbejder. Det var hende, der havde sørget for installation af symaskiner, den tids nye vidunder. Johan Abraham og Laura fik sønnen Carl Jacob Vilhelm Moresco, født den 2. juli 1863. Eftersom moderen var kristen, var han ikke jøde, og han blev døbt. Laura døde allerede den 1.

De sefardiske slægter Italiaender og Moresco i Holland og Danmark

juni 1867, kun 30 år gammel, hvorefter Johan Abraham giftede sig igen den 13. juli 1870 med Amalie Frederikke Sophie Henningsen, med hvem han (før ægteskabets indgåelse) fik sønnen Johan Jacob Villiam Moresco, født den 2. oktober 1869. Johan Abraham forblev jøde, og da han døde den 1. august 1894, blev han begravet i det familiegravsted på begravelsespladsen i Møllegade langs muren mod Guldbergsgade, som Jacob Heinrich havde erhvervet ved moderens død. Der blev også Jacob Heinrich begravet efter sin død den 29. oktober 1906.

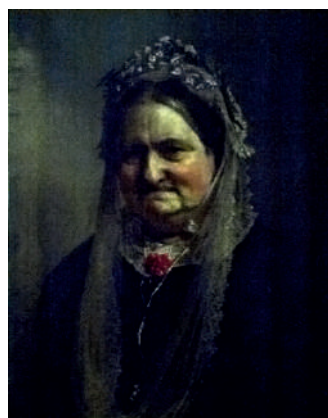
Få måneder før Jacob Heinrichs død havde firmaet 50-års jubilæum, og i den anledning blev der udført et senere meget berømt maleri af Lauritz Tuxen betitlet *Aftenselskab hos Familien Moresco* eller *Man rejser sig fra Bordet*. Maleriet hænger i dag hos en privatperson i New York til trods for et generelt forbud mod salg af særligt værdifulde kunstværker til udlandet.

Lauritz Tuxen: "Man rejser sig fra Bordet".

Jacob Heinrich blev aldrig gift og døde barnløs, så efter hans død overgik virksomheden og "Villa Adelaide" til nevøen Carl, som var blevet gift den 19. april 1892 med Maria Louise Catharina Elisabeth Langhild. De fik tre børn: Adelaïde Laurentine Elisabeth (1893-1965), Ruth Friderica Charlotte (1895-1962) og Johan Jacob Gustav (1900-1981). Johan fulgte i sin fars fodspor og blev direktør i A/S Moresco i 1928 og bestyrelsesformand efter sin fars død i 1940. Hans første ægtefælle, Aase Gladys Jacoby (1901-1942), havde jødiske aner.

Der er nulevende personer med efternavnet Moresco, og de er alle efterkommere af Carl. Men den sidste jøde, der bar navnet Moresco, var Jacob Heinrich. Efter Carls død den 12. februar 1940 blev "Villa Adelaide" erhvervet af Gentofte Kommune, og efter besættelsens ophør blev ejendommen anvendt som forlægning til flygtninge, der vendte tilbage fra Sverige, men som havde mistet deres lejlighed under landflygtigheden.¹⁸ Derefter blev villaen anvendt til børneinstitution, indtil den – desværre – blev nedrevet i 1968. Men navnet lever videre, for i den park, der hørte til villaen, blev der bygget et plejehjem, der fik navnet Plejehjemmet Adelaide.

Portræt af Adelaïde Moresco, født Italiaender. Privateje.

Efternavnet lever ligeledes i form af gadenavn Morescosvej, der er en sidevej til Ordrupvej og ligger langs den nordlige side af den oprindelige park til villaen. Og det er ikke det eneste sted i landet med dette gadenavn. Der ligger også en Morescovej i Vordingborg, fordi Carl ejede godset Iselingen fra 1912 til 1918, hvor han solgte det til sin svigersøn, Theodor Wessel, som var gift med datteren Adelaïde Laurentine Elisabeth. Iselingen ligger lige uden for Vordingborg. A/B Moresco eksisterede under eget navn til 1975, hvor det blev overtaget af og navnet ændret til Birger Christensen A/S, et kendt pelsfirma.

LITTERATUR

Anonym

1867 ”Two sisters in Copenhagen”. *The Children’s Jewish Advocate*, s. 2-8.

Anonym

1931 *Aktieselskabet I. Moresco, København 16. april 1856-1931*. København: L. Levison Junior A/S 1931.

Arnheim, Arthur

2015 *Truet minoritet søger beskyttelse*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2015.

Bak, Sofie Lene

2012 *Da krigen var forbi: De danske jøders hjemkomst efter besættelsen*. København: Gyldendal 2012, s. 90-91.

Dahl, Bjørn Westerbeek

2010 *Københavnske Jævnførelsesregistre 1689-2008, Christianshavns Kvarter*. København. Tilgængelig online: <https://www.kobenhavnshistorie.dk/index.php/e-boger/22-bog/matrkel/176-k-benhavnske-j-vnf-relsesregistre-1689-2008-indholdsoversigt-og-indledning>, 2010 (19.10.2019)

Dansk-Jødisk Genealogisk Database: <http://tom.brondsted.dk/djgdb/?ged=1&lang=da>

Den jødiske begravelsesplads i Møllegade:

<http://tom.brondsted.dk/mosaiskebegravelser/?lang=da>

Dansk Biografisk Leksikon: http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Handel_og_industri/Fabrikant/Jacob_Heinrich

Fischer, Josef

1929 *Jødekirkegården i Møllegade København*. Udgivet af Foreningen for Kirkegaardskultur. Særtryk af ”Vore Kirkegaarde” 1929.

Folketællinger: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/collection/theme/2>

Frosell, Preben Hampton

1987 *Københavns Synagoger gennem tre hundrede år*. Udgivet af Selskabet for Dansk Jødisk Historie. København: C.A. Reitzel A/S 1987, s. 23.

Hauch-Fausbøll, Theodor

1921 ”Jødernes Færden og Ophold i den Danske Stat i det 17de Aarhundrede.” *Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur* II 1921, s. 106, 137, 201, 307.

Klitgaard, Carl

1913 *Aalborg Handelstands Historie*. Udgivet af Aalborg Handelsforening. I Kommission hos Magnus & Schultz. Aalborg 1913, s. 102.

Kryger, Karin og Niels Nørgaard

2010 *ORDRUPVEJ fra Øresund til Jægersborg*. Strandbergs Forlag A/S 2010, s. 102-109.

Lausten, Martin Schwarz

2005 *Frie Jøder?* København: Forlaget ANIS 2005, s. 444-455.

Salomon, Julius og Josef Fischer

1914 *Mindeskript i Anledning af Hundredaarsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814*. København: Danmark Loge U. O. B. B. No. 712. 1914.

Smidt, Claus M.

1909 *KØBENHAVN før og nu – og aldrig, Bind 7, Christianshavn*. København: Palle Fogtdal 1909, s. 196-197.

Smit-van de Vathorst, Marja J.

2009 *The Dutch family Frijda*. Privat publicering, kapitel 1. Tilgængelig online: <http://frijdahistory.nl/HOME.html> (19.10.2019)

UPUBLICEREREDE KILDER

Heemstra, Marius

2016 *De familie Levi Vitoria alias Italiaender:
Sefardisch tussen Portugees en Hoogduits.*

NOTER

1. Se Hauch-Fausbøll 1921, s. 106, 137, 201 og 307 samt Arnheim 2015, s. 14-30.
2. Smit-van de Vathorst 2009, s. 32.
3. Ibid.
4. Ibid., s. 36.
5. Ibid., s. 34.
6. Ibid.
7. Ibid., s. 43.
8. Salomon og Fischer 1914, s. 33.
9. Klitgaard 1913, s. 102, note 2.
10. Fischer 1929, s. 5.
11. Københavns Byret Tinglysningsskriver, Pante- og Brevskriverkontorets 1. Afdeling. Realregister: Christianshavns Kvarter (opslag 54). Se <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=17007243#123504,18122313>
12. Se http://www.chrarkiv.dk/wp-content/uploads/2014/06/strandgade_28-30_ny.pdf
13. Frosell 1987, s. 23.
14. "Moresco, Königl. Dänisch concessionirter Zahnarzt aus Kiel, empfiehlt sich dem geehrten Publikum in allen möglichen Zahnärztlichen Operationen; hauptsächlich mit Einsetzen künstlicher Zähne, welche nach der neuesten Methode durch Platine befestigt werden, so wie mit den neu erfundenen dents metalique". Citatet er oversat fra tysk af artiklens forfatter.
15. Hovedministerialbogen for København, Vor Frue Kirkes Sogn 1842-1848, fødsler p. 424. Se <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=17225063#206670,39237488>
16. Lausten 2005, s. 444-455.
17. På Dansk Jødisk Museum hænger et smukt maleri af Hanne Eichel og ægtefællen, silke- og klædehandler Moses Magnus Ruben.
18. Bak 2012, s. 90-91.

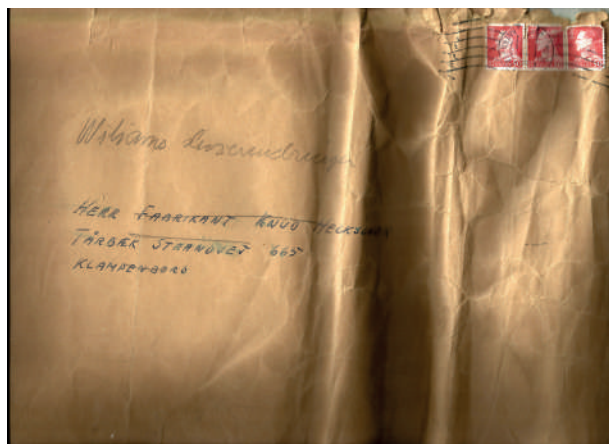
Heckscher – en familiesaga

I begyndelsen af 1920'erne skrev Wiliam Heckscher om sit liv i Aalborg og København i anden halvdel af det 19. århundrede og begyndelsen af det 20. Sammen med korrespondancer med sønnen Knud Heckscher danner hans erindringer rammen om en fortælling om jødisk liv i København og Bangkok – om arbejdsliv og netværk, ægteskaber, der blev indgået, og familieførøgelser. Hanne Foighel beretter levende om familiens historie.

Af Hanne Foighel

Jeg har ofte tænkt paa at nedskrive nogle små Erindringer fra mit Liv, men naar det hidtil ikke er blevet til noget, er det vel nærmest fordi, at jeg har ment, der ikke har fundet Begivenheder Sted, som var værd at optegne for Efterverdenen.¹

Ordene er skrevet med sort blæk og sirlig håndskrift, og de står tæt på hver linje på let gulnede sider i et gammelt regnehæfte med lyseblå tern. På nær de tre øverste rækker og en enkelt række til margin i venstre side er alle ternene

Den gule kuvert, der gemte Wiliam Heckschers livserindringer. Foto: Hanne Foighel.

på siden fyldt med ord, med svungne store F'er, S'er og D'er, helt særligt smukke krøller er der på de små d'er og afmålte og ens buer på de skråskrevne j'er og g'er. De fylder mange efterfølgende sider.

”Wiliams livserindringer”, står der skrevet med blyant med en helt anden klumpet skrift på den store gule kuvert, som jeg netop har trukket hæftet ud af. Jeg genkender min mormors håndskrift og kan se, at påtegningen er foretaget sent i hendes liv. Skriften flyder lidt ud for hende hen imod slutningen af ordet ”erindringer”.

Der er mange andre gule kuverter i den flyttekasse. ”Breve og taler fra 1918-65” står der på én, ”breve til Knud i Siam”, ”Sverigestiden” og ”Hjemkomsten” på andre. I løbet af nogle timer ligger flyttekassernes indhold spredt ud på gulvet. Gamle fotoalbum med sort-hvide billeder. Papmapper med breve i sirlig orden, og de mange gule kuverter i forskellig størrelse med flere breve, brevkort, negativer og løse billeder. Det er tydeligt, at der engang har været en vis form for orden i galskaben, men jeg ved udmærket, hvorfor, hvordan og hvornår den orden gik tabt. Det var mig selv, der hovedløst skovlede alle tingene ned i to flyttekasser, da jeg endelig tømte min mors hjem – næsten et år efter hendes død i 2003.

Min mor havde haft fotoalbum og stamtavlebøger stående i reolen. De mange gule kuverter, brevene, papirerne og løse billeder fyldte en stor dyb skuffe i hendes mahogniskænk. Det meste havde min mor år forinden tømt ud af sin mors skuffer. Også min mormor havde overtaget en del af de guldene papirer som arv efter sine forældre og svigerforældre. ”Den manglende evne til at smide væk har du ikke fra fremmede”, synes jeg, at jeg kan høre min mormor sige med et smil om læben, mens jeg bladrer rundt i papirerne. Min mormor kunne ikke smide ting væk, der ”en dag ville kunne bruges til noget”. Dét gen er stærkt. Så det hele kom ned i flyttekasser og blev sendt til opbevaring. Og det er nu, jeg vil bruge de gamle papirer til noget.

Wiliam Heckschers livserindringer begynder således:

Naar jeg nu alligevel har besluttet mig til at fæste nogen Minder til Papiret, så synes jeg ikke det godt kunne opsættes længere, da jeg nu gaar ind i mit 68’de Aar, og man jo ikke ved, hvor længe det forundes En at blive på Jorden. Grunden til denne lille Bogs Fremkomst er dels den, at jeg selv synes, det kunde være ganske morsomt ved Nedskrivningen at genopleve sit Liv i Erindringen, og dels den, at det maaske en Gang i Tiden, når ”mit Øje er lukt og Grønsværen smukt dækker Højen, hvorunder jeg sover”, kunde more mine Børn eller Børnebørn – ja maaske endda endnu senere Slægter, at tilbringe en Times Tid i Selskab med Bogen.

De små hår på mine underarme rejser sig over, at der bliver talt så direkte til mig. For jeg *er* senere slægter. Wiliam Heckscher var min morfars far. Min oldefar.²

Nogen bog blev det aldrig, men Wiliams letlæselige erindringer har en dragende tone:

Jeg er født i Aalborg d. 21. Juli 1854, det er ialfald blevet berettet Mig af mine Forældre og jeg har altid holdt min Fødselsdag paa denne Dag. Paa min Fødselsattest staar imidlertid anført d. 22. Juli 1854, og jeg kunne maaske tænke mig, at min

Ankomst til denne Verden er sket saa sent paa Dagen, at man efter jødisk Skik har regnet den som d. 22’de; er sidstnævnte Dag imidlertid den rigtige, saa er der jo ikke sket anden Ulykke, end at Verden har haft en Dag mindre Fornøjelse af min Nærværelse. Jeg skal efter min Moders Sigende være opkaldt efter min Moders Fader, Wulff Koppel, men da mit Fornavn er Wiliam, kan jeg selv kun indse, at Opkaldelsen indskrænker sig til W’et.

Wiliam er en smuk mand, som jeg kender fra de mange fotoalbum. Han har høj skaldet isse, dybtliggende lune mørke øjne og fipskæg. På fotografierne er han altid klædt i vest og jakke, hvid skjorte med knækflip og slips. Ved mere formelle, højtidelige lejligheder er han i kjole og hvidt med en tung guldkæde i bue ned over en veltrimmet mave og op til lommeuret i venstre vestelomme. Når familien er i sommerresidensen ”Søvang” i Tårnbæk, og han sidder afslappet ved siden af sin også meget smukke hustru Mathilde, er jakken af afslappet mørk velour. I årene mellem fotoalbummet fra 1914 og det fra 1920 bliver Wiliams grå trekantformede fipskæg næsten helt hvidt. Sådan må han have set ud i 1922.

Jeg studser ved sætningen, ”Jeg er født Aalborg”. Aalborg? Jeg, som troede, at min mors familie var indbegrebet af det københavnsk-jødiske borgerskab. Jeg kan ikke huske, at jeg nogensinde har hørt om familiens ”Aalborg-jøder”. Ikke desto mindre blev min oldefar født i Aalborg.

Der går et års tid, før jeg af en helt anden grund er i Aalborg. I stadsarkivet læser jeg om Aalborgs jødiske menighed, der på sin højde ikke tæller over 150 sjæle. Først den triste melding: i Aalborg er der en Synagogegade, men ikke nogen synagoge. Det viser sig, at den lille jødiske menighed i Aalborg til fulde efterlever den gamle jødiske vittighed om, at enhver jøde har brug for to synagoger: én, man går i, og én, man ikke går i. Historien er den, at tre forskellige Aalborg-jøder søgte om ret til at bygge en synagoge i begyndelsen af det 19. århundrede. Det var byen for meget, og der blev ikke givet byggetilladelse, før de rivaliserende herrer blev enige om at bygge én synagoge. Bygningen stod færdig i 1854, og billeder i arkivet viser en smuk bygning og afslører, at den lille menighed havde helt urealistiske

1.
Hj's'lenkaon i Marts 1922.

Jeg har ofte tænkt paa at meddele nogle smaa Erindringer fra mit Liv, men naar det hidtil ikke er blevet til noget, saa er det vel nærmest fordi, at jeg har ment der ikke har fundet Begivenheder Med, som var værd at optegne for Efterverdenen. Naar jeg nu alligevel har besluttet mig til at læste nogle skinder til Papiret, saa synes jeg ikke det godt kunde opattes længere, da jeg nu gaar i mit 68 de Aar og man jo ikke ved, hvor længe det forundtes En at blive paa Jorden. Grunden til denne lille Bogs Fremkomst er dels den, at jeg selv synes det kunde være ganske morsomt ved Meddelelserne at gengive sit Liv i Erindringer og dels den, at det maaske en Gang i Tiden, naar mit Gj'e er borte og naar Grønværet smukt bække Højen, "hvedunder jeg sover" kunde mere mine Børn eller Børnebørn - ja maaske endda senere Slægter - at tilleringe en Times Tid i Lelshale midt Bogen. Det er muligt, at det, som fremkommer i efterfølgende Linier ikke sker i den Rækkefølge, som det kunde, men jeg kan tænke mig, at der ved Meddelelserne bliver Huller i Hukommelsen, thi det er kun efter denne, at jeg skriver. Dette heder altsaa de eventuelle Læsere undskyldt.

Jeg er født i Aalborg d. 21 Juli 1854, hvilket ialfald er berettet mig af mine Forældre og jeg har altid holdt min Fødselsdag paa denne Dag. Paa min Fødsels Attest staar imidlertid anført den 22 Juli 1854 og jeg kunde maaske tænke mig, at min Ankomst til denne Verden er sket saa sent paa Dagen, d. 21de, at man efter jødisk Etik har regnet den som d. 22de; er sidetævnte Dag imidlertid den rigtige, saa er der jo ikke sket under Ulykke, end at Verden har haft en Dag mindre Fornøjelse af min Navnærelse. Jeg skal efter min Moders Sigende være opkaldt efter min Moders Fader, Hulff Koppel, men da mit Fornavn blev William, kan jeg selv kun indse, at Opkaldelsen indskrænker sig til W'et. Da der baade for min Faders og min Moders Slægts Vedkommende foreligger Stamtafle, nemlig Stamtaflen Melchior og Stamtaflen Koppel, begge i sin Tid udarbejdede af min afdøde Fætter, Albert Heckscher - førstnevnte Stamtafle senere paa ny udgivet af hans Søster, Rosine Heckscher, under Medvirking af Bibliotekon Josef Fischer - anser jeg det ufornuddent her at gøre Rede for mine Forfædre, da dette jo fremgaar af disse Stamtafle, men vil jeg naturligvis komme til at ontale

Første side af William Heckschers håndskrevne erindringer. Foto: Hanne Foighel.

fremtidsvisioner. Aalborg-menigheden var allerede ved at dø. Fra 1890 var der ikke mere gudstjenester i synagogen. I 1924 blev bygningen overdraget til Aalborg Kommune og indrettet til kommunalt arkiv. Det var sandsynligvis Davidstjernen i vinduet, der var årsag til, at stikkeren Frantz Tofts Schalburg-gruppe i marts 1945 smed en brandbombe ind af det. Arkivet brændte godt, og bygningen blev fuldstændig ødelagt. Under retsopgøret blev Toft dødsdømt og henrettet. Nu ligger Salling stormagasin på Synagogegaden.³

Arkivfoto af synagogen i Aalborg, der blev brændt ned af en benzinbombe kastet af en lokal nazisympatisør i 1945.

Foto: Aalborg Stadsarkiv.

Den ældste Aalborg-vejviser, jeg kan finde på stadsarkivets læsesal, er fra 1861. I det år er der 136 jøder i byen. Til sammenligning er der samme år 450 medlemmer af Aalborg Sangforening. I vejviseren er der familier og firmaer med jødiske navne: Buntmagere, juvelerer, herreekviperer, købmænd, en rådsmand og en religionslærer samt en synagogeforsanger. Men ingen af dem synes at være mine slægtninge.

Navnet Wulff Marcus Koppel dukker op i forbindelse med ”Jødesagen” fra 1838. Koppel var medunderskriver på byens jødiske købmænds protestbrev til Danske Kancelli over, at deres lærlinge ikke kunne blive optaget i det lokale købmænds laug. I Danmark anno 1838 var forskelsbehandling på baggrund af religion ulovligt. De jødiske købmænd påkaldte sig ulovlig diskrimination: ”Vi må formode, at det alene er i Aalborg, at Mosaiten anses uværdig at forblive i det respektive Købmændslav....”⁴ Men

det var ikke let at få uret gjort til ret. For de lokale købmænd havde slået købmænds laug og begravelses laug sammen, og myndighederne måtte forstå, at mosaiske købmænd ikke kunne være med til at begrave byens kristne mænd og kvinder. Efter 16 år, i 1854, fik de jødiske købmænd medhold i deres klage. Men Koppel var ikke blandt modtagerne af svarbrevet. Han var død i mellemtiden.

Ifølge ”Stammtafel Koppel”, der modsat de andre stamtavler i min nedarvede samling er et laset uindbundet hæfte, som for længst er gået op i limningen, døde min tiptipoldefar, Wulff Marcus Koppel, i Aalborg i 1845, 56 år gammel. Da var hans datter Adelheid 23 år og endnu ikke gift med Williams far, Lorentz Heckscher. Adelheid er min tipoldemor.

Jeg går en tur forbi Aalborgs lille smukke jødiske begravelsesplads i Hasserisgade. Porten er aflåst. Græsset er grønt og efterårsbladene føjet sammen om de mange gravsten med hebraiske tekster, der er ulæselige på afstand. Det var byens største jødiske købmand, Aron

Aalborg-købmanden Wulff Marcus Koppels veltede gravsten på Aalborgs jødiske begravelsesplads, hvor i alt 149 jøder ligger begravet. Foto: Hanne Foighel.

Heckscher – en familiesaga

Jacobsen, der i 1810 købte denne gravplads for at kunne begrave sin datter. I alt ligger 149 mennesker begravet her. Man kan let se ind over den lave mur, og det første, der springer i øjnene, er en stor væltet gravsten med latinske bogstaver: "Her hviler Wulff Marcus Koppel". Næste gang jeg kommer forbi Aalborg, skal jeg have fat i en nøgle.

Wiliams erindringer

Det er marts 1922. Min oldefar Wiliam har sat sig for at skrive sine erindringer. Jeg forestiller mig, at han sidder ved sit skrivebord i sit kontor i et af de mange værelser i herskabslejligheden i Axelborg, Vesterbrogade 4D i København. Inde i stuen sidder min oldemor Mathilde. Hun enten skriver eller læser breve. Eller måske sidder hun ved klaveret. I 1922 har de to været lykkeligt gift

Wiliam og Mathilde Heckscher i sommerresidensen Søvang, på Strandvejen 40 i Tårnbæk, et hus som Mathildes forældre Isak og Zerline Salomonsen købte i 1920'erne, og som gik i arv til deres datter. Privatfoto.

i 33 år. Wiliam omtaler Mathilde som "en sjælden Livsledsagerinde og den sødeste, trofasteste og kærligste Hustru". Jeg bliver blød om hjertet over at blive lukket ind i mine oldeforældres ægteskabelige hjerterum:

Jeg har engang lovet ikke at vilde rose hende i Selskaber og lignende Steder, og dette Løfte har jeg holdt, men under 4 Øjne har jeg tidt og mange Gange sagt hende Alt, hvad der laa mig paa Hjerte, og hvis disse Linier engang, naar jeg ikke er mere, skulde komme hende for Øje, saa skal hun dog vide, at lykkeligere end jeg har været i min Ægtestand, har ingen kunnet være, og saa maa hun vide, hvem der er skyld deri.

Knud Heckscher fotograferet kort inden han i 1920, 25 år gammel, rejste til Siam. Privatfoto.

Wiliam og Mathilde henholdsvis 68 og 59 år. Det var ikke tilfældigt, at Wiliam fandt tiden moden til at skrive erindringer. Han var netop holdt op med at

arbejde, og de to var alene. Døtrene Alice og Gerda var gift og havde stiftet familie i København med hver deres "bekovede provinsjøde", som det hed i familien om de to svigersønner fra Randers: Moses Metz og Sofus Oppenheim.⁵ Deres yngste, sønnen Knud, min morfar, var rejst. Han var 25 år, da han i oktober 1920 gik ombord på en handelsdamper til Østen. Han havde civilingeniøreksamen fra Teknisk Skole i København, men tiderne var svære. Det var umuligt at finde arbejde i København, og trangen til at stå på egne ben fik Knud til at tage ansættelse ved Siam Electricity Company og rejse til Bangkok.

Da Wiliam i marts 1922 satte sig til at skrive, var han som altid fem-syv uger bagud i forhold til, hvad der skete i Knuds liv i Siam. Knud var sin mors øjesten. Han var blevet sendt afsted med en stabel gråt brevpapir med guldkant og initialerne K.H. og et påbud om at skrive hjem en gang om ugen. Det gjorde han. Begge forældre besvarede brevene med spørgsmål, formaninger og nyt om, hvad der rørte sig i familien, i menigheden og i København i det hele taget. Da han begyndte at skrive om sin barndom, var Wiliam lykkeligt uvidende om, at Knud netop var blevet indlagt på et fransk nonnehospital i Bangkok med både malaria og tyfus. Brevene, hvor Knud skrev, hvordan han med alvorlig høj feber svævede mellem liv og død, var netop kun begyndt deres lange rejse fra Østen til Vesterbrogade.

Ved skrivebordet i Axeltorp åndede alt fred. Wiliam skrev om tiden i Aalborg, hvor hans far Lorentz og onkel Marcus Heckscher sammen drev en manufakturhandel. I 1858 gik de nedenunder og hjem, og begge brødre besluttede at flytte med deres familier til København:

Min Søster Thalia, var dengang 3 Aar, jeg knapt 2 Aar, og min søster Hanne 6 Uger. Jeg husker, at min Moder har omtalt, at det var en drøj Sørejse fra Aalborg med disse 3 smaa Børn.

I København var der netværk. Der var både den nære familie og et jødisk samfund tæt sammenstrikket af ægteskaber og familiebånd. Det fremgår mellem linjerne:

Da der i Dec. 1856 var død en Grosserer Marcus

Dessauer, der ved sin hustru Susanne Unnam var lidt i slægt med os og hans Forretning var til salg, købte min Fader denne paa den maade, at han i ti aar skulde svare Enken 1000 Rdl. [rigsdaler] (2000 Kr.), og for denne Sum var hans Broder, Ludvig Heckscher, Kautionist. Det viste sig desværre hurtigt, at det var en daarlig Handel, thi det næste Aar – 1859 – kom krisen til Danmark, og Forretningen kunde ikke gaa. Men de 1000 Rdl., som jo skulde udredes aarligt i de næste 10 Aar, laa som en tyngende Byrde paa min Faders Skuldre, og skjønt han vistnok bestræbte sig af alle Kræfter for at opfylde sine Forpligtelser, tror jeg nok, at hans Broder, Kautionisten, maatte betale en Del deraf. Men der bestod et smukt Forhold mellem brødrene, og Ludvig H. har vistnok aldrig beklaget sig derover. Min Fader, der trods al den modgang, der mødte ham i Livet, altid bevarede sit gode humør, kaldte spøgende Fru Dessauer "sin anden kone".

Min tipoldefar, Lorentz, kom tilsyneladende aldrig rigtigt økonomisk på fode. Han beskæftigede sig med lidt af hvert. Wiliam dvæler ikke ved det i sine erindringer, han skriver kun, at han ikke rigtigt ved, hvad faren alt handler med. Men kærene var små, og selv i København måtte familien ustandselig flytte: fra Badstuestræde til Nikolaj Plads, Østergade, Store Strandstræde, Gammel Torv, Tordenskjoldsgade, Heibergsgade og til Nygade.

I Østergade boede familien på anden sal i nummer 40 i en ejendom, der var ejet af en jødisk forretningsmand, Salomon Davidsen. Davidsen boede selv med sin familie på første sal og var på én gang meget religiøs og meget pragmatisk:

I Salomon Davidsens Hus havde Værten den endnu bekendte Kniplingshandel og boede selv med sin Familie på 1ste Sal. Davidsen selv var en lille hvidhaaret Mand, som var streng religiøs og havde sin Forretning lukket om Sabbaten og de Jødiske Helligdage. Jeg husker han engang havde nogen Kors af Jet (der dengang var moderne) liggende i Udstillingsvinduet, og min Moder med lidt Forundring derover spurgte ham, hvorledes

han egentlig turde handle med Kors. Da svarede han: Religionen vedkommer ikke Forretningen.

Min oldefar og hans søstre gik i skole i den indre by. Pigerne i Døtreskolen, Wiliam selv i Efterslægtens Skole, ”som var på Østergade, hvor Illum Manufakturhus nu er beliggende”. Nogen mønsterelev var min oldefar ikke:

Det var for størstedelen dygtige Lærere, som underviste i Skolen, men selvom jeg maaskе ikke kan betegnes som doven, kan jeg – naar jeg skal være ærlig – ej heller tilstaa, at jeg var særlig flittig eller lærenem, og det er nok tildels min egen skyld, at jeg ikke lærte mere, end jeg gjorde.

Alle tre søskende gik desuden til undervisning i Den Jødiske Religionsskole, der lå i Pilestræde. Det fremgår ikke hvor tit. Wiliam huskede læreren Dr. Mielziner bedst for, at konen hver time bragte ham en kop kaffe og to brunekager, som fik elevernes mundvand til at løbe. I sit voksenliv var Wiliam selv fra 1898 til 1918 medlem af religionsskolens bestyrelse:

Den største Begivenhed, som jeg i min egenskab af Bestyrelsesmedlem var med til, var den, at Skolen udgav 3die Udgave af Prof. Wolffs Børnebog. Det blev det største Arbejde, som var blevet trykt med hebraisk Text herhjemme, og det var Cohens Bogtrykkeri, som udførte det; Skjønt det var en ”Kemech” ved Navn Bach, der var Indehaver af Trykkeriet, satte han dog en Ære i at udføre det, og han skilte sig godt derfra. Pengene til Værket, det kostede ca. 7000 kroner, ”Schnorrede” Bestyrelsen sammen.⁶

Wiliam udreder sine familieforhold over adskillige sider. Både hans far og hans mor havde søskende og halvsøskende, idet mormoren mistede sin første mand og farfaren sin første kone. Det bliver til et virvar af navne og forklaringer, som jeg har svært ved at holde orden i. Jo flere onkler, tanter, fætre og kusiner og deres ægtefæller, jo mere blev familierne snoet sammen i uoverskuelige spindelvæv af slægt- og ægteskaber. Nogle giftede sig med ikke-jødiske kvinder og sivede væk.

Jeg hæfter mig især ved én beskrivelse. Wiliams mors ene halvsøster Emma Hartvigsons fem børn var usædvanlig musikalsk begavede: to blev musiklærere, en blev professor i musik i København, og sønnen Frits gjorde karriere i London:

Frits, uddannede sig som pianist og Klaverlærer. Han opholdt sig størstedelen af sit Liv i London med en 4 Aars Afbrydelse, som han tilbragte i St. Petersborg. I London blev han Lærer for prinsesse Alexandra, senere Dronning af England, udnævntes til Hofpianist og Professor og omgikkes datidens Notabiliteter saasom Rubinstein, Liszt, Wagner, Hans von Bülow og Tausig. Omtrent 70 Aar gammel, da han havde erhvervet sig en lille Kapital, hvoraf han kunde leve, flyttede han her til Byen og døde 78 aar gammel. I disse otte Aar førte han et ret selskabeligt hus, og jeg og min Hustru var oftere Gæst hos ham, hvor vi traf flere interessante personligheder. I sit Testamente havde Fritz indsat mig som Executor og testamenteret mig en lille samling kostbart Kinesisk Porcelæn.

På Heckscher-siden beskriver Wiliam sin fætter, Albert, på en sådan måde, at det unævelige, at Albert tilsyneladende var homoseksuel, lyser ud af teksten. Han var jurist, dr.phil., passioneret skakspiller og skrev to af familiens stamtavler. Albert, der døde som 40-årig, var ”original både i væsen og klædedragt”:

Man kunde lidt smile af hans originale Indfald. Jeg erindrer, at jeg engang besøgte ham paa hans Kontor, det var om Sommeren, og han var iført et sæt Sommertøj og en flip. Absolut intet andet. Naar han knappede Frakken op, var han fuldstændig nøgen. Engang var han på Rejse i Paris, og de danske Rejsende plejede at skrive deres Navn, Hotel og Træffetid i en Fremmedprotokol, der i den hensigt var fremlagt i Café de la Regense. Ved Alb. H.’s Navn stod der anført: træffes om Natten mellem kl 2-6.

Det jødiske København

Wiliam skriver ikke meget om familiens jødiske dagligliv.

Han forestillede sig selvfølgelig, at de, der en dag skulle læse hans lille skriv, ikke ville have brug for at få det, der syntes indlysende, særligt forklaret. Han skriver, at der holdes kosher i forældrenes hjem, fordi mormoren Doris bor hos dem, og hun stammer fra et meget religiøst hjem i nærheden af Breslau. Det var hende, der efter at have mistet sin første mand blev gift med Wulff Koppel i Aalborg.

”Fredagften” blev markeret i hjemmet:⁷

Vi fik altid om fredagen et ”Kauschert” Birkes, og det dermed følgende lille Birkes (Challe) skiftedes vi Børn til at faa.⁸ Min Moders Brødre Jakob og Marx kom ofte som Ungkarle og spiste til Middag hos os, særlig om Lørdagen, da vi næsten altid havde en fortrinlig Oxesteg.

Det jødiske optræder i en række anekdoter. Williams onkel Jacob tager ham ofte med på ølpavillonen Svanholm på Gl. Kongevej, hvor ejeren Heymann bliver kaldt ”Øl-Heymann eller Bas-Heymann, fordi Heymann sang Bas i Koret i Synagogen”. Og København havde sine jødiske ”Originaler”, der ind imellem samlede opløb:

En gammel Jøde, der hed Berisch, var meget bekendt. Han havde været en slags Sekretær hos den gamle Vekselerer Heymann, populært kaldet ”Wulff Hreim”. Berisch var bleven forfalden og forsumpet og ernærede sig ved at schnorre. Han var en ret ubehagelig Person, der altid havde en Hoben Gadedrenge efter sig.

En bekendt Figur var ogsaa Kage Mathis, en lille Jøde, der altid gik med to store Kurve og forhandlede Kager.

Der var ogsaa to gamle Søstre Frænckel, der gik omkring og solgte kommen Oste. De var usædvanlig smaa og talte et saa morsomt Sprog, som fornøjede os Børn, naar de engang imellem faldbød deres Oste hos min Moder. Engang sagde min Moder til dem, ”jeg synes Deres Oste er saa gule i dag”. ”Wo gulere Wo bedre”, svarede de. Disse Frk. Frænckel kan man dog ikke betegne som Originaler; kun ved deres Lidenhed vakte de maaske nogen Opmærksomhed.

I sin ungdom kendte og omgikkes Wiliam den tids – nu længst glemte – kendte forfattere og skuespillere. København var en lille by. Jeg lader mig dog lidt imponere af min oldefars tantes tante:

Også Tante Rikke (dvs. Tante Jettes Tante) husker jeg; hun gjorde mest indtryk på mig, fordi hun boede i et pensionat i Nyhavn, hvor også H.C. Andersen boede, og han kom tit om aftenen og besøgte hende.

Livets alvor begynder, før man fylder 14

Den mest hjerteskræende og eneste let bitre passage i hele hæftet er Williams beskrivelse af, hvordan han blev taget ud af skolen og sat i lære, endnu inden han var fyldt 14 år:

I 1868 Skulde jeg efter endt Examen have været udmeldt af Skolen, naar Ferien begyndte til Juli, men en af de første Dage i Juni, kom min Fader hjem og fortalte, at han havde søgt og faaet Plads til mig som Lærling hos Vexellererfirmaet B.L. Frænckel & Co paa Østergade 32, og at jeg skulde tiltræde samme d. 9. Juni for at deltage i terminstravlheden d. 11. Juni. Sporenstregs blev jeg da taget ud af Skolen og tiltrådte denne Plads, endnu før jeg var fyldt 14 Aar og endnu ikke konfirmeret.

Skagenmaleren P.S. Krøyer malede i slutningen af 1880'erne et bestillingsarbejde af mæglerne på Børsen i København. Hver enkelt betalte for at blive malet ind i billedet. Etatsråd Isak Salomonsen, forfatterens tipoldefar, er den sjette fra venstre.

Den 68-årige begræd de sidste måneder af sin barndom, som han ikke fik lov at leve ud. Lærepladsen som yngste mand i et af byens mange jødiske vekselererfirmaer kom til at forme hans livsbane. Han begyndte med at flytte papirer rundt på kontoret, kom på Børsen som vekselererassistent, og 18 år gammel tog han vekselmæglereksamen. Hans chef, B.L. Frænckel, var ikke noget hverken venligt eller rart menneske. Han var ugift og boede sammen med sine fire søstre i Østergade. Søstrene lavede ”glimrende Frokost og Kager til Kaffen” til de ansatte og forkælede dem på de jødiske helligdage blandt andet med ”en fremragende Matzos-Kuchen”.⁹ B.L. Frænckel var meget religiøs:

(...) om Lørdagen, naar han ikke røg, tyggede han altid paa et stykke Cigar. Han gik heller ikke paa Børsen om Lørdagen, og officielt hed det sig ogsaa, at Kontoret var lukket om Lørdagen, men alligevel afviklede vi dog Børsforretningerne fra den foregaaende Dag. Selve Lørdags-Forretningerne blev givet i Kommission til en eller anden Mægler...

Det var chefens nevø med initialerne N.I., der senere døde ugift og testamenterede alle sine penge til oprettelsen af N.I. Frænckels Alderdomshjem, senere Frænckels Stiftelse.

Wiliam beskriver nøje arbejdet på Børsen, nævner de jødiske børsægleres navne samtidig med, at han nævner, hvor de er afbildet på Krøyers store Børsmaleri. 27 år gammel forlod han B.L. Frænckel & Co. Sammen med den lidt ældre vekselerer Axel Vollmund dannede han vekselererfirmaet Vollmond & Co, hvor Wiliam blev i 40 år.

På Børsen talte Wiliam godt med den lune og snakkesalige ældre vekselerer etatsråd Isak Salomonsen. Wiliam blev inviteret til middage hos familien Salomonsen, i byen foregik det i Købmagergade 24 og om sommeren i Søvang i Tårnbæk. Wiliam syntes, at husets datter var en ”sød og beskeden ung Pige”, og bad efter få måneder Isak Salomonsen om Mathildes hånd. Selv i 1888 var det altmodisch: ”allerede den gang var det maaske ikke Brug og er det ialfald neppe senere bleven Sædvane, at de Unge beder de Gamle om Tilladelse til at optræde som Friere”.

I en fjern verden

Mens Wiliam skrev små og store detaljer fra sit liv, var Mathilde optaget af at korrespondere med Knud. De første af hendes breve fra 1919 handlede om planlægning og gennemførelse af to måneders rejse til Rivieraen, Rom og Firenze. Wiliam håbede, at turen kunne dulme Mathildes begyndende depression over, at også Knud nu var væk. De rejste med Mathildes bror Frederik Salomonsen og svigerinden Dina. Dengang som nu handlede de fleste af rejsebrevene om kendte turistattraktioner og om mad. I Italien voldte det kvaler:

(...) god mad får man ikke her. Alt er så udpint. Brødet er ganske mørkt, sukkeret i små Poser er ganske gult. Fiskene her smager ikke os Nordboere. Sauce kendes ikke. Makaroni og Ris med Tomat serveres til alle Måltider og det bliver man nødt til at spise, hvis man vil blive mæt hernede. Der er en kauscher Restaurant men den er grisset og uappetitlig.

Da de på hjemrejsen nåede Berlin, skiftede tonen: ”Jeg nød den gode kauschre Mad, vi kunne få på en ordentlig proper Restaurant”.

Mathilde ville gerne høre, hvordan det var med jøder i Østen. Og Knud fortalte blandt andet, at han havde hørt en danskfødt jødisk operasanger, Carouso Enrico Palmetto, optræde i Bangkok. Han hed oprindeligt Mendel Hartvig, var gift med en ung amerikansk skuespillerinde og boede nu på Ceylon.

Mathilde svarede, at hun udmærket kendte Mendel Hartvig fra Klampenborg. Han ”var en lidt tarvelig Person, har en stor Stemme, men synger ikke altid rent. Og det mærkværdige er, at den unge Kone stadig fører kauscher husholdning på Ceylon”.

Knud skrev videre:

I spørger, om der er nogen Jøder herude. Selvfølgelig – de findes vist over hele Kloden, men jeg ser meget lidt til dem, og de passer vist ogsaa sig selv, jeg har forsøgt nu og da at ”mishle” lidt med dem, men det falder ikke i god Jord.¹⁰ Nogen Synagoge

findes vist ikke herude, men 162 Buddhatempler, nogen og tredive Kinatempler og 6 Kristenkirker, saa her er saamænd Guddommelighed nok.

Mathilde bad også om nøje beskrivelser af Knuds arbejde, ville vide, hvem han omgikkes, og hvad han så og oplevede. Knud klagede meget over, at arbejdet var kedeligt. Han havde ansvar for et kontor og nogle dovne lokale ansatte. Det fremgår ikke, at hans tekniske evner blev udnyttet. På et tidspunkt kørte han på motorcykel rundt i Bangkok og tjekkede, hvem der havde betalt for elektriciteten, og hvem der havde pirattilsluttet sig til nettet. Han blev ansvarlig for kompagniets brandbil og beskrev med begejstring ildebrandene, især dem på den anden side af floden, som brandbilen ikke kunne nå. Dengang var der ingen broer.

Han havde en enkelt god kollega, som han turede landet med på fridage, og han sendte billeder hjem af de mange templer, han besøgte. De øvrige danskere i byen, dem fra ØK (Østasiatisk Kompagni) især, var ”hovedsageligt en flok ubehøvede Fyre, som ikke engang kender almindelige Omgangshøflighed, derfor kommer jeg meget nødigt sammen med dem. Jeg får altid sådan en underlig kløen i fingrene, når jeg ser nogen af dem”.

Mathildes breve handlede om livet i familien, om fødselsdage, middage og helligdage. I april 1921 kom menighedens årlige store begivenhed til at danne rammen om et drama:

I Søndags foregik altså den store jødiske Confirmation, og der var så fuldt i Kirken, at ingen uvedkommende kunne få plads, men det hele var nok meget vellykket.¹¹ Middagen, hvor vi var, hos Carl L. var rigtig nydelig med masser af Taler endog af Konfirmanden og hans Broder. Heldigvis blev stemningen dér ikke forstyrret af den uhyggelige Begivenhed med Max Ballins sørgelige Endeligt. Du har måske hørt, at han skød sig med en Revolver Søndag og er død efter flere Dages Bevidstløshed, det er en skrækkelig Begivenhed foretaget i Sindssyge som følge af Overarbejde og modgang i Forretningen. Han får et ganske storartet Eftermæle, og det er en betydelig

Mand, der er gået tabt for Dansk Industri. I flere Hjem blev Confirmationen forstyrret af denne Begivenhed, hvor flere bekendte Børsherrer blev kaldt bort fra selskabet.

Wiliam tilføjede nogle mindre sentimentale ord om Ballins selvmord:

Den affære er en slem Historie for mange Mennesker, som taber en masse Penge på Aktierne. Han havde købet en mængde Huder og Læder til høje Priser, og da alle Varer næsten hele Verden over er faldet betydeligt, ligger der et umådeligt Tab derpå. Ved Nytår stod Aktierne i 115 og idag på 40, så der falder alvorlige Lussinger, men alligevel var det synd, at så begavet en Mand skulle ende sit Liv på den måde.

Jeg forestiller mig, at det blev begyndelsen til Landmandsbankens krak, der skete året efter.

Forfatterens morfar, Knud Heckscher, i sin hvide tropesmoking i brug ved festlige lejligheder i Bangkok, Siam, 1920/22. Privatfoto.

Brevene fra slutningen af 1921 handler stort set alle om, hvor dårlig Knuds løn var, og hvor dårlige muligheder der var for at finde arbejde uafhængigt af familien, hvis han skulle komme hjem. Da der pludselig dukkede en nemesis fra København op, der ændrede Knuds situation mærkbart, gik det op for mig, at min morfar ikke kun var rejst til Østen for at finde arbejde, men også – og måske især – for at vride sig ud af de i København allestedsnærværende familiebånd. Hans morfar var etatsråd Isak Salomonsen, og dennes enke, Knuds bedstemor Zerline, sad tungt på familien og på formuen. Onklen Frederik førte familiefirmaet Salomonsen videre, og faren Wiliam havde gennem Vollmond & Co arbejdet sig til status på Børsen og i den jødiske menighed:

Det lader nu til, desværre, at jeg er bleven ”opdaget”, hermed mener jeg, at jeg hidentil, har kunnet leve mit Liv hernede i behagelig Ubemærkethed og selv vælge, hvem jeg vil omgås, for der var ingen der kendte mig eller mine, og da jeg ikke ”call’ede”, saa blev jeg heller ikke inviteret.¹² Men så kom her en havareret Vexellererdreng, en Hr. Landgreen, en rigtig pæn og dannet Fyr. Og han har jo flittigt berettet – det antager jeg – om min rige Familie, for siden hans Ankomst, er der kommet vældig Bevægelse i Andedammen. Jeg er inviteret snart her og snart der, er opfordret til at gaa ind i flere klubber. Men nej, jeg kan s’gu ikke med disse Mennesker hernede, de har ingen Opdragelse og vil dog være så fine så fine – det er decideret ”Gullasch”. Jeg vil have lov at være i Fred og ikke ødelægge migselv med Spiritus og skal nok ogsaa vise dem, at jeg kan gøre det..... lidt ”Risches” har jeg ogsaa mærket, men det er kun svage Hentydninger, som jeg altid overhører.¹³

I det lille regnehæfte skrev Wiliam videre om sine unge dage på Børsen, og imens blev Knud mere og mere elendig en halv verden væk. Den 13. februar 1922 skrev Knud:

Undskyld Skriften og Blyanten, men lige for øjeblikket har jeg fornøjelse af at ligge på Ryggen med 40 i feber. Jeg måtte lægge mig i lørdags og har hverken spist eller sovet siden – Endelig idag kom Doktoren og mente ikke, det var andet end almindelig Forkølelsesfeber.

Det brev ankom først til København midt i april. Inden da havde forældrene fortalt, at hans søster Gerda havde født endnu dreng. Der havde været ”Brees Mille under kontrol af Dr. Friedländer, som skal være til stede på Menighedens vegne, når det ikke er en Læge, der foretager Handlingen”.¹⁴ Der var også blevet holdt ”Seder-aften”. Og inden da var der blevet ”skiftet Køkkenbestik og Spisestel”¹⁵, købt ”Påskebrød”¹⁶ ind i ”Påskebutikken”¹⁷ til ”Påskan, der i år falder så udmærket sammen med Kemechs”.¹⁸

Brevet fra Knud om sygdommen kunne nok bekymre forældrene en smule. Men da det næste brev ankom mere end en uge senere med klare formaninger om ikke at blive bekymret, forestiller jeg mig, hvordan Mathildes moderhjerte gispede:

Desværre så ligger jeg endnu i Sengen med ret høj Feber, som ikke gør tegn til at gå ned. I onsdags lod jeg mig flytte fra Messen ud på det Franske Hospital St. Louis, hvor jeg nu er, da det ikke kunne blive til noget med den pasning, jeg fik i Messen, hvor der ikke engang kan ringes på en Boy fra sengen. Her er det bar Diakonisser, som er Sygeplejersker.

Når nu jeg fortæller Eder, hvad det er jeg fejler, må i love ikke at sende Telegrammer ud om 6 uger, og heller ikke ængste jer unødigt, for der er ganske sikkert ikke nogen Fare på færde, men der blev tagen Urinprøve, som viste sig upåklagelig, og så flere på hinanden følgende Blodprøver, hvoraf nogen viste Malaria og andre Para-Tyfus, men Febereren vil desværre ikke gå ned, og noget at spise får jeg heller ikke, men jeg har heller ikke nogen Appetit.

Da det brev ankom den 26. april, kunne Mathilde ikke holde til det længere: ”Du kan da nok tænke dig, det er svært for mig at vide, at du ligger syg så langt borte”, skrev hun uden at vide, at Knud stadig på syvende uge lå med høj feber på nonnehospitalet. Ugen efter var der lidt bedre nyt. Febereren var væk, og Knud lød som sig selv:

Er der noget, de ikke kan her på Hospitalet, så er det at lave mad, den er grusom, der er vist for meget Krusefix og Rosenkrans i, og så steger de

vist i Nonnefedt, men min Doktors frue, laver god dansk Fiskebudding og Kødfars til mig, så det hjælper jo.

Men brevet afspejlede ikke virkeligheden, for sygdommene havde godt fat, og Knud blev atter slået tilbage med 40-41 i feber. Det vidste Mathilde og Wiliam endnu ikke, da de efter de to første breve sendte et bekymret telegram til Siam Electricity Companys danske direktør Elsøe. I svartelegrammet forklarede Elsøe med få ord, at faren var ovre: ”Heckscher forladt hospitalet STOP stadig svag STOP”. I sit næste brev var Mathilde overrumplet af dårlig samvittighed:

Du finder det måske overdreven Ængstelse fra vor side, da du selv bad os ikke telegrafere, men jeg håber ikke du har haft Ubehageligheder derved. Måske du ikke ved noget derom. Mig har det beroliget – og det trængte jeg til.

Jeg identificerer mig med min oldemor. Hvor må hun have haft det frygteligt. Bange for drengens liv og for hans vrede. Han ville jo så gerne stå på egne ben. Jeg kan slet ikke forestille mig, hvordan forældre kunne klare at få besked om deres 27-årige søn med seks til otte ugers forsinkelse. I dag ville WhatsApp, Messenger, Skype eller telefon sørge for omgående besked, og jeg ville tage det først mulige fly, hvis mit barn lå syg et sted. En mors bekymring er helt den samme på 100 års afstand.

Uafsluttede erindringer

Efter 35 tætskrevne sider slutter Wiliams livserindringer brat. Det er ikke underligt, at han aldrig blev færdig. I forsommeren 1922 var der langt vigtigere problemer, der skulle løses. Både Mathilde og Wiliam tryglede Knud om at komme hjem hurtigst muligt. Men der var krise. Selv pæne jødiske forretningsmænd i deres omgangskreds var uden arbejde. Og Knud ville ikke hjem til en situation, hvor ”man som 30 Årig skal bede sine Forældre om Penge til en Overfrakke”. I begyndelsen af juni 1922 sendte Wiliam et telegram til Knud og gav ham et overraskende tilbud. En fjernt beslægtet forretningsmand var død, og man ville gøre en god gerning

ved at købe forretningen af enken – billigt: ”Kan måske købe Hartvigs metal industri på gode vilkår du bliver så ejer hvis ja telegrafer hvornår du kan rejse”. Ugen efter var Københavns Metalfabrik på Frederiksberg købt, og forældrene håbede hurtigst muligt at gense deres søn. Men Knud havde andre planer:

I må mindst, som jeg telegraferede, regne 5 måneder fra min Opsigelse og til min Tilbagekomst til Kbh. Først har jeg tre måneders Opsigelse, og dernæst vil jeg ikke gøre Rejsen på samme måde, som jeg kom herud, hvor jeg ikke så meget andet end Himmel og Hav, men jeg har tænkt ruten: fra Bangkok med Damper til Saigon (Fransk Indokina) til Hongkong derfra tur af Floden til Cantoen Over Swatow-Foochow-Shanghai, derfra med damper til Nagasaki (Japan) gennem Japan med Bane over

Forfatterens oldemor og morfar, Mathilde Heckscher med sønnen Knud, fotograferet i Tårnbæk i 1930'erne. Privatfoto.

Hiroshima-Kobe-Osaka-Nogoya-Fujujama-Yokohama-Tokio, derfra med Damper til Honolulu og videre til S. Fransisco, gennem Amerika til New York, og endelig med en Båd hjem til Danmark, da jeg synes det er for god en Lejlighed, som sikkert aldrig mere kommer igen, til at se alle disse mærkelige Steder, til at lade det gå fra sig.

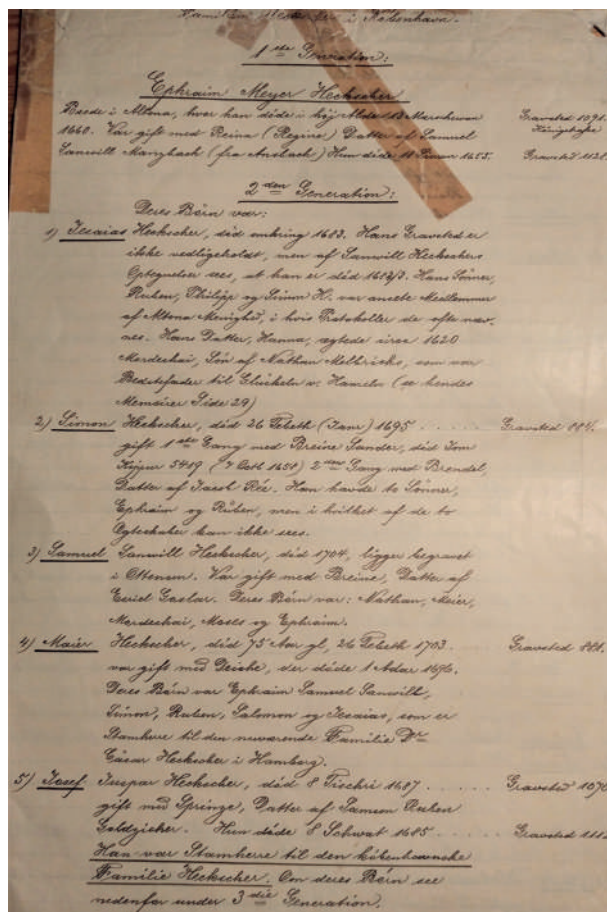
Forældrene var rystede. Men Knud gav sig ikke. Han havde under hele opholdet i Bangkok lagt penge til side til sin eventyrrejse. Han var ydmygt taknemmelig for fabrikken, men forklarede, at rejsen med luksUSDampere med læger ombord var langt sikrere for en i øvrigt frisk rekonvalescent end et snavset handelsskib. Wiliam og Mathilde kunne ikke gøre andet end at ønske ham held på rejsen.

Den 16. november 1922 gik han i New York ombord på amerikabåden *United States* for at nå Toldboden i tide til sin 28-års fødselsdag den 1. december 1922.

Efterskrift

Min morfar Knud ville egentlig være filminstruktør. I stedet blev han metalfabrikant. Han beholdt bronzestøberiet på Frederiksberg, indtil ordrebogen i begyndelsen af 1960'erne var tom. Knud døde i 1980, men han opgav aldrig filmen. Han filmede familien og andre begivenheder på 16mm. Filmene har jeg indleveret til Statens Filmmuseum. Min yndlingsfilm er en didaktisk film om, hvordan man støber en bronzefigur.¹⁹ Man ser en springvandsfigur, *Mor og barn*, af billedhuggeren Johannes Hansen blive til og stillet op i porten på Nybrogade 12 i København. Der står den stadig. Trods mange timers trawlen gennem diverse arkiver er det ikke lykkedes mig at finde ud af, hvem der i sin tid bestilte figuren og opstillede den på adressen. Knud har blandt andet også lavet en munter kortfilm, mens Harald Isenstein portrætterede Storm P.²⁰

I samme konvolut, hvor jeg fandt Wiliams livserindringer, lå også en håndskreven oversigt over Heckscher-familiens første seks generationer. Familien kan føres tilbage til Ephraim Meyer Heckscher, der døde og blev begravet i Altona i 1660.

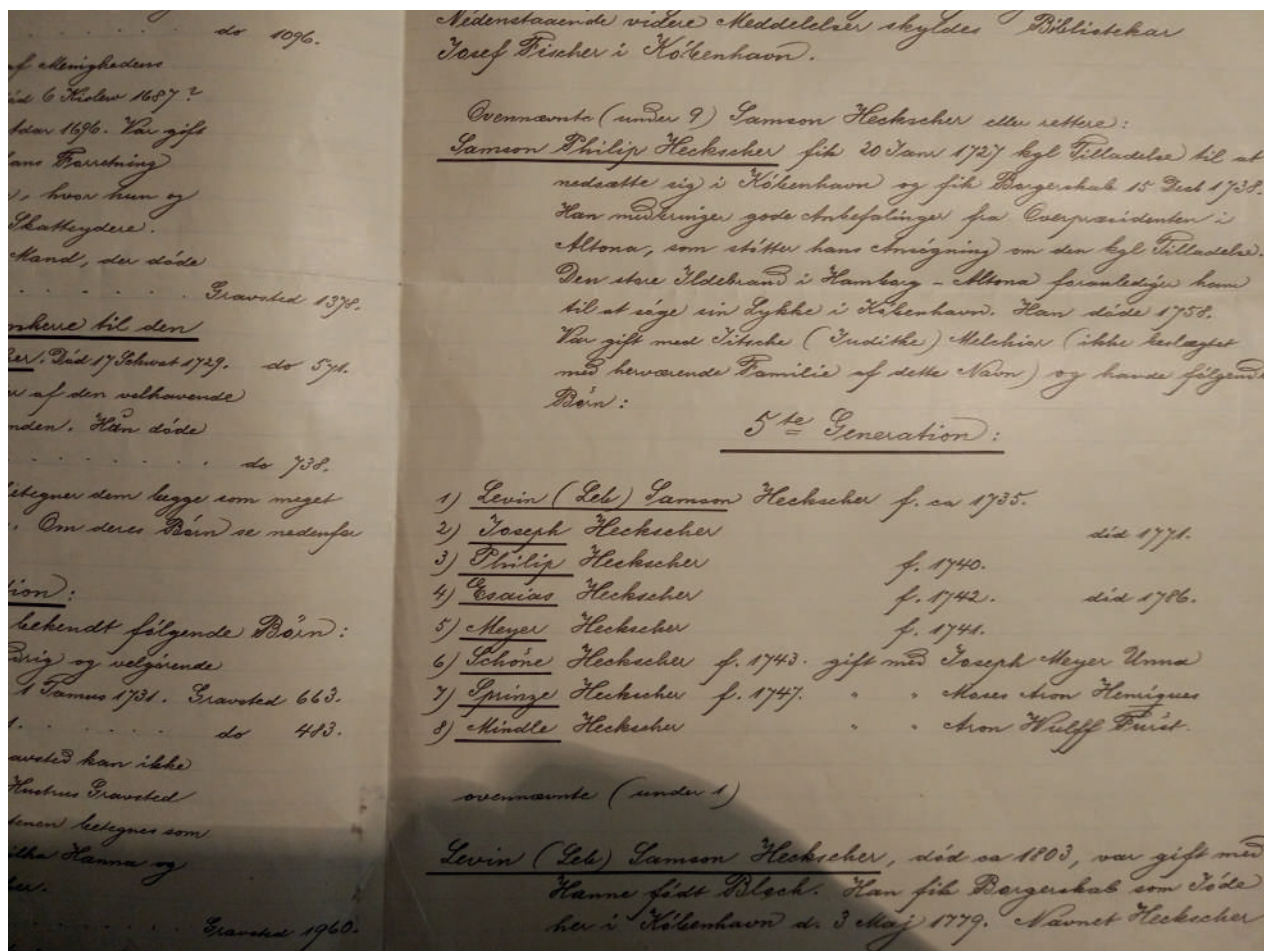

Håndskrevet stamtavle over slægten Heckscher. Privatfoto.

På oversigten betegnes Ephraim Meyer som første generation. Det var fjerde generation, der kom til København:

Samson Philip Heckscher født i Altona, fik 20. januar 1727 tilladelse til at nedsætte sig i København og fik borgerskab 15. December 1738. Han medbringer gode anbefalinger fra Overpræsidenten i Altona, som støtter hans Ansøgning om den kgl. Tilladelse. Den store Ildebrand i Hamborg-Altona foranlediger ham til at søge sin Lykke i København. Han døde i 1758.

Min oldefar Wiliam Heckscher var ottende generation. Inden han døde i 1925, nåede han at se Knud komme hjem fra Østen, overtage metalstøberiet og i 1924 blive gift med kusinen Margit (Salomonsen). Min mormor,

Udsnit af håndskreven stamtaule over familien Heckscher, beskrivelsen af den første i slægten, Samson Philip Heckscher, der flyttede fra Altona til København efter den store brand, fik opholdstilladelse i 1727 og borgerskab den 15. december 1738. Privatfoto.

Margit, der i virkeligheden hed Emma Margrethe, blev i 1906 fire år gammel adopteret af Mathildes bror Frederik og Dina Salomonsen. De kunne ikke selv få børn. Ifølge adoptionspapirerne var min mormors fødselsmor Aranka Lang i Hannover i Tyskland. Tæller man videre, er jeg ellefte, mine børn tolvte og mine børnebørn trettende generations efterkommere af Ephraim Meyer Heckscher.

Min oldemor Mathilde overtog Søvang på Strandvejen 40 i Tårnbæk efter sine forældre. Efter familiens flugt til Sverige i oktober 1943 blev huset brugt af modstandsbevægelsen. Haven gik direkte ned til Øresund og gjorde det oplagt til smugling af våben og ammunition. I november 1944

blev Søvang sprængt i luften af en Schalburg-gruppe. Lyngby-Taarbæks brandmester skrev i sin rapport, at "skaden var total", huset var "jævnet med jorden" og fremstod "som en rygende ruindyng". I 1949 overtog kommunen grunden, der i dag er en offentlig strandpark under navnet Bombegrunden.

Mathilde døde i 1948. Ved hendes bisættelse sagde Knud blandt andet:

... vi oplevede at se hende nå de 80, inden Gud sænkede et slør over hendes Hjerne, der nådigt befriede hende for at opleve de Sorger, som på

det tidspunkt var brudt ind over Fædrelandet, og især var så skæbnesvangre for vor race, ja så tæt var Sløret, at hun blev sparet for at opfatte, at hendes elskede Søvang, hvor hun både havde levet en lykkelig Ungdom og en velsignet Alderdom, blev knust til grus...

LITTERATUR

Dansk Jødisk Museum (online)

2019 <http://jewmus.dk/klik-og-find/aalborg-synagoge/> [København] 2019 (16.08.19)

Fischer, Josef

1916 *Slægten Levin-Fridericia*. På foranledning af vekselerer Martin J. Levin.

1927 *Slægten Salomonsen (Nyborg)*. Udgivet af vekselerer Frederik I. Salomonsen.

Heckscher, Albert

1883 *Stammtafel Koppel (oder Thurnauer)*

1884 *Stamtavlen Melchior*. Omarbejdet af Josef Fischer i 1920.

Klitgaard, Carl

1922 "Bidrag til Jødernes Historie i Aalborg". *Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur*, tredje bind, hefte III, 1922. Udgivet som særtryk.

Private breve og optegnelser.

NOTER

1. Jeg har bevaret oprindelig stavemåde med store versaler og dobbelte aa'er i alle direkte citater.
2. I denne saga forekommer personer fra min familie på mødrene side adskillige generationer tilbage: Wiliam Heckscher, der i 1922 nedskrev sine livserindringer, var min oldefar. Wiliam blev født i Aalborg. Wiliams far hed Lorentz Heckscher. Lorentz giftede sig med Adelheid Koppel, datter af købmanden Wulff Marcus Koppel, hvis gravsten stadig kan ses på Aalborgs jødiske begravelsesplads. Wiliam blev gift med Mathilde (født Salomonsen). Mathilde var datter af vekselerer etatsråd Isak og Zerline Salomonsen, som også fik sønnen Frederik. Frederik blev som sin far vekselerer. På den Hirschsprungske Samling findes et maleri af Zerline Salomonsen og de to voksne børn Mathilde og Frederik, afbildet foran familiefirmaet Salomonsen på Amagertorv 7 i København. Malet 1906 af Erik Henningsen. Mathilde og Wiliam Heckscher blev forældre til Alice (gift Metz), Gerda (gift Oppenheim) og Knud. Knud blev gift med sin kusine Margit (adopteret fra Tyskland af Frederik og Dina Salomonsen). Knud og Margit Heckscher var min morfar og mormor. De fik børnene Vera, Eigil og Dorit. Deres ældste datter Vera var min mor. Vera blev gift med min far, Isi Foighel. Efter deres skilsmisse tog hun sit pigenavn igen.
3. Se <http://jewmus.dk/klik-og-find/aalborg-synagoge/> (16.08.19)
4. Diskussionen om jødiske købmænds ret til at blive medlemmer af Købmandslauget fremgår af lokalhistorikeren Carl Klitgaards artikel "Bidrag til Jødernes Historie i Aalborg" i *Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur*, tredje bind, hefte III, 1922. Udgivet som særtryk.
5. *Bekoved*: ærværdig, af hebraisk *kavod* for ære.
6. I citatet betyder "Kemeb" ikke-jødisk og kommer af det hebraiske ord "kemah", som betyder mel (hvid), mens "Schnorre" bruges om penge, ofte indsamlet ved insisterende plagen.
7. "Fredagften" står for shabbatmåltidet.
8. Med "Kauscher" menes kosher.
9. *Matzos-kuchen* er kage bagt af usyret mel, som spises til Pesach.
10. *Mishle* betyder at blande sig med og stammer sandsynligvis fra det tyske *mischen*.
11. Ordet kirke i sætningen refererer til synagogen. Ordene kirke og præst var dengang almindeligt brugt for synagoge og rabbiner.
12. Det engelske udtryk "call" bruges af alle udlændingene i Bangkok for at "gå på visit".
13. *Risches*: sladder.
14. *Brees mille*: omskæring, af hebraisk *brit mila* – *brees mille* eller *bris mille* jævnfør ashkenasisk udtale.
15. Til Pesach skiftes alt bestik ud med særligt Pesach-bestik, der kun bruges til usyret mad en uge om året.
16. Páskebrød: det usyrede brød til Pesach på hebraisk *mazte* – *matzos* jævnfør ashkenasisk udtale.
17. Páskebutikken: menighedens udsalg for madvarer specielt til Pesach.
18. Den jødiske og den kristne påske falder visse år samtidig.
19. Filmen er indleveret til Statens Filmmuseum og kan ses som en del af projektet *Danmark på film* på: <https://filmcentralen.dk/museum/danmark-paa-film/film/kobenhavns-metalstoberi-bronzestobning>
20. Filmen kan ses på: <https://filmcentralen.dk/museum/danmark-paa-film/klip/storm-p-portraetteres>

Nye erkendelser vedrørende matematikeren Georg Cantors afstamning

Den berømte matematiker Georg Cantors familiehistorie har hidtil været uklar. Men ved hjælp af et omfattende arkivarbejde er Georg Singer i denne artikel i stand til at kaste nyt lys over slægten Cantor. Han reviderer den udbredte opfattelse, at Georg Cantors far ikke var jøde, og sporer familiens aner i Danmark, Tyskland og i Rusland.

*Af Georg Singer¹
Forkortet og oversat af Allan Falk*

På et centralt sted i biografien om grundlæggeren af den såkaldte mængdelære Georg Cantor, født i 1845 i Skt. Petersborg, hersker der uvidenhed. Det vedrører forældrene til hans far, Georg Woldemar Cantor. Man kender ikke deres navne og data, og man ved kun lidt om deres familier og afstamning. At hans bedsteforældre på farens side var jøder, er op til vore dage blevet bestridt i den biografiske litteratur til trods for utvetydige, skriftlige udtalelser herom fra Georg Cantor selv. Det skyldes blandt andet et genealogisk responsum fra 1937, som vil blive nærmere omtalt nedenfor. I denne artikel vil de pågældende ”ubekendte” blive identificeret så nøjagtigt som muligt på grundlag af dansk arkivmateriale, som nærværende forfatter har arbejdet med. Inspirationen hertil er kommet fra Georg Cantors udtalelser om sin afstamning i nogle personlige breve, som indeholder tilstrækkeligt mange og klare konkrete oplysninger til at tjene som vejvisere i efterforskningen. De væsentligste brevafrsnit vil derfor blive gengivet.

Georg Cantors udsagn om sin afstamning
Georg Cantor sammenfattede sin viden om sin fars og hans forældres oprindelse i et brev af den 23. maj 1889 til en schweizisk præst, Alexander Baumgartner SJ, som

Fotografi af Georg Cantor omkring år 1870.

han korresponderede med i perioden 1889 til 1894 om litterære, teologiske og politiske emner:

(...) at min elskede far, i salig ihukommelse, var født i København og tilhørte (den derværende

portugisiske jødiske) ortodokse menighed som eneste barn i min englegode, karakterfulde, men fuldstændig forarmede mors andet, sent indgåede, ægteskab. (Hun havde fra sit første ægteskab en stor efterslægt, hvoraf flere endnu lever med efternavnet Lewis – de som blev døbt med efternavnet Ludewigs). Han kom tidligt til Skt. Petersborg sammen med sin mor (som tjente som vaskekone til det daglige brød til sig selv og den i København tilbageblevne syge ægtefælle). Hendes bror, musikeren Meyer, blev lutheransk kristen, medens en søster til min bedstemor, den vidunderligt smukke, åndeligt himmelvendte Anastasia Grimm, tidligt blev gift i Rusland med en græsk-katolsk kristen og var indtrådt i denne menighed, som hun forblev i, selvom hun senere blev gift med en romersk-katolsk mand, en kollega til hendes bror, kejserlig kammermusiker Joseph Grimm.²

Også i et brev af den 22. marts 1905 til den engelske matematikerkollega Philip Jourdan udtalte Georg Cantor sig om sine aner:

Den grav, som De har truffet på den evangeliske kirkegård i Heidelberg, er min salige fars, Geo[rg] Cantors; han døde der i mine arme i juni 1863 på gennemrejse i et ad hoc lejet privatlogi, ca. 49 år gammel, af lungesvindot (tuberkulose). (...) Jeg er ikke helt sikker på, om ikke min fars far, Jacob Cantor i København, kun var hans plejefar, som måske havde adopteret ham?³

Fra den tid, Georg Woldemar Cantor begyndte at tjene til livets ophold som købmand og børsægler i Skt. Petersborg, nemlig fra 1833, er hans liv blevet grundigt udforsket af matematikhistorikeren Galina Sinkevich gennem indgående arkivstudier.⁴ I begyndelsen var G.W. Cantor dansk statsborger og kunne som ”udenlandsk gæst” drive handel.⁵ Den 27. oktober 1834 tilmeldte han sig som købmand i den finske by Vilmanstrand (i dag Lappeenranta), der ligger nær ved den russiske grænse.⁶ Denne formelle akt gjorde ham til russisk statsborger – storhertugdømmet Finland var dengang en del af det russiske rige – og det gav ham betydelige fordele ved handel i Skt. Petersborg.⁷ I 1842 indgik han

som 28-årig ægteskab i Skt. Petersborg med en katolsk kvinde, Maria Böhm, der var født i Skt. Petersborg og nedstammede fra en musikerfamilie i det habsburgske rige.⁸ Ægteparret fik fire børn: Georg Ferdinand Ludwig Philipp (født 19.02.1845), Ludwig Gustav (født 1846), Sophie (født 1848) og Constantin Carl (født 1849).⁹ På grund af familiefaderen Georg Woldemar Cantors lungetuberkulose emigrerede familien i maj 1856 til Tyskland, boede kort tid i Wiesbaden og slog sig endeligt ned i Frankfurt am Main. Den 6. juni 1863 døde Georg Woldemar Cantor i Heidelberg og blev begravet der den 8. juni. I kirkebogen for Helligåndskirken står der: ”... Georg Cantor, købmand fra Skt. Petersborg, ca. 50 år gammel, gift med Maria Böhm. Yderligere oplysninger kunne ikke fremskaffes”.¹⁰

Det danske genealogiske responsum fra 1937

Den københavnske genealog Theodor Hauch-Fausbøll forfattede i 1937 en beretning, som udgør en interessant kilde til udforskningen af Georg Woldemar Cantors aner. En fem siders tysk oversættelse af dette dokument såvel som oversættelsen af en attestation fra samme af den 21. september 1937 på kun få linjer befinder sig i Cantor-arkivet i Göttingen.¹¹ Attestationen lyder som følger:

Det bliver hermed bekræftet, at der ikke eksisterer nogen Georg Woldemar Cantor, født 1809 eller 1814, i den jødiske menigheds protokoller, og at han uden tvivl ikke var jøde, eftersom jøder i begyndelsen af det 19. århundrede ikke havde kristne fornavne.

Der skal citeres yderligere fra Hauch-Fausbølls genealogiske responsum, for det første, fordi det indeholder enkelte konkrete udsagn om Georg Woldemar Cantors forældre, for det andet for at give et indtryk af responsumets holdning:¹²

Der eksisterer intet dokument vedrørende Georg Woldemar Cantors forældre. Ifølge EN FAMILIE-TRADITION boede de i København, men det har dog ikke kunnet fastslås grundet manglende

nøjere oplysninger. Faderen hed Jakob Cantor (ifølge sønnens testamente fra 1854). Han levede endnu i 1841 eller 1842 (lykønskning til sønnens forlovelse). Moderen var født Meier (ifølge mundtlig overlevering).

Da hendes nevø der (i Rusland) var universitetsprofessor, er det grundet den kejserlige russiske regerings daværende stærke antisemitisme så godt som udelukket, at disse Meiers var jøder.(...)

Spørgsmålet om, hvornår og hvor Georg Woldemar Cantor blev født, kan ikke engang i dag besvares med sikkerhed trods årelange, omfattende undersøgelser. Ifølge hans gravsten i Heidelberg blev han ganske vist født i København 24.04.1814, men dette udsagn må betegnes som tvivlsomt. Thi hans dødsattest fra den evangeliske helligåndsmenighed i Heidelberg, som hverken nævner fødselsdato eller fødested, stemmer kun tilnærmedesvis med gravstenen (...) og helt afvigende herfra bliver han i et dansk rejsepas fra 28.08.1833 betegnet som 24-årig, d.v.s. at han skulle være født 1809. (...)

Navnet Georg Waldemar Cantor har ikke kunnet påvises i København (under nogen af de i betragtning kommende år) hverken gennem det Tyske Gesandtskab i København eller Dansk Genealogisk Institut. Og det hverken i nogen af kirkebøgerne for de derværende 13 kirkesogne eller i de derværende udførlige jødiske registre (hvortil navnet kunne hentyde), ej heller i de københavnske adressebøger fra den tid. (...) Jeg har ligeledes erfaret gennem Dansk Genealogisk Institut, at ej heller bibliotekar Josef Fischer – den største kender af jødisk genealogi i Danmark – trods årelange bestræbelser efter opdrag fra jødiske professorer i Leningrad og Jerusalem har kunnet bevise, at Georg Waldemar Cantors verdensberømte søn, matematikprofessoren i Halle Georg Cantor, skulle være af jødisk afstamning. Selvom der i København har været en række jøder med navnet Cantor, så kan navnet alene umuligt tjene som bevis for jødisk afstamning.

Hvem der var Hauch-Fausbølls opdragsgiver, er ikke angivet, men der er dog talrige henvisninger til, at der blev samarbejdet med familien. Responsummets udsagn og mange formuleringer i den beretning, der

danner grundlag for responsummet, gør det tydeligt, at det i første række gjaldt om i videst muligt omfang at tilintetgøre mistanken om, at matematikeren Georg Cantor kunne have jødiske rødder.¹³ På tidspunktet for dets tilblivelse kunne et responsum med et sådant indhold være livsvigtigt for Georg Woldemar Cantors efterkommere i Tyskland. Hauch-Fausbølls resumé har også været særdeles velkomment for forsvarerne af den moderne matematik i Tyskland, eftersom tilhængere af ”Den tyske Matematik” var gået til angreb på de nye koncepters uoverskuelighed – i den sammenhæng blev den cantorske mængdelære udtrykkeligt omtalt – og de blev udskældt som ”jødiske”.

Selvom hovedformålet med Hauch-Fausbølls undersøgelse må stå enhver læser klart, bliver dens indhold vedrørende de personlige oplysninger i vidtgående omfang benyttet som grundlag for udsagn om de fædrener i Cantor-biografier indtil vore dage. Hauch-Fausbølls genealogiske studie tjener derved også efter så mange årtier stadig som første og vigtigste reference.

Dette gælder for Ivor Grattan-Guinness’ artikel ”Towards a Biography of Georg Cantor” fra 1971, hvor man læser:

G.W. Cantors baggrund er uklar, men der blev lavet en detaljeret undersøgelse i 1937 af en dansk genealog, fra hvilken de fleste af de følgende detaljer hidrører. (...) Heraf følger, at Georg Cantor ikke var jøde, i modsætning til den opfattelse, som har overlevet på tryk og i den generelle opfattelse i mange år.¹⁴

Joseph W. Dauben benytter i det biografiske-genealogiske afsnit i sin bog fra 1979 flere gange Hauch-Fausbølls attest som kilde uden at berøre spørgsmålet om den jødiske afstamning.¹⁵ Hvad angår Georg Woldemar Cantors afstamning, indskrænker han sig hovedsageligt til at resumere manglen på sikker viden:

Skønt familiens historie er uklar, er der enighed om, at Cantors bedstefar Jakob boede i København. Det er usikkert nøjagtigt, hvornår Cantors far, Georg Woldemar Cantor, blev født.¹⁶

Hvad angår Georg Woldemars forældre, ved man ikke mere, bortset fra det faktum, at Jakob Cantor stadig var i live i 1841.¹⁷

Walter Purkert og Hans-Joachim Ilgauds vurderer Hauch-Fausbølls beretning som ”nogle undersøgelser, der blev iværksat 1937 på begæring af Cantors efterkommere, og som åbenbart havde til formål at afklare, om Cantors forfædre var jøder”. Men de sætter ikke spørgsmålstegn ved undersøgelseernes tilforladelighed og benytter dem som en kompetent kilde.¹⁸

Hauch-Fausbølls studie bliver endelig korrekt vurderet og karakteriseret i 2007 af J.W. Dauben i hans artikel ”Cantor, Georg Ferdinand Ludwig Philip” i *New Dictionary of Scientific Biography*:

Det faktum, at dette dokument blev lavet til Cantor-familien på højden af den tyske forfølgelse af jøder forud for Anden Verdenskrig, medfører betydelig tvivl om legitimiteten af dets udsagn.¹⁹

Det ser ud til, at Hauch-Fausbølls arbejde har haft en meget langvarig virkning, og at det på grund af dets meget håndfaste essens i årtier har kvalt yderligere efterforskninger, særligt i danske arkiver.

Bærere af navnet Cantor i Danmark og Tyskland

Blandt de første jøder, der indvandrede til København, var der personer med familienavnet Cantor. Det hænger åbenbart sammen med en mand, der gjorde navnet Cantor kendt hos den danske konge.²⁰ Den 29. september 1650 blev ”Jakob von Franckfurt, en jøde” døbt og kaldt Friederich Christian i Sct. Nikolai Kirke i Flensborg.²¹ Jakobs ægtefælle var åbenbart overhovedet ikke indforstået med sin mands konvertering, så hun forsvandt med børnene og efterlod ”kun en tom rede”. Det fremgår af det ”pas til den fornyligt i Flensburg døbte jøde Friederich Christian Franckfurter”,²² som den danske konge Frederik 3. udstedte den 28. februar 1651 for at give den forladte mulighed for at søge efter sin familie i hele riget. Flere kilder fra begyndelsen af 1660’erne vedrørende København bevidner tilstedeværelsen af en

mand med et usædvanligt navn på daværende tidspunkt og sted: Friedrich Christian Cantor. Den 8. september 1661 blev Friedrich Christian Cantor gift med Christina Jørgens Datter i København. Sammen med hende lod han den 8. april 1663 en søn døbe med navnet David.²³ På Friedrich Christian Cantors begæring tildelte Frederik 3. hans døtre Judith og Anna et ”Privilegium exemptionis” den 2. marts 1669, idet de havde til hensigt at slå sig ned i Altona. Derved blev de ”fritaget for al contribution og borgerlige besværligheder”.²⁴ Og igen på Cantors begæring bekræftede Christian 5., efterfølgeren på tronen, dette privilegium den 9. april 1670 og udstrakte det udtrykkeligt til også at omfatte deres respektive ægtefæller Joseph Michael og Effer Moyses.²⁵ Den samlede mængde af de her anførte omstændigheder og især det faktum, at han havde jødiske døtre og svigersønner, udgør et stærkt indicium for, at Friedrich Christian Cantor er identisk med jøden Jakob von Franckfurt, som blev døbt i 1650 i Flensborg.

Det ser ud, som om Friedrich Christian Cantor, der siden sin dåb bar traditionelle danske kongenavne, har åbnet døren for adgang til Danmark for yderligere medlemmer af sin familie.²⁶ Den 29. april 1676 fik Axel Moyses Cantor bevilling til at slå sig ned i Altona eller Glückstadt sammen med sin familie og ”ærligt drive deres næring samt uhindret nyde de privilegier, som den jødiske nation i sådanne byer har modtaget af os”.²⁷ Allerede i 1678 udredte han krigsskat i København og befinder sig i 1682 på den første liste over bosatte ikke-lutheranere: ”Axel Cantor, tobaksspinder, jøde, har frue og børn”.²⁸ Først den 13. marts 1683 gav kongen Axel Cantor samt hans familie tilladelse til at bo i København. Det er nævnt i et privilegium til hans svigersøn Levin Abraham.²⁹ På Axel Cantors anmodning fik hans søn Moses Cantor – der ønskede at gifte sig – den 27. november 1686 kongelig tilladelse til at slå sig ned i København ”med sin ægtefælle og de børn, som de i fællesskab vil avle og uhindret leve efter den jødiske religions regler”, hvis dette ville ske i stilhed og uden at vække anstød. Han fik også tilladelse til at indrette et tobaksspinderi og at ernære sig heraf.³⁰ Den 9. december 1691 fik Axel Cantor borgerskab i København.³¹ Da Axel Cantor døde, blev han begravet på den jødiske begravelsesplads i Møllegade den 28. november 1702.³²

Den 14. april 1683 blev der udstedt et kongeligt privilegium til Abraham Cantor, ”jøde fra vores by Altona” og – ifølge Hauch-Fausbøll – en bror til Friedrich Christian Cantor. Det gav ham tilladelse til at slå sig ned i København med ægtefælle og børn og til at ernære sig af handel med juveler og klæder.³³ Kongen gav også et privilegium den 12. april 1704 til Jacob Abraham Cantor, ”som har erhvervet borgerskab i Vores København” og nu må leve der ”i overensstemmelse med hans jødiske ceremonier, hvis det kan ske i stilhed og uden at vække anstød”.³⁴ Jacob Abraham var en søn af Abraham Cantor, og man kan se, hvorledes Cantor blev til en familie i København. Juveleren Abraham Cantor døde i 1715. Hans gravsten står på begravelsespladsen i Møllegade.³⁵ Det siges, at han også blev kaldt Avraham Hildesum eller Abraham Hildesheim.³⁶ Også hans barnebarn, Levin Jacob Cantor, der døde i 1764 i København, havde tilnavnet Hildesheim.

Friedrich Christian Cantor bragte desuden tre nevøer til landet.³⁷ Den ældste af dem, Isak Baruch Cantor, indrettede et tobaksspinderi i Nakskov i 1685. Han ansøgte flere gange om at få et privilegium. En gang angav han at være portugisisk jøde – havde det været sandt, havde han nemlig ikke haft brug for et lejdebrev – en anden gang, at han ”tilhørte den jødiske slægt kaldet Cantor”. Selvom hans ansøgninger var resultatløse, forblev han som tobaksspinder i Nakskov. Begge hans brødre, Hartvig og Moses Cantor, ansøgte i 1698 om kongelig tilladelse til at ernære sig, deres ægtefæller og børn et eller andet sted i landet med tobaksspinderi eller andet, som de kunne bestride. På det tidspunkt havde de opholdt sig i Danmark i 15 år. Hartvig Baruch Cantor var schächter og tobakshandler i Nakskov og døde i 1708. Moses Cantor boede på det tidspunkt i København.

En Jacob Cantor er nævnt i et beskyttelsesbrev til forstanderskabet for de jødiske menigheder i Hildesheim Alt- og Neustadt.³⁸ I et beskyttelsesbrev af den 24. oktober 1662 fra ærkebiskoppen af Köln, biskop for Hildesheim, bliver foruden Jacob Cantor også Borrach Jacob Cantor nævnt, åbenbart en søn af Jacob. Muligvis er Moises Jacob, der ligeledes nævnes heri, en yderligere søn af Jacob.³⁹ Der eksisterer en gravsten for Baruch ben

Jaakow Cantor, død den 5. april 1699, på den jødiske begravelsesplads ved Teichstrasse i Hildesheim.⁴⁰ Denne Baruch Jacob Cantor kunne være far til Isak, Hartvig og Moses Cantor og en bror til Friedrich Christian og Abraham Cantor. Axel Moses Cantor var måske en fætter til Friedrich Christian, Abraham og Baruch Jacob. Uanset hvorledes slægtskaberne nærmere måtte være, kan man i hvert fald gå ud fra, at de personer med navnet Cantor, der indvandrede til Danmark i det 17. århundrede, var beslægtet med hinanden, og at i det mindste nogle af dem kom fra Hildesheim.

Foruden i Hildesheim kan der påvises jødiske personer med navnet Cantor i forskellige tyske byer i det 17. århundrede, således i Halberstadt, Bovenden og i Kassel.⁴¹ Isaac Cantor er blandt de 12 jøder, som er nævnt i et beskyttelsesbrev af den 9. september 1641 fra ærkehertug Leopold Wilhelm af Østrig, biskop af Halberstadt. Han optræder yderligere i et beskyttelsesbrev fra domprovst Arend Spiegel af og til Pickelsheim, stedfortræder Joachim von Hünicke, og i stiftskapitlet i Halberstadt af den 1. oktober 1649.⁴² Under trediveårskrigen søgte jøder fra Bovenden tilflugt fra krigstumlen i det nærliggende Göttingen. Blandt disse blev Abraham Cantor nævnt i 1632 og Moses Cantor i 1648.⁴³ I skatteregisteret for byen Kassel står en Jacob Cantor anført, der i 1625 betaler 800 gylden.⁴⁴ Et endnu tidligere bevis for Cantor som jødisk personnavn findes i et aktstykke i det hessiske statsarkiv Marburg vedrørende processen ”Jøden Baruch Cantor i Lüderbach hhv. Frieda og Grebendorfs tilgodehavende hos Georg Oswald Treusch von Buttlar og hans efterkommer Walter i Rambach”⁴⁵ (løbetid 1601-1604). Dokumenterne tyder på en begrænset udbredelse af familienavnet Cantor i det område, hvor ashkenaziske jøder havde slået sig ned i begyndelsen af det 17. århundrede.⁴⁶

I folketællingen fra København 1801 findes der 39 personer med familienavnet Cantor. Af disse er 24 efterkommere af den ovenfor nævnte Levin Jacob Cantor, der døde i 1764. 11 er i familie med eller efterkommere af Isak Hertz Cantor, der døde i 1774, og hvis far formentlig var Hartvig (Hertz) Cantor fra Nakskov. Tre personer er formentlig børn af Jacob Isak Cantor, der døde i 1777, en søn af Isak Abraham Cantor. Endelig er

der en tjenestepige med navnet Cantor, hvis afstamning er ukendt.

Lipman Jacob Cantor – Georg Woldemar Cantors far

I det allerede citerede brev til Baumgartner angiver Georg Cantor, at hans far, Georg Woldemar, skulle stamme fra den portugisisk-jødiske menighed i København. Men et tilhørsforhold til det ene eller andet jødiske trosfællesskab fremgår ikke af protokollerne vedrørende fødsler, ægteskaber og dødsfald. Heldigvis er den fuldstændige navneliste vedrørende den portugisiske menighed i København i 1811 bevaret. Den indeholder foruden navn og alder på familiefaderen også ægtefællen, børn og yderligere husstandsmedlemmer. Yderligere er adressen, familieoverhovedets erhverv og andre husstandsmedlemmers stilling, såsom kokkepige, anført. Sammen med et ledsagebrev blev fortegnelsen den 26. juli 1811 overleveret fra menighedsforstanderne til byens politimester.⁴⁷

Georg Cantors far, Georg Woldemar Cantor, og moren Maria Böhm.

Da de personer med navnet Cantor, der indvandrede til Danmark i slutningen af det 17. århundrede, klart var tyske, ashkenaziske jøder, ville man ikke forvente at finde nogen Cantor blandt "portugiserne". Men der var tale om, at ashkenaziske jøder gerne ville være en del af den sefardiske menighed i København. Og faktisk indeholder listen en mand med navnet Cantor, nemlig nummer 23 "Lehman Jacob Cantor, 38 Aar, The- og Por-

cellænshandler, Købmager(ade) 54, født her i Staden".⁴⁸ Der hører ikke flere personer til husholdningen, og han havde midt i året 1811 ingen familie. I tilknytning til fortegnelsen giver Fischer supplerende oplysninger om de enkelte indførsler. Vedrørende nummer 23 meddeler han, at den nok vedrører Lipman Jacob Cantor, som havde fået borgerskab som te- og porcelænshandler den 24. maj 1809. Formodentlig var han søn af den Jacob Cantor, der døde 1785 i Vestindien, og hvis bo blev behandlet af den portugisiske menigheds skiftekommission i København.⁴⁹ "Jacob" i navnet Lipman Jacob Cantor er et patronymikon efter jødisk brug og betegner altså farens fornavn.

Der er fire indførsler i protokollen 1810-juni 1814, som vedrører købmanden Lepman eller Lipman Cantor, og som på grund af deres betydning her gengives i deres fulde ordlyd:

Protokollen side 20:

Aar 1811 den 1. nov. anmeldtes det, at Ungkarl Lepman Cantor i Gaar er bleven ægteviet til Enken Ester Levy.

Protokollen side 34:

Aar 1812 den 18de september anmeldtes det af Forældrene Lepman Cantor og Hustru Ester Levy, at Sidstnævnte den 16. d. Md. har født et Drengbarn, som har erholdt Navnet Jacob Lepman.

Protokollen side 51:

Aar 1813 den 18de August anmeldtes det, at Barnet Jacob, Lepman Cantors Søn, i Nat er død af Nerve Svaghed i en Alder af 11 Maaneder.

Protokollen side 65:

Aar 1814 den 7de Mai anmeldtes det af Forældrene Kjøbmand Lipman Cantor og Hustrue Ester Levy, at Sidstnævnte i Gaar har født et Drengbarn, der har erholdt Navnet Hirsch.

Der findes ingen yderligere indførsler i protokollerne for den jødiske menighed i København med navnet Lipman Cantor førend hans død den 11. april 1852. Indførslen om hans død lyder således: "Nr.: 1200, Dødsdag: 11. april

Nye erkendelser vedrørende matematikeren Georg Cantors afstamning

1852, Begravelsesdag: 13. april 1852, Lipman Cantor, tidligere Kjøbmand, Enkemand, Vingaardsstræde 145, 79 år, Alderdomssvaghed". Lipman Cantor blev begravet på den jødiske begravelsesplads i Møllegade.⁵⁰

Man finder Lipman Cantor første gang i Kraks *Vejviser* for 1813 som "Cantor, Lepm. Handelsm., Dybensgade 181".⁵¹ Netop i 1813 blev en konkursbehandling vedrørende handelsmanden Lepman Jacob Cantor påbegyndt, og i forløbet anmeldte en række kreditorer deres krav.⁵² I løbet af et år blev behandlingen afsluttet, efter at Cantor havde arrangeret sig med sine kreditorer, fået indrømmet betalingsfrister og betalt gæld. Derefter kunne han arbejde videre som købmand. I Kraks *Vejviser* for 1817-18, 1818-19, 1819-20 lyder indførslen hver gang på "Cantor, Lipmann, Thee- og Porcelainshandler", men den angivne adresse er dog hver gang en anden.⁵³ I årgang 1821 er indførslen kun "Cantor, L., Kiøbmand, Adelgade 286".⁵⁴ Det ser ud, som om han har overdraget sin hidtidige forretning til Israel Abraham Cantor, som nemlig i alle årgangene 1819-20 til 1853 næsten udelukkende er indført som "Cantor, J.A., Thee- og Porcelainshandler". Israel Abraham Cantor var et tipoldebarn af den Abraham Cantor, der indvandrede i det 17. århundrede og blev kaldt Abraham Hildesheim. Først 13 år senere dukker Lipman Cantor op igen i Kraks *Vejviser*. Nu betegnede han sig blot som handlende henholdsvis 1834 og 1835 som "Cantor, L., Handlende, Pilestræde 93" og i 1836 og 1837 som "Cantor, L., Handlende, St. Strandstræde 103".⁵⁵ I sine sidste leveår blev han yderligere tre gange optaget i Kraks *Vejviser* som "Cantor, L., Forhen Kjøbmand, Viingaardsstræde 145".⁵⁶

Lipman Cantor er ikke at finde i folketællingerne fra København 1787 og 1801. I den næstfølgende folketælling 1834 er de fleste lister fra København gået tabt. Men Lipman Cantor kan findes i alle tre folketællinger i 1840, 1845 og 1850 med en adresse i København. I 1840 boede han i Købmager Kvarter, Anthoniestræde 227 i første baggård: "Lepmand Jacob Cantor / 68 / gift / Handelsmand / logerende".⁵⁷ I 1845 og 1850 står han som 72-årig henholdsvis 77-årig "Enkemand" og "fhv. Kjøbmand" i Øster Kvarter, Vingaardsstræde 145.⁵⁸ Ud fra alle tilgængelige aldersangivelser kan man regne ud, at Lipman Cantors fødselsår er 1772 eller 1773, og at han er født i København.⁵⁹

I de sidste 10 år af sit liv boede Lipman Cantor hos Hirsch Ahronsen og dennes tre ugifte svigerinder Bolette, Ester og Rebekka Israel. Disse personer finder man allerede på listen fra 1811 over medlemmerne af den portugisisk-jødiske menighed: Bolette, Ester og Rebekka er døtre af købmand Abraham Israel, Hirsch Ahronsen er dennes svigersøn, gift med hans datter Marta. Ester og Rebekka nedstammer fra Abrahams andet ægteskab med Bella, født Cantor. Bellas gravsten på begravelsespladsen i Møllegade er bevaret og viser navnet Beile bar Jokev, det vil sige, at Bella har det samme patronym som Lipman Cantor. Bella kunne altså være Lipmans ældre søster, Ester og Rebekka følgelig Lipmans niecer, og slægtskabet kunne forklare det langvarige bofællesskab.⁶⁰ Fischer betegner Jacob Isak Cantor som far til Bella. Hans ovenfor nævnte formodning om, at Lipmans far var den Jacob Cantor, som døde i Vestindien, passer så ikke. Jacob Isak Cantors enke er opført på en liste fra 1780 over "højtyske" jøder med borgerskab i København.⁶¹ Det leder til den tanke, at Bella og Lipman Cantor først gennem Bellas ægteskab med Abraham Israel i 1798 fik mulighed for tilslutning til den portugisiske menighed.

Fødslen af sønnen Hirsch i ægteskabet mellem Lipman og Ester Cantor, citeret fra protokollen, fandt sted den 6. maj 1814. Det er naturligvis en dato ifølge den gregorianske kalender. Den modsvares af datoen 24. april 1814 i den julianske kalender. Det er nøjagtigt den dato, der stod på Georg (Woldemar) Cantors gravsten i Heidelberg ifølge Hauch-Fausbølls genealogiske attestations. Det må derfor anses for højst sandsynligt, at den fastslåede fødsel her i protokollen for den jødiske menighed vedrører Georg Woldemar Cantor, og den antagelse fortjener derfor at blive efterforsket og efterprøvet.

Hvis man – på baggrund af familieoverleveringen – antager, at en jødisk dreng født den 6. maj 1814 i København på et tidspunkt er kommet til Skt. Petersborg og der blevet døbt med navnet Georg Woldemar, så ville den pågældende præst straks have omregnet hans fødselsdag til datoen ifølge den i Rusland gældende julianske kalender og indskrevet ham med denne i kirkebogen ved indførslen af hans dåb. Denne dato, den 24. april 1814, ville blive brugt som fødselsdato for Georg Wol-

Skt. Petersborg i 1800-tallet. Her boede flere medlemmer af familien Cantor.

demar Cantor såvel over for russiske myndigheder som i private sammenhænge. Det forklarer også, hvorfor den gravsten, som enken bestilte til graven på kirkegården i Heidelberg, bærer afdødes fødselsdato i "gammel stil".

Følgende detalje i Georg Cantors erindringer om sin far og dennes afstamning er mere problematisk: hvis Hirsch Cantor skulle være identisk med Georg Woldemar Cantor og Lipman Cantor dermed far til Georg Woldemar, hvorledes kan man da forklare, at Georg Cantor mener, at hans bedstefar hed Jacob? Efter russisk navnetradition består til vore dage et russisk navn af et fornavn, et fadernavn (russisk *Otschestwo*) og et familienavn. Til embedsbrug anvendte man endnu i det 19. århundrede også for- og fadernavn i en treleddet form "Iwan Michailow syn", det betyder Iwan, Michails søn. Også udlændinge, der opholdt sig længere tid eller permanent i Rusland for

eksempel for at drive forretning, blev af den relevante tjenestemyndighed (*posolski prikaz*) henvist til at anvende et "tjenestenavn" bestående af fornavn og fadernavn. I den forbindelse blev fornavne overført til en russisk form. Bar en udlænding et i Rusland ukendt, fremmed fornavn, blev dette, som Erik Amburger giver talrige eksempler på, erstattet af et lignende, et ligelydende eller i nødstilfælde af et helt andet russisk klingende fornavn.⁶² Også ved dannelsen af *Otschestwo* gik man således frem, hvis ens fars fornavn ikke var sædvanligt i Rusland. Georg Woldemar Cantors officielle navn til brug over for myndighederne lød "Jegor Jakowlew syn Kantor", det betyder Jegor, en søn af Jacob Cantor. Også den kortere form "Jegor Jakowlew Kantor" kunne bruges.⁶³ I Georg Cantors tilfælde blev, som man ser, ikke engang Georg anset for tilstrækkeligt russisk og erstattet med Jegor. Et patronymikon afledt af det jødiske, dog ikke

Nye erkendelser vedrørende matematikeren Georg Cantors afstamning

bibelske, fornavn Lipman, et navn afledt fra tysk, som var brugt gennem århundreder af ashkenaziske jøder i forskellige former (Libman, Liefman), ville ikke blive tildelt til brug over for myndigheder.⁶⁴ Et alternativ var at gå tilbage til Georg Woldemars bedstefar Jakob, et bibelsk navn, der også blev benyttet i Rusland, og bruge det som patronymikon. På baggrund af navnet anvendt til embedsbrug, ”Jegor Jakovlev syn Kantor”, er der vel sket det, at Jakob også i familiens kreds gjaldt som fornavn for Georg Woldemar Cantors fjerne ubekendte far. Således har man her et slående eksempel på, hvor alvorligt man skal tage Amburgers udtrykkelige advarsel om, at fadernavnet i nogle tilfælde fører til vildfarelser. Man kan ikke altid derudfra slutte, hvad farens navn er.⁶⁵

Ester Cantor, enke efter Levy, Georg Woldemar Cantors mor

Ægteskabet med enken Ester Levy indgik den 31. oktober 1811 var Lipman Jacob Cantors første. Ester er opført i folketællingen 1801 i Snarens Kvarter sammen med sin første ægtefælle Moses Levy (handlende, 38 år) og børnene Lazarus Moses (10 år), Rebecke Moses (seks år), Abraham Moses (fire år) og Juda Moses (et år) samt en tjenestepige.⁶⁶ Ester fremtræder her som Ester Abraham. Abraham er at patronymikon, altså hedder Esters far Abraham. Hendes fødenavn er ikke angivet. Det var begge ægtefællers første ægteskab. Som efterforskningen har vist, fik ægteparret Moses og Ester Levy yderligere tre børn: sønnen Bendix i 1802, en datter i 1804, som senere bar fornavnet Eline – hendes navn ved fødslen kan ikke oplyses – og i 1806 sønnen Joseph Moses.⁶⁷ Muligvis er en bevaret sten for Moses Lazarus Levy, begravet den 21. marts 1807, på begravelsespladsen i Møllegade vidnesbyrd om ægtefællen og familiefaderens død.⁶⁸

Den næste folketælling i Danmark blev først gennemført i 1834. Ester Cantor befinder sig i Aarhus i Middelgade 143 som 59-årig ”Enke efter Købmand Levy” – det er ensbetydende med, at civilstanden er angivet falsk. Hun bor sammen med sin 37-årige søn, den ugifte købmand Abraham Levy, der i mellemtiden har ændret sit efternavn til Lewis. Til husholdningen hører desuden en 20-årig handelsbetjent, to 18-årige

handelslæringe og to tjenestepiger.⁶⁹ Lewis var på dette tidspunkt en anset købmand i Aarhus og gjaldt for at være velhavende.⁷⁰ Han havde i 1830 erhvervet en ejendom med et toetagers beboelseshus og en kontor- og lagerbygning for 5.000 rigsdaler.⁷¹ Hans anseelse som forretningsmand var på det højeste, da han i 1834 fik overdraget hvervet som engelsk-hannoveransk vicekonsul i Aarhus. Skønt Lewis’ forpligtelser og tilgodehavender i 1836 udlignede hinanden temmelig nøje, blev han i en pengemarkedskrise i begyndelsen af 1837 ude af stand til at betale sine forpligtelser. Afviklingen af konkursboet, der varede til 1840, medførte tabet af hans samlede formue inklusive hans hus.

Folketællingen i 1840 omfatter moren Ester Cantor. Hun bor nu hos fremmede mennesker, formentlig som logerende, i gaden Tangen i Aarhus. Hun er opført som 65-årig enke.⁷² Hun døde den 29. november 1840 i Aarhus som tilhørende den derværende lille jødiske menighed. Hendes dødsfald er indført i menighedens protokol, og indførslen nævner også begravelsesdagen: ”29 Novbr 1840 / 3 December 1840 / Ester Cantor / Libmand Cantors Kone i Kiøbenhavn, men har i de sidste Aar opholdt sig i Aarhus / 66 (Aar)”.⁷³ I *Aarhus Stifts-Tidende* for den 5. December 1840 blev der i rubrikken ”Bekendtgørelser” indrykket en dødsannonce underskrevet af A. Lewis, Jos. Ludwigs og Eline Wilh. Ludwigs:

Efter næsten 6 Maaneders Sygeleie, bortkaldte den Algode, Søndagen den 29de November, vor elskede Moder, Esther Cantor, i en Alder af noget over 65 Aar, fra denne Verden. Dette for os saa sørgelige Dødsfal meddele vi herved hendes Venner her og i Hovedstaden, paa den fraværende Families Medlemmers og egne Vegne.⁷⁴

Herudfra bliver fødselsåret for Ester Cantor 1775. Gennem protokolindførslen modbevises familielegenden om, at også Georg Woldemar (Hirsch) Cantors mor er blevet døbt evangelisk-luthersk i Skt. Petersborg. Hun forblev i den jødiske tro og blev begravet på den mosaiske begravelsesplads i Aarhus.⁷⁵

Den 5. december 1840 mødte Joseph Ludwigs i skifteret-

ten i Aarhus og anmeldte sin mors død.⁷⁶ Han forklarede, at den afdøde ”Madame Ester Cantor, født Levy [sic]” havde haft til huse i København, hvor hendes ægtefælle, den tidlige te- og porcelænshandler Lipman Cantor, boede hos sin slægtning, silke- og klædekræmmer Israel i Vingaardsstræde. Hun havde imidlertid af økonomiske grunde levet et par år i Aarhus. I tilknytning hertil optalte Joseph Ludwigs den dodes livsarvinger, først foruden ham selv, ”Comparenten”, endnu fire børn med hosekræmmer Moses Levy, derefter fra ægteskabet med førnævnte Lipman Cantor en søn, Georg Cantor, 26 år, der opholdt sig i Skt. Petersborg og arbejdede for et handelshus, som ikke var comparenten bekendt. Juda Levy – som i folketællingen 1801 var anført som den dengang yngste søn af Moses og Ester Levy – og sønnen Bendix Levy, født i 1802, bliver ikke nævnt i mødet i skifteretten.⁷⁷

I 1813 boede Lipman Cantor i Dybensgade i København. Her ses ejendommen, som den ser ud i dag. Foto: Allan Falk.

Det, der blev oplyst i skifteretten i Aarhus om Lipman Cantors boligforhold i København, understøtter de ovenfor nævnte formodninger om slægtskabet Cantor – Israel. Joseph Ludwigs og hans søskende Abraham og Eline, der var til stede i skifteretten, nævnte også, at Lipman Cantor blev understøttet af familien. At der med ”familien” mentes søstrene Israel, fremgår tydeligt af registreringen af Lipman Cantors efterladenskaber efter hans død i april 1852.⁷⁸ Til skifterettens medarbejder oplyste Rebekka Israel, hos hvem Lipman Cantor boede, at den afdøde ”nød Underholdning hos hende”. Den korte fortegnelse over efterladenskaberne, som kun omfatter de nødvendige klæder og sengetøj, men ingen møbler eller husholdningsgenstande, bevidner, under hvilke fattige forhold Lipman Cantors liv sluttede.

At Ester Cantor virkelig rejste med nogle af sine børn til Skt. Petersborg formodentlig i begyndelsen af 1820'erne og opholdt sig der et stykke tid, bekræftes af et dokument, som Galina Sinkevich har opdaget i arkivet i det kejserlige teater i Skt. Petersborg og offentliggjort i sin fulde ordlyd i sin Cantor-monografi.⁷⁹ Arkivaliet stammer fra året 1825 og omhandler en ”klage fra udlændingen Kanter” vedrørende en hofmusikant Drobisch, der havde et bijob som pantelåner. ”Udlændingen Kanter” mødte op hos Drobisch ledsaget af politiet og beskyldte ham for at vægre sig ved at tilbagegive nogle pantsatte genstande, som hendes afdøde søn havde pantsat, uagtet at hun nu ville udløse pantet ved betaling af det udlånte pengebeløb. I sin første reaktion ytrede Drobisch, at han aldrig havde haft noget at gøre med nogen ”Kanter”, navnet var ham ukendt. Da fruene gjorde det klart, at sønnen nok havde anvendt navnet ”Levis” og beskrev arten af det pantsatte, huskede Drobisch det og forklarede, at der ikke var tale om en udlånsforretning, men han havde købt varen af ”Levis”. De personer, som her optræder i forbindelse med hinanden, ”udlændingen Kanter” som mor og ”Levis” som søn, henviser tydeligt til Ester Cantor. Hvad angår den afdøde søn, må det derfor dreje sig om Juda eller Bendix Levy. Nøjagtigt hvornår Ester Cantor brød op og rejste til Skt. Petersborg, og hvornår hun vendte tilbage til Danmark, vides ikke. Men man ved med sikkerhed, at hun senest var tilbage i landet i 1834.

Nye erkendelser vedrørende matematikeren Georg Cantors afstamning

Georg Woldemar Cantors halvsøskende

1. *Christian Ludvig (Lazarus)*

Lazarus Moses, det ældste barn i ægteskabet mellem Moses og Ester Levy, blev født den 20. april 1791. Det fremgår af kirkebogen for Frederiksberg, hvor han blev døbt den 5. september 1817.⁸⁰ Ved dåben fik han navnet Christian Ludvig. Forældrene er anført som ”Hosekræmmer Moses Levy og Ester Meyer af den mosaiske Troesbekjendelse i Kjøbenhavn”.⁸¹ Dermed er der dokumentation for, at Georg Woldemar Cantors mor var født Meyer, således som familietraditionen ville vide.⁸² Den 12. september 1817 blev Christian Ludvig gift i Frederiksberg Kirke med Adamine Margrethe Ronald Petersen.⁸³ To døtre blev født i København: Marie Petrine Clarise, født den 16. juni 1818, og Hanne Albertine Wilhelmine den 22. december 1819.⁸⁴ Farens erhverv er angivet som styrmand. Derefter opholdt familien sig et stykke tid i Skt. Petersborg, hvor sønnen Nicolaus Justus Theodor blev født den 14. august 1821.⁸⁵ Senest i 1828 var familien tilbage i København. Børnenes mor var på den tid død, og enkemanden giftede sig igen den 12. april 1828 med en enke, Georgine Sophia Callesen, født Heilmann. Hun døde imidlertid allerede den 21. september 1829. Efter tilbagekomsten skrev Christian Ludvig sit efternavn som Ludvigs, Ludwigsen eller Ludewigs og kan som sådan findes som købmand i Kraks *Vejviser* til og med 1834 på adressen Magstræde 32. I skifteprotokollen vedrørende hans mors død i 1840 bliver han anført som købmand og borger i Skt. Petersborg, og der dør han den 29. juli/10. august 1856, kun få uger efter, at hans halvbror Georg Woldemar Cantor og hans familie havde forladt Rusland for evigt.⁸⁶

2. *Rebecke*

Fem måneder førend Ester Levy giftede sig for anden gang med Lipman Cantor, giftede hendes ældste datter Rebecke sig den 4. juni 1811 med hosekræmmer Daniel Lazarus Fürst.⁸⁷ Hun var gravid, selvom hun højst var 17 år. Den 30. oktober 1811 blev parrets søn Moses født.⁸⁸ Daniel Lazarus Fürst døde tidligt. Man ved imidlertid ikke noget nærmere herom bortset fra, at han var død, da sønnen Moses den 5. juni 1825 blev (jødisk) konfirmeret. Rebecke giftede sig ikke igen, men klarede sig som selvstændig handlende med blandt andet kortvarer og kinesiske varer. Hun blev den

længstlevende af Esters børn, 84 år, før hun døde den 24. oktober 1878 i København og blev begravet på den jødiske begravelsesplads i Møllegade.⁸⁹

3. *Abraham*

Han er nævnt i ”Portugiserfortegnelsen 1811” som (lære)dreng i husholdningen hos klædehandler Moses Fürst.⁹⁰ I 1815 blev han ansat i handelshuset Philip Hartvig Rée & Co. som opkøber, hovedsageligt af korn. 10 år senere blev han selvstændig som købmand. Han handlede hovedsageligt med afgrøder. For eksempel opkøbte han rug i hele landet og eksporterede det til Norge. I 1834 indgik han en aftale med den russiske regering om levering af en betragtelig mængde korn og købte til gengæld varer i Skt. Petersborg. Halvbroderen Georg Woldemar Cantor var kommissionær ved den handelsaftale.⁹¹

Som tidligere omtalt gik Abraham Lewis konkurs. Efter at behandlingen af konkursboet var afsluttet, og hans mor var død, rejste han tilbage til sin fødeby København. I folketællingen 1845 er hans erhverv bogholder.⁹² Han boede sammen med Christine Magdalene Rasmussen, som han giftede sig med den 7. marts 1847 i Frederiksberg Kirke. Heraf fremgår, at han stadig tilhørte den mosaiske tro.⁹³ Han døde den 15. juli 1853 og blev begravet på den mosaiske begravelsesplads i Møllegade.⁹⁴ Enken levede til den 4. april 1880.⁹⁵

4. *Juda og 5. Bendix*

Disse to sønner døde begge førend deres mor, en af dem åbenbart i Skt. Petersborg, som tidligere omtalt. Yderligere skal blot anføres, at Bendix blev (jødisk) konfirmeret den 24. november 1817.⁹⁶

6. *Eline*

Hun blev født ca. 1804 ifølge senere aldersangivelser. Hun blev selv døbt – hvornår og hvor vides ikke – men det fremgår af kirkebogen vedrørende dåben af hendes bror Christian Ludvigs anden datter, at ”Helene Levy” er fadder. I folketællingen 1840 bor hun i København, Klædebor Kvarter med navnet Eline Ludvigs, 35 år, ugift lærerinde.⁹⁷ Den 15. oktober 1843 blev hun som Eline Wilhelmine Augusta Ludvigs gift i Frederiksberg Kirke med den mere end 12 år yngre portrætmaler Jens

Christian Bøgh fra Aarhus.⁹⁸ De fik to børn: Alexandra Marie Luise, født den 24. november 1843, og Nikolaj Georg Christian, født den 13. juni 1845.⁹⁹ Eline døde den 12. august 1848.¹⁰⁰ Ægtemanden drog tilbage til Aarhus og satte sine to børn i pleje hos sin søster og dennes familie.¹⁰¹

7. Joseph

Joseph blev født den 15. oktober 1806 i København ifølge hans stedfar Lipman Cantors erklæring til deklara-tionsprotokollen.¹⁰² Den 23. juli 1832 fik han borgerskab i Aarhus som skomagermester.¹⁰³ Et par dage efter annon-cerede han åbningen af sin forretning og oplyste, at han var udlært i Skt. Petersborg og derefter havde arbejdet hos de bedste mestre i Skt. Petersborg og København.¹⁰⁴ I folketællingen 1834 har han ansat en ”husjomfru”, den 18-årige Lovise Marie Brodersen.¹⁰⁵ Hende giftede han sig med den 20. marts i Aarhus Domkirke.¹⁰⁶ Joseph var på det tidspunkt åbenbart blevet døbt. De fik tre døtre og en søn: Albertine Clarisse den 3. august 1835, Eline Wilhelmine Augusta den 10. november 1838, Esther Marie Christine Frederikke den 16. april 1842 og Anders Georg Hans den 13. juni 1845.¹⁰⁷ Det gik godt med skomagerforretningen. I Folketællingen 1845 hører tre læredrenge og to tjenestepiger til husholdningen.¹⁰⁸ Joseph var en anset borger i Aarhus, i begyndelsen af 1847 blev han valgt til byrådet, men han døde allerede den 20. december 1848.¹⁰⁹ Enken videreførte forretningen og giftede sig den 14. oktober 1852 med den ene af de fire svende i folketællingen 1850, Martinus Hjuler.

LITTERATUR

Amburger, Erik

1953 *Die Behandlung ausländischer Vornamen im Russischen in neuerer Zeit.* Akademie der Wissenschaften und der Literatur [in Mainz]. Abhandlungen der geistes- und sozialwissen-schaftlichen Klasse. 1953. Nr. 7, s. 301-354.

Arnheim, Arthur

2006 ”De første jødiske bosættelser i kongeriget”. *Fortid og Nutid* 2006, s. 269-284.

Aufgebauer, Peter

1984 *Die Geschichte der Juden in der Stadt Hildesheim im Mittelalter und in der frühen Neuzeit.* Hildesheim: Bernard 1984.

Balslev, Benjamin

1932 *De Danske Jøders Historie.* København: O. Lohse 1932.

Bamberger, Ib Nathan

1983 *The Viking Jews. A History of the Jews of Denmark.* New York: Shengold Publishers Inc. 1983.

Beider, Alexander

2009 *Handbook of Ashkenazic Given Names and Their Variants.* Bergenfield, N.Y.: Avotaynu 2009.

Bell, Eric Temple

1937 *Men of Mathematics.* New York: Simon and Schuster 1937.

Cohen, Asser Daniel

1837 *De mosaiske Troesbekjenderes Stilling i Danmark forhen og nu.* Odense: 1837.

Dauben, Joseph Warren

1979 *Georg Cantor. His Mathematics and Philosophy of the Infinite.* Princeton (N. J.): Princeton University Press 1979, s. 272-280.

2008 ”Cantor, Georg Ferdinand Ludwig Philip”.

New Dictionary of Scientific Biography. Cabelo-Eysenck. Noretta Koertge (red.). Vol. 2: New York: Charles Scribner’s Sons 2008, s. 29.

Degn, Ole og Vagn Dybvad

1968 *Borgere i byens råd. Medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1838-1968.* Aarhus: Universitetsforlaget 1968.

Fischer, Josef

1921 ”Medlemmer af den portugisiske menighed i

Nye erkendelser vedrørende matematikeren Georg Cantors afstamning

- 1811". *Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur* 1921/25, s. 125-128 og s. 184-196.
- Freudenthal, Max
1928 *Leipziger Messgäste – Die jüdischen Besucher der Leipziger Messen in den Jahren 1675 bis 1764*. Frankfurt am Main: J. Kauffmann 1928.
- Frosell, Preben Hampton
1987 *Københavnske synagoger gennem tre hundrede år*. København: C. A. Reitzel 1987.
- Glikl bas Judah Leib
1910 *Die Memoiren der Glückel von Hameln*. Autorisierte Uebertragung nach der Ausgabe des Prof. Dr. David Kaufmann von Bertha Pappenheim. Wien: Stefan Meyer und Wilhelm Pappenheim 1910.
- Grattan-Guinness, Ivor
1971a "The Correspondence between Georg Cantor and Philip Jourdain". *Jahresbericht der deutschen Mathematiker-Vereinigung* 73 (1971), s. 111-130.
1971b "Towards a Biography of Georg Cantor". *Annals of Science* 27 (1971), s. 345-391.
- Hauch-Fausbøll, Theodor
1919 "Jødernes Færd og Ophold i den Danske Stat i det 17de Aarhundrede". *Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur* 1919/21, s. 137-179.
- Kniese, Georg
1934 *Extract aus dem Steuerregister der Stadt Kassel vom Jahre 1625*. Nachrichten der Gesellschaft für Familienkunde in Kurhessen und Waldeck 1934, s. 82-100.
- Kohnke, Meta m.fl.
1999 *Quellen zur Geschichte der Juden in den Archiven der neuen Bundesländer*. Bd. 2. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. Teil I: Ältere Zentralbehörden bis 1808/10 und Brandenburg-Preußisches Hausarchiv. München: K. G. Saur 1999.
- Lauridsen, Finn Hjarne
1953 "Købmand i Århus Abraham Lewis". *Seksten Århusrids: Tilegnede Svend Unmack Larsen 23. september 1953*. Vagn Dybdahl (red.). Aarhus: Universitetsforlaget 1953, s. 183-203.
- Margolinsky, Julius
1958 *Chevrá Kaddischa 1858-1958*. København: Oskar Fraenkel 1958.
1978 *Jødiske Dødsfald i Danmark 1693-1976*. København: Dansk Historisk Håndbogforlag 1978.
- Marwedel, Günter
1976 *Die Privilegien der Juden in Altona*. Hamburg: Hans Christians 1976.
- Menk, Lars
2005 *A Dictionary of German-Jewish Surnames*. Bergenfield, N.Y.: Avotaynu 2005.
- Nathanson, Mendel Levin
1860 *Historisk Fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig Kjøbenhavn*. København: F.H. Eibe 1860.
- Nielsen, Oluf August
1885 *Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af dokumenter, breve og andre kilder*. Bind 7. København: G.E.C. Gad 1885.
- Purkert, Walter og Hans-Joachim Ilgauds
1987 *Georg Cantor 1845-1918*. Basel [u.a.]: Birkhäuser 1987.
- Salomon, Julius og Josef Fischer
1914 *Mindeskript i Anledning af Hundreårsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814*. København: Danmark Loge U.O.B.B. No. 712, 1914.
- Sinkevič, Galina Ivanovna
2012 *Georg Kantor & Pol'skaja škola teorii množestv*. Sankt-Peterborg: 2012.

Nye erkendelser vedrørende matematikeren Georg Cantors afstamning

Stöhr, Ulrich

2008 *Repertorien des Hessischen Staatsarchivs Marburg*. 17,d,2,2. Landgräfllich hessische Regierung Kassel: Familienrepositur. Band 2: Teil 2. Familien M-Z. Marburg: 2008.

Tannery, Paul

1934 *Mémoires scientifiques*. XIII: Correspondance. A. Diès. Toulouse (red.). Édouard Privat/Paris: Gauthier-Villars 1934.

Tapp, Christian

2005 *Kardinalität und Kardinäle. Wissenschafts historische Aufarbeitung der Korrespondenz zwischen Georg Cantor und katholischen Theologen seiner Zeit*. Stuttgart: Steiner 2005.

Valenta, Aleš

2003 "The Jew Joachim Cantor and Chlumec Domain of Count Kinský in the Second Half of the Eighteenth Century". *Judaica Bohemiae* 39 (2003), s. 33-52.

Weilbach, Philip

1877 *Dansk Kunstnerlexikon, indeholdende korte Levnedstegnelser over Kunstnere*. København: Andr. Fred. Høst & Søns 1877-1878.

Wilhelm, Peter

1973 *Die jüdische Gemeinde in der Stadt Göttingen von den Anfängen bis zur Emanzipation*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1973.

NOTER

1. Den originale, uforkortede tyske artikel er publiceret i *MAAJAN* bind 4, august 2019. *MAAJAN* udgives af Die Schweizerische Vereinigung für Jüdische Genealogie.
2. Brevet er citeret fra Tapp 2005, s. 326 ff. Noget mere nøjternt, men mindre detaljeret skrev Cantor den 6. januar 1896 til Paul Tannery: Min salige far, Georg Woldemar Cantor, der døde 1863 i Tyskland, kom som barn med sin mor til Skt. Petersborg og blev der snart døbt luthersk. Men han blev født i København (jeg ved ikke nøjagtigt i hvilket år, men mellem 1810 og 1815) af israelitiske forældre, som tilhørte den derværende portugisisk-jødiske menighed og derfor sandsynligvis var af spansk-portugisisk oprindelse (Tannery 1934, s. 306).

3. Grattan-Guinness 1971a, s. 122.
4. I første del af sin bog fremlægger Galina Sinkevič, hvad hun har fundet i tilgængelige arkiver i Skt. Petersborg om Georg Cantors barndom, om hans forældres liv og deres aner. Men spørgsmålet om Georg Cantors afstamning lader sig trods alle anstrengelser ikke løse ud fra disse kilder.
5. Sinkevič 2012, s. 51.
6. Erik Amburgers database: Udlændinge i det førrevolutionære Rusland. Tilgængelig online: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=12942&mode=1> (05.04.19)
7. Sinkevič 2012, s. 51.
8. Fordi brudeparret tilhørte forskellige trosretninger, fandt der to vielser sted, 21. april i den evangelisk-lutherske Katharinekirke og 22. april i den katolske Sct. Katharinakirke. Indførslen af den katolske vielse lyder således: "Georg Woldemar Cantor, Købmand fra Vilmandstrand, luthersk, 28 år, og frøken Maria Böhm, Datter af Franz Böhm, 22 år" (Sinkevič 2012, s. 72). Datoerne er i henhold til den julianske kalender, som var gyldig i Rusland til den 31. januar 1918.
9. Georg Ferdinand Ludwig Philipp blev døbt 20.05.1845 (Kirkebogen for Skt. Petersborgs evangelisk-lutherske Katharinekirke. Duplikat 1845, s. 181). Datoen er ifølge den julianske kalender, jævnfør forrige note.
10. Kirkebogen for Heidelberg, Helligåndskirken. Begravelser 1844-1868, s. 679.
11. "Om Georg Cantors forældre", SUB Göttingen, Cod. Ms. G. Cantor 36:3. Forfatteren takker fru Bärbel Mund fra afdelingen for håndskrifter og sjældne tryk i Göttingens stats- og universitetsbibliotek, som har gjort dette papir og andre dokumenter blandt Cantors efterladte papirer tilgængelige for ham.
12. Der er af ubekendte lavet ændringer og gætterier med blyant. Disse er ikke gengivet.
13. I 1937 udkom E.T. Bells *Men of Mathematics* første gang med et kapitel om Cantor, hvori man træffer på følgende sætning: "Georg Ferdinand Ludwig Philipp Cantor, der var af ren jødisk afstamning på begge sider, var det første barn af den fremgangsrige købmand Georg Waldemar Cantor og hans kunstneriske ægtefælle Maria Böhm" (Bell 1937, s. 558). Men Bell kommer ikke med noget bevis for sit udsagn om den jødiske afstamning.
14. Grattan-Guinness 1971b, s. 351.
15. Dauben 1979, s. 272 og s. 274.
16. *Ibid.*, s. 272.
17. *Ibid.*, s. 274.
18. Purkert og Ilgauds 1987, s. 13 ff.
19. Dauben 2008, s. 29.
20. Hauch-Fausbøll 1919, s. 160-165.
21. Kirkebogen for Flensborg, Sct. Nikolai Sogn 1637-1763, s. XII. Ligesom i de protestantisk regerede tyske stater gjaldt den julianske kalender i Danmark til den 18. februar 1700.
22. Hauch-Fausbøll 1919, s. 162 ff.
23. Kirkebogen for København, Trinitatis Sogn, fødte, viede 1660-1692. Bl. 2 r. Kirkebogen for København, Vor Frue Sogn, fødte, viede 1657-1678. Bl. 146 r.
24. Marwedel 1976, s. 157 ff.
25. *Ibid.*, s. 160.
26. Hauch-Fausbøll 1919, s. 166-171.
27. Marwedel 1976, s. 163.
28. Balslev 1932, s. 125 ff.
29. Nielsen 1885, s. 527 ff.
30. *Ibid.*, s. 151.
31. Bamberger 1983, s. 13.

Nye erkendelser vedrørende matematikeren Georg Cantors afstamning

32. Margolinsky 1978, s. 35. På gravstenen står der ikke Axel, men Ascher Ansel. Foto: Tom Brøndsted. Tilgængeligt online: <http://tom.brondsted.dk/mosaiskebegravelser/?details&cid=506&kgd=1> (05.04.19)
33. Nielsen 1885, s. 46. Inden Abraham Cantor fik tilladelse til at bo i København med sin familie, havde han en årrække drevet handel i Danmark. I den forbindelse opholdt han sig igen og igen i hovedstaden. Arnheim fortæller om en konvolut i Rigsarkivet med breve fra 1678 skrevet på jiddisch fra jøder i Altona til jøder i København. Blandt disse er to til Abraham Cantor, et fra hans ægtefælle og et fra dennes bror (Arnheim 2006, s. 277 ff.).
34. Nielsen 1885, s. 721.
35. Margolinsky 1978, s. 35.
36. Ibid., s. 204.
37. Hauch-Fausbøll 1919, s. 170 ff.
38. Aufgebauer 1984, s. 159.
39. Ibid., s. 160.
40. Hildesheim, Jüdischer Friedhof Teichstrasse. Tilgængelig online: http://www.steinheim-institut.de/daten/hld_all.html (05.04.19)
41. Man finder mange med efternavnet Cantor hos Freudenthal 1928.
42. Kohnke m.fl. 1999, s. 576.
43. Wilhelm 1973, s. 58.
44. Kniese 1934, s. 89.
45. Stöhr 2008, s. 1390. De nævnte landsbyer ligger i Werra-Meißner Kreis, Regierungsbezirk Kassel, i Nordhessen.
46. Freudenthal (Leipziger Messe Gäste) omtaler enkelte jødiske messe gæster fra Prag i den sidste fjerdedel af det 17. århundrede med efternavnet Cantor. Valentas udsagn: "*Cantor' was among the most common Jewish names in Bohemia*", er baseret på en folketælling fra 1724, som indeholder navnet i flere landsbyer i Nordøstbøhmen (Valenta 2003, s. 44). Det burde undersøges, om efternavnet Cantor også kan påvises i Bøhmen i det 17. århundrede.
47. Fischer 1921, s. 125.
48. Ibid., s. 184.
49. Ibid., s. 192 ff.
50. Margolinsky 1978, s. 37.
51. Kraks *Vejviser* 1813, s. 57.
52. Rigsarkivet (Arkivalieronline.dk), Landsover- samt Hof- og Stadsretten, Københavns Skiftekommission. Forsøglingsprotokol 1812-1813. Nr. 6/48 af 07.01.1813. S. 73 ff.; Registreringsprotokol 1812-1813. Nr. 6/48 af 15.01.1813. S. 79 ff.; Behandlingsprotokol 1812-1813. Nr. 6/48. Første møde 16.01.1813. S. 105. Sidste møde 20.01.1814. S. 373 ff. Forsøglingsprotokollen, hvori alle indbogenstande blev oplistet, blev underskrevet af Ester Cantor "med ført pen". Behandlingsprotokollen af 01.06.1813 er underskrevet personligt af "Lipman Jacob Cantor".
53. Kraks *Vejviser* 1817-1818, s. 60. Ibid., 1818-1819, s. 67, Ibid., 1819-1929, s. 72.
54. Ibid., 1821, s. 68.
55. Ibid., 1834, s. 95. Ibid., 1835, s. 94. Ibid., 1836, s. 93. Ibid., 1837, s. 96.
56. Ibid., 1842, s. 93. Ibid., 1843, s. 95. Ibid., 1851, s. 103.
57. FT København 1840. Købmager Kvarter II, s. 237.
58. Ibid. 1845. Øster Kvarter II, s. 89. Ibid. 1850. Øster Kvarter II, s. 9.
59. I folketællingerne 1845 og 1850 blev der spurgt til fødestedet.
60. Rebekka Israel døde i 1864, Esther Israel først i 1883 i København. I Cantors dokumenter (SUB Göttingen. Cod. Ms. G. Cantor 35 Nr. 39) findes der to breve fra "Tante Esther" fra København til Georg Cantor i anledning af hans forlovelse med Vally Guttmann i foråret 1874. Denne "Tante Esther" kunne være Esther Israel, som, hvis denne formodning om slægtskab er rigtig, var en kusine til Georg Woldemar Cantor. I brevet af den 7. april 1874 videregiver "din altid hengivne gamle Tante Esther" også hilsner og lykønskninger fra "Tante Rikke". "Tante Rikke" kan måske identificeres som G.W. Cantors halvsøster Rebecke, født Levy, der døde i 1878 i København.
61. "Liste over de her i Byen boende, ved Borgerskab og Privilegier berettigede, af den Jødiske Nation, som til den høitidske jødiske menighed henhører [...] Kiöbenhaun den 31te Januarij 1780". I Det Mosaiske Trossamfund København. Jødiske optegnelser 1693-1953. Mandtalslister 1760-1850.
62. Amburger 1953, s. 301-354.
63. Ossip Grimm, gift med Georg Woldemar Cantors tante Anastasia, født Meyer, indsatte i sit testamente af 30. januar 1854, dagen for sin død, sin afdøde hustrus nevø "Jegor Jakovlev syn Kantor" som sin arving (Sinkevič 2012, s.177).
64. Beider 2009, s. 55.
65. Amburger 1953, s. 346.
66. FT København 1801. Sarens Kvarter, s. 63.
67. Forfatteren takker Allan Falk i København for oplysningen om Bendix Levy.
68. Margolinsky understøtter ikke denne formodning, for han identificerer den, der begravede Mosche bar Lezer Halevi, som "citarspiller", hvis ægtefælle Elle var død i 1803 (Margolinsky 1978, s. 125).
69. FT Aarhus Købstad 1834, s. 35.
70. Lauridsen 1953, s. 195. Som grundlag for sin artikel om købmand Abraham Lewis benyttede Lauridsen det bevarede forretningsarkiv. Lewis-arkivet hørte til Erhvervsarkivet i Aarhus, hvis bestanddele 2016 blev overført til Rigsarkivet i Viborg.
71. Ibid., s. 197.
72. FT Aarhus Købstad 1840, s. 405.
73. PB Aarhus 1814-1913. Bl. 12v.
74. *Aarhus Stifts-Tidende* 1840, Nr. 196 (5. december 1840), s. 4.
75. Margolinsky 1978, s. 558.
76. Rigsarkivet (Arkivalieronline.dk). Aarhus Byfoged Skifteprotokol 1837-1845. Bl. 411-412.
77. Den 27. februar 1841 blev der ligeledes foretaget en registrering af Ester Cantors efterladenskaber på enkemandens bopæl i København. I det korte protokollat, som foruden af embedsmanden er underskrevet af "L. Cantor", bliver sønnen Georg i Skt. Petersborg ligeledes nævnt. For fundet af dette dokument takker forfatteren Otto Bendixen i København.
78. Rigsarkivet. Landsover- samt Hof- og Stadsretten, Københavns Skiftekommission: Forsøglingsprotokol 1852-1853. Nr. 5/270 af 22.04.1852. S. 159. For fundet af dette dokument takker forfatteren Allan Falk i København.
79. Sinkevič 2012, s. 67 og s. 181.
80. I kirken i den daværende forstad Frederiksberg, hvor kongen havde en sommerresidens, blev på denne tid adskillige jøder fra København døbt. Den 17. september 1812 var såvel hans majestæt kongen som dronningen og "flere høje personer" vidner til dåben af agent Behrends fem børn. Den 2. december 1819 lod malermester Mariboe sig selv, sin kone og fire mindreårige døtre døbe. Den 29. april 1920 blev fire børn af boghandler Abraham Soldin døbt, medens forældrene forblev i den jødiske tro. Også i hovedstaden, i Garnisonskirken, fandt dåb af jøder sted omkring 1820. For eksempel lod den ansete Moses Delbanco og hans ægtefælle Beate, en rabbinderatter fra Kassel, deres fem børn døbe den 19. januar 1922. Sandsynligvis har den åbenlyse forøgelse af antallet af dåbshandlinger omkring 1820 sin årsag i de voldelige aggressioner mod jøder i 1819, som var rettet mod den jødiske emancipation og

Nye erkendelser vedrørende matematikeren Georg Cantors afstamning

- med rod i Tyskland bredte sig til København ("Hep-hep uroligheder").
81. Kirkebogen for Frederiksberg Sogn 1813-1820. Ny udgave, s. 12 ff.
 82. Galina Sinkevič fortæller i sin Cantor-monografi om Esters far, den jødiske købmand Abraham Meyer fra København, der i slutningen af det 18. århundrede drev handel med Rusland og indimellem opholdt sig i Skt. Petersborg, og om Esters brødre Joseph og Hartvig og søsteren Anastasia, som kom til Skt. Petersborg omkring år 1800.
 83. Kirkebogen for Frederiksberg Sogn 1813-1820. Ny udgave, s. 122-123. Vielsen er endvidere indført i kirkebogen for København, Holmens Sogn. Viede 1817-1834. S. 375. Der er det anført, at vielsen fandt sted i Vettørslev, brudens fødested.
 84. Kirkebogen for København, Holmens Sogn. Fødte piger 1813-1821. Ny udgave, s. 225 og s. 300.
 85. Det fremgår af Nicolaus Justus Theodors konfirmation den 2. oktober 1836: Kirkebogen for København, Hof- og Slotskirken. Konfirmerede 1828-1847. S. 46. Begge døtre var blevet konfirmeret i den samme kirke henholdsvis den 6. oktober 1833 og 4. oktober 1835.
 86. Kirkebogen (duplikat) for Skt. Petersborg: Evangelisk-lutherske Katharinekirke 1856, s. 273.
 87. PB København Juni 1810-Juni 1814. S. 15. I indførslen af vielsen bliver brudgommen anført med navnet David Lazarus Fürst. I det tilhørende navnerregister står der Daniel Lazarus Fürst. En David Lazarus Fürst er ellers ukendt. Derimod findes Daniel som søn af Lazarus Fürst i folketællingerne 1787 og 1801 i København. Hans fødselsår er 1786. I medlemslisten for den portugisiske menighed i København fra 1811 står der under nr. 17: "Daniel Fürst, 28 år, The- og Porcelænshandler". Han bliver af Fischer identificeret som den Daniel Salomon Fürst, der døde i 1819 ombord på et handelsskib på tilbagerejse fra Asien. Han var partner med Berend Amsel Meyer i firmaet Meyer & Fürst. Hvis Fischers oplysning om, at denne Daniel Salomon Fürst blev gift den 31. maj 1811 med Rebekka Levy fra Sverige, er rigtig, foreligger der et bemærkelsesværdigt sammentræf af tilfældige omstændigheder.
 88. PB København Juni 1810-Juni 1814. S. 21.
 89. Ibid., 1871-1890. S. 315. Margolinsky 1978, s. 61.
 90. Fischer 1921, s. 127.
 91. Tre forretningsbreve fra Cantor & Co. til A. Lewis fra 1834 er bevaret i Lewis-arkivet. De er på tysk og i en formel stil. Kun nogle tilføjelser i slutningen af et brev af den 14. september 1834 er af privat karakter. I hurtigt nedskrevne linjer, som indledes med "Kære Albert" [sic], beder Georg Cantor sin halvbroder om at ile ham til hjælp i et forretningsanliggende. Så slutter han med ordene: "Hils den kære mor og sig, at jeg skammer mig over mig selv, når jeg tænker på, at forretningen mere og mere afholder mig fra at skrive til den kære gode" (Rigsarkivet Viborg. Arkiv A. Lewis. Indkomne breve 1833-1834. Korrespondance med Cantor & Co.). Forfatteren takker Rigsarkivet i Viborgs medarbejdere, som har gjort disse breve tilgængelige for ham.
 92. FT København 1845. Rosenborg Kvarter, s. 243.
 93. Kirkebogen for Frederiksberg Sogn. Viede 1842-1848. Ny udgave, dobbeltside 133.
 94. Margolinsky 1978, s. 119.
 95. Kirkebogen for København, Vartov Sogn 1875-1888. Ny udgave, dobbeltside 160.
 96. PB København, Konfirmationer 1817-1850. S. 10.
 97. FT København 1840. Klædebo Kvarter, s. 79.
 98. Kirkebogen for Frederiksberg Sogn. Viede 1842-1848. Ny udgave, dobbeltside 36 og Weilbach 1877, s. 91ff.
 99. Kirkebogen for København, Helligånds Sogn. Fødte 1838-1845. Ny udgave, dobbeltside 203 og kirkebogen for København, Vor Frue Sogn. Fødte 1845-1850. Ny udgave, s. 39-40.
 100. Kirkebogen for Helligånds Sogn. Døde 1848-1855. Ny udgave, dobbeltside 178.
 101. FT Aarhus Købstad 1850, s. 61.
 102. PB København, Deklarationsprotokollen 1762-1810. S. 134.
 103. Degn og Dybvad 1968, s. 142 ff.
 104. *Aarhus Stifts-Tidende* 1832, Nr. 124 (2. August 1832), s. 4.
 105. FT Aarhus Købstad 1834, s. 14.
 106. Kirkebogen for Aarhus Domsogn. 1832-1837. Ny udgave, dobbeltside 265.
 107. Ibid., dobbeltside 100. Ibid., 1838-1843. Ny udgave, dobbeltside 130 g dobbeltside 137. Ibid., 1844-1851. Ny udgave, dobbeltside 23.
 108. FT Aarhus Købstad 1845, s. 473.
 109. Degn og Dybvad 1968, s. 142 ff. og kirkebogen for Aarhus Vor Frue Sogn 1845-1852, dobbeltside 343.

Nye erkendelser vedrørende matematikeren Georg Cantors afstamning

Den sidste entertainer – den første tid

I denne artikel tager Hannibal Munk fat på et spændende biografisk emne: fortællingen om sin morfars, entertaineren Simon Rosenbaums, liv. Når hans morfar selv skulle berette om sine bedrifter, var fokus gerne på tiden efter 1960, efter hans karriere gik godt. Men, som Hannibal Munk påpeger i artiklen, sættes Rosenbaums succesrige karriere først for alvor i perspektiv, når man inddrager historien om hans tidlige karriere og formative år, som var fulde af udfordringer og nederlag.

Af Hannibal Munk

I sommeren 2015 døde min morfar Simon Rosenbaum, 89 år gammel. I *Berlingske Tidendes* nekrolog lød overskriften "Den sidste Entertainer".¹ Man kan ikke sige, at han var mæt af dage, for han havde gang i mange projekter helt frem til kort før sin død. Men han måtte alligevel have sandet på sine ældre dage, at selv ikke han ville leve for evigt. For i 2012 påbegyndte jeg, hans netop historikeruddannede barnebarn, på hans og ikke mindst hans døtres opfordring et omfattende interviewarbejde, der kom til at resultere i 13 timers råbånd skabt over mange eftermiddage i lejligheden på Chr. IX's gade i indre København. Meningen var, at der skulle skrives en bog. Det er endnu ikke blevet til noget. Andre opgaver kom i vejen, ikke mindst arbejdet med min ph.d.-afhandling om satiretegning i den danske dagspresse siden 1924. Og måske var jeg også en smule bange for at skrive bogen, mens han var i live. Ofte kan historikeren ikke både bevare sin integritet og skrive en biografi præcis, som hovedpersonen ønsker det. Det gør det bestemt ikke nemmere for historikeren, når hovedpersonen er dennes morfar. Denne artikel er et første forsøg på at råde bod på min tøven i Simons sidste leveår og på at gå til opgaven med at skrive hans biografi.²

Selvom Simon oprindeligt virkede tilbageholdende med at få skrevet sin biografi, stod det hurtigt klart, at han i praksis havde forberedt sig på et livsinterview i årevis. Han styrede i den grad slagets gang. Det kan tænkes, at det var, fordi det ikke var første gang, den blev fortalt. Særligt to væsentlige dele af hans liv er blevet præsenteret for offentligheden op til flere gange, den ene fordi han var jøde, den anden fordi han var kendt. Den ene var opvæksten blandt den jødiske befolkning i indre København i mellemkrigstiden og besættelsestiden, der kulminerede med flugten til Sverige i oktober 1943.³ Den anden var fortællingen om en succesrig entertainer, kabaretvært, sangskriver, revydirektør, talentspejder, fagforeningsformand og endda også teater- og tv-skuespiller.⁴

Men den del af fortællingen, der i mindre grad er blevet fortalt, er den, der forbinder de to andre. For hvordan gik Simon Rosenbaum fra at være en ung jødisk mand, hjemvendt fra et toårigt, ufrivilligt ophold i Sverige, kun udstyret med talent og et begrænset netværk, til denne succesrige, og ganske centralt placerede, person i underholdningsbranchen? Selvom tidsperioden i Simons

Den sidste entertainer – den første tid

egne øjne sikkert ikke var særlig interessant, kan et sådant spørgsmål som det ovenstående være med til at fortælle en historie, ikke kun om et enkelt menneskes rejse udi underholdningsbranchens svære farvande. Den er et repræsentativt, om end særpræget eksempel på, hvordan en generation af unge hjemvendte jøder, der endnu ikke havde lagt sig fast på en karriere, greb den umiddelbare efterkrigstid an.

Det er altså Simons karriereformative periode, som denne artikel undersøger. Her trækkes i høj grad på mit interview med Simon. Men den suppleres af de adskillige avisudklip og personlige dokumenter, der siden Simons død er blevet bevaret på Det Kongelige Bibliotek.

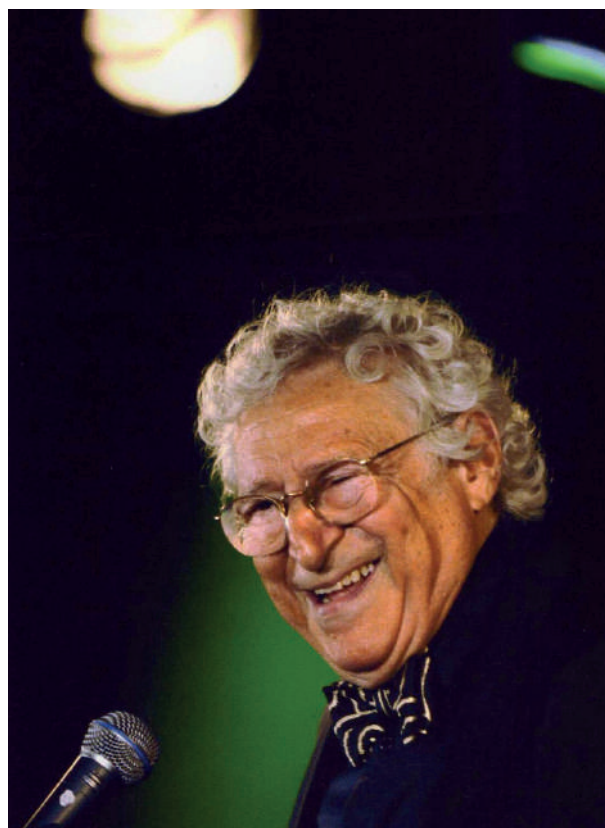
Tilbage fra Sverige

Efter lidt under to år i eksil stod den 19-årige Simon Rosenbaum igen i København i juni 1945, en måned efter sine forældre. Meget var forandret. Lejligheden på Nørrebrogade, som familien Rosenbaum på otte medlemmer havde boet i før oktober 1943, var optaget af en anden familie, der ikke havde regnet med at skulle flytte ud igen. Rosenbaum-familien, kun med nu to hjemmeboende børn, hvoraf Simon var den yngste, fik allernådigst lov til at bo i det ene værelse, men uden adgang til køkken og bad. Gudskelov fik Simons driftige far, skrædderen Joshua "Shia" Rosenbaum, hurtigt familien ud af den uheldige situation, og familien kunne så småt begynde at reetablere sig i det danske samfund.

Men der var også dele af Simons tidligere liv, der kunne fortsættes. Simon fortsatte som kontorist hos det gamle handelsselskab udi te og kaffe, Moses & Søn G. Melchior, hvor han havde været i lære før flugten. Her havde han blandt andet at gøre med rationeringsmærker og erstatningskaffe. Han blev officielt færdig som kontorelev, da han kom tilbage, selvom han egentlig ikke var udlært. Så i praksis fortsatte han sin lære på kontoret. Samtidig begyndte han at videreudanne sig som handelsmedhjælper på Købmandsskolen og til translator i engelsk om aftenen.

Så Simon havde sådan set travlt med en spirende karriere i handelsstanden. Men i virkeligheden var det noget

andet, der trak. Han ville være noget inden for underholdningsbranchen. Det var ikke en ny tanke. Simon havde, siden han var barn, interesseret sig indgående for musik- og underholdningsbranchen. Han havde primært lært sig selv at spille klaver, og fra 1930'erne deltog han i talentkonkurrencer, hvor han på grund af sin størrelse måtte stå på en ølkasse, for at publikum kunne se ham. Her fik han i øvrigt at høre sætninger som, "Nåh, det var den lille jødedreng, der vandt". Retorikken fra Tyskland havde vundet indpas i Danmark, selvom Simon ikke selv lagde meget i det. Han arrangerede amatørkoncerter og oplæsninger, der dog også havde deltagelse af professionelle islæt, som skuespilleren og instruktøren Sam Besekow og improvisatoren Louis Halberstadt. Begge fik et godt øje til den unge teenager Simon Rosenbaum. De fleste af hans amatøroprædener foregik i jødiske kredse, men han fik også kontakter i andre kredse, og i 1939 kom han ind i Radioens Drengekor, hvor han dog ikke var længe. Det var fra begyndelsen den rytmiske musik, der fængede.

Den rutinerede Simon Rosenbaum stråler på scenen ved sit klaver.

Den sidste entertainer – den første tid

Efter flugten til Sverige fortsatte optrædenerne, igen primært gennem jødiske kontakter. Simon spillede til jødiske familiefester og andre komsammener i Malmø-området, nu også med et selvskrevet repertoire. Og gennem en kontakt på Simons midlertidige arbejde hos en manufakturhandler fik han for første gang mulighed for at spille i orkester. Det var en musikalsk disciplin, han fortsatte sammen med sin storebror Salomon, kaldet Svend. Det var derfor ingen overraskelse, at den nu hjemkomne Simon var interesseret i at tage skridtet fuldt ud og skifte en kontorist- og translatørkarriere, der ikke interesserede, ud med en karriere som entertainer. Også selvom denne beslutning, dengang som i dag, ville resultere i en mere usikker økonomisk fremtid.

Dobbeltarbejde og afslag

Det tidligste netværk, som Simon trak på, var det samme som før krigen: de jødiske kredse i København. Det var rygtedes, at Simon i Sverige havde optrådt til jødiske selskaber, og det var derfor oplagt, at denne aktivitet fortsatte i København. Han spillede til konfirmationer og bryllupper, og det var i denne anledning, at han fik inspiration til én af sine tidlige viser, ”Selskabspianisten”, der netop handlede om, og velsagtens gjorde grin med, de forskellige typer, der rejste sig, holdt taler og optrådte.⁵ Alt sammen set fra selskabspianistens syn fra sidelinjen. Kvitteringer og regninger, der er bevaret på det Kongelige Bibliotek, vidner om, at lønnen for en aften var ganske beskeden, vel omkring et par hundrede kroner omregnet til i dag.⁶ Men det var dog en start. Han supplerede selskabspianistlivet med en enkelt orkesteroptræden eller to fra tid til anden.

Det næste netværk, der fik betydning for Simon, havde han fået gennem den karrierevej, han for øjeblikket bestred, og som han ikke ønskede at fortsætte. Han var i kraft af sin stilling medlem af fagforeningen HK og fik nogle kontakter derigennem. Særligt fremhævede Simon selv en ung mand, der havde sit eget bureau, Finn Næsholm.⁷ Næsholm så noget i den unge Simon og støttede ham hele vejen. Han havde kontakter og arrangerede koncerter for Simon, blandt andet i KB-hallen, hvor han optrådte med sin egen sang, ”Mød mig i en vals”, sammen med Radioens Danseorkester. Og når Simon var nedslået,

var medicinen altid at besøge Finn med det samme. Næsholm blev Simons første impresario ud af mange, i en periode, hvor det var svært at slå til.

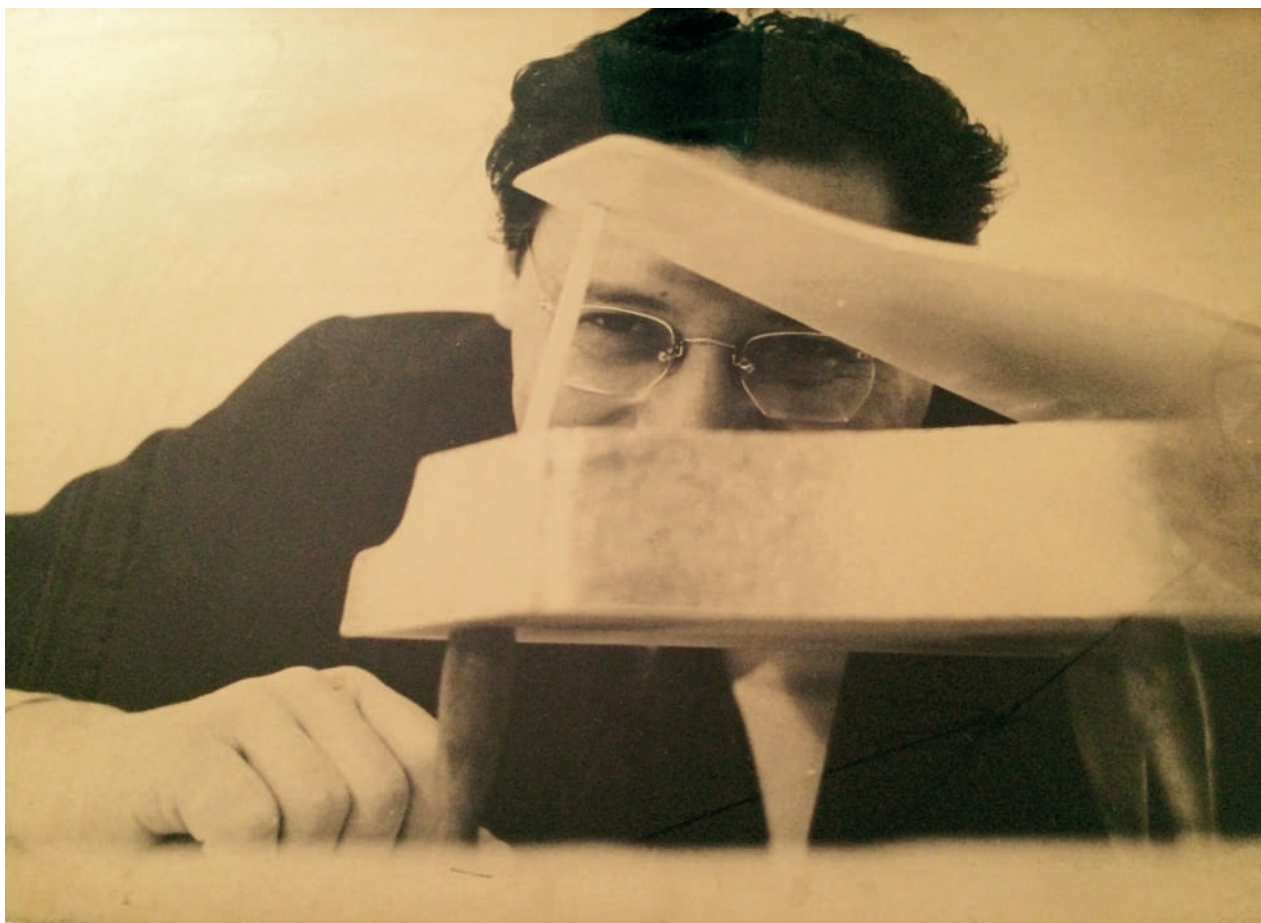
Flere gange blev Simon afvist ved talentkonkurrencer og *auditions*, herunder også af juryer med professionelle dommere som Stig Lommer og Klaus Rifbjerg. Han forsøgte sig ved Studenterrevyen og Journalistforbundets Rundskuedage. Men uden held. I 1950 var pressen til stede ved et talentshow, og her blev Simons tredje hvis ikke netværk så redskab aktiveret: hans efternavn. Børge Rosenbaum, senere Victor Borge, var et populært navn, og enhver person med samme efternavn fik ekstra opmærksomhed. Derfor skrev aviserne allerede dagen efter: ”Er vi ved at få en ny Børge Rosenbaum?”⁸ Det skabte til gengæld en lidt pinlig situation for Simon, for han havde meldt sig syg på arbejdet samme dag for at deltage i showet. Der var dog forståelse på kontoret, der havde en god fornemmelse for Simons egentlige ambitioner. Han nøjedes med at svare, ”influenzaen gik over kl. 15!”.

Slutningen af 1940’erne var altså hektiske for Simon. Han arbejdede fuld tid, uddannede sig om aftenen, optrådte i weekenderne og forsøgte sig ved prøver og talentshows. Oveni det skal det tilføjes, at han i 1948 blev gift med min mormor, Herdis, ungdomsflammen, som han havde mødt før krigen – deres familier kendte hinanden – som han havde opsøgt i Kalmar under krigen, og som han var begyndt at komme sammen med, da de kom hjem. De havde fået tilbudt en lejlighed, men det var nødvendigt at være gift, førend man kunne få lov til at leje den. Så det blev de. Og som Simon noterede i interviewet: ”Det var vi jo ikke så kede af”.

Gennembrud

I 1951 begyndte afvisning at blive til accept. Igen var forbindelsen til fagforeningen på spil, i hvert fald indirekte. Simon kom med i H & K’s Fastelavnsrevy, en semiprofessionel revy under Handels- og Kontoristforeningen, ej at forveksle med det større Handels- og Kontorfunktionærernes Forbund, HK. Det spillede dog også en rolle, at revyens instruktør Christian Gottschalch havde siddet med ved Studenterrevyens optagelsesprøve,

Den sidste entertainer – den første tid

Simon som ung ved sit miniklaver, som han døbte "Simonette".

og han kunne lide Simon. Uheldigvis anså revyen sig selv som så professionel, at den også blev anmeldt som sådan. Og det kunne den ikke holde til. Simon huskede i 2012 anmeldelsen i *Politiken* og sætningen om ham selv, som var den skrevet i går: "Der skal mere end et navn til at blomstre som en Rosenbaum". Det var anmelderen, forfatteren og kulturpersonligheden Knud Poulsen, der var sætningens ophavsmand, så det var en ærgerlig start.⁹

Overskrifterne resulterede dog også i umiddelbart positive reaktioner. Løftet om en ny Rosenbaum lokkede også Cirkusrevyen ud af busken. Direktøren Oscar Holst og den kunstneriske leder Herman Gelin ønskede at se Simon optræde. Efter H & K-revyen havde Simon en række engagementer i København, og desværre mødte Gelin op på den forkerte dag. Simon leverede en dårlig optræden, og han håbede inderligt på, at Gelin eller

Holst var blevet hjemme. Lige inden han forlod stedet, stødte han ind i Gelin, der klappede ham på skulderen og sagde: "De hører fra os". Og som Simon sagde i 2012: "Jeg venter stadig på at høre fra Cirkusrevyen".

Trods de forskellige udfordringer anså Simon stadig 1951 som et så stort fremskridt, at tiden var inde til endegyldigt at tage karrierespringet fra den sikre tilværelse i handelsstanden til underholdningsbranchens ustabile verden. Når Simon senere afholdt jubilæer, og han nåede både 50- og 60-års jubilæum, var det med udgangspunkt i 1951. Det var også i oktober 1951, at Simon meldte sig ind i en ganske anden fagforening, Dansk Solist-Forbund, som var ledet af én af hans mentorer, Louis Halberstadt, og som han selv blev formand for senere.¹⁰ 1951 var altså året, hvor hans alsidige karriere i underholdningsbranchen officielt begyndte.

Den sidste entertainer – den første tid

Det store gennembrud kom året efter, da Simon blev engageret til HK-revyen, en mere professionel variant end sidste års eventyr, hvor også hans navnebror Børge Rosenbaum havde slået sine folder. Her skulle han på en to måneder lang turné med etablerede revyskuespillere, Buster Larsen, Hannah Bjarnhof og Jørgen Weel, Liva Weels søn. Sidstnævnte dannede han et livslangt venskab med. På turnéen stiftede Simon bekendtskab med en lang række andre skuespillere og kulturpersonligheder, som hans mere rutinerede kolleger kendte. Og han fik et godt forhold til HK's fagforeningsformand, senere minister Erling Dinesen.

Problemet blev dog, at da turnéen var slut, havde Simon for første gang ingen indtægt. Han havde intet kontorjob at vende tilbage til. Derfor blev løsningen, at han måtte ernære sig som barpianist på Astor Bar, som han beskrev som "en rigtig luderbar". Selv syntes Simon i 2012 ikke, at der var grund til den store refleksion over dette sceneskift. Men det måtte alligevel have været ejendommeligt endelig at have fået sit gennembrud blandt etablerede folk i underholdningsbranchen for derefter at havne som baggrundsmusik i lyssky omgivelser. Stedet var faktisk så lyssky, at når fjern familie kom på besøg, så vendte de hurtigt om, da de fik øje på Astor Bars nye pianist.

En aften på Astor Bar ringede telefonen. Det var Buster Larsen, og der var nu igen bud efter Simon i de anerkendtes rækker. Astor Bar blev udskiftet med det noget finere Wivex Bar i Tivoli, når ikke der var bud efter Simon fra folk som Larsen. Derefter fulgte endnu en HK-revy, denne gang med Peter Kitter, Poul Thomsen, Toni Biering og en lige så grøn Bodil Udsen. Det var Buster Larsen, der instruerede, og selveste Poul Henningsen havde skrevet revyen. Simon var dog ikke blandt PH's favoritter, og den eneste sang, som blev skrevet til ham, var ifølge Simon det rene bras. PH gad ikke gøre sig umage, når det kom til Simon. HK-revyen 1953 resulterede dog primært i et godt partnerskab med Bodil Udsen, der ifølge Simon passede godt til ham, for han "var en lille mand, hun en stor dame". Partnerskabet førte dem rundt i landet, særligt til Aarhus.

Da han kom hjem fra Aarhus i 1954, var det endnu engang tilbage til tilværelsen som barpianist, denne

gang i National Scala, som Simon ikke huskede som et behageligt sted. Der kom mange politikere, men det krævede faktisk en del overtalelse i 2012 at få ham til at indrømme, at der primært var tale om tidligere modstandsmand og justitsminister Niels Busch-Jensen. Det syntes mærkeligt, at Simon ikke ville udlevere Busch-Jensen 25 år efter dennes død. Om det var, fordi han var tidligere modstandsmand, en hædersmand i en flygtende jødes øjne, er ikke til at vide. Men det mest interessante er dog, at det siger noget om Simons syn på hans arbejdsplads i midten af 1950'erne. Det var ikke værd at nævne, at der kom kendte mennesker på National Scala.

Omrejsende freelancer

De næste års tilværelse mindede til forveksling om de første år af 1950'erne. En usikker freelancekarriere, hvor enkelte optrædere med etablerede stjerner afløste lange nætter som bar- og hotelpianist på diverse etablissementer og vice versa. Forskellen var dog, at Simon gradvist erstattede de københavnske scener med alle de større danske byer. Den ene gang gik turen til Esbjerg, den anden til Kolding. Så var han pludselig i Aalborg i et par måneder. Og Herdis måtte tage den lille Pia, min mor, på armen og møde ham i den anden ende af landet.

Ved en lejlighed, Simon refererede til, var Pia stor nok til at kunne tale, og da hun genkendte sin far på scenen, råbte hun ganske naturligt efter ham. Ifølge Simon var det sidste gang, hun blev taget med. Som han sagde: "Det var ganske ubehageligt". Det kan synes mærkeligt, for at blive genkendt af sin datter er vel ikke den værste ting i verden, også selvom man er på arbejde. Men det siger noget om Simons enorme behov for at værne sin familie mod sin begyndende status som offentlig kendt person. Han satte jernskodder op mellem sit privatliv og sit arbejde. Han forklarede det selv med, at fordi han ikke spillede en rolle, men i stedet optrådte som sig selv, var han i forvejen udsat, fordi publikum følte, at de kendte ham. Men han ønskede ikke, at nogen kendte hans private sider. En enkelt gang lod han et ugeblad fotografere den lille familie i lejligheden i Ryparken – her er vi undtagelsesvist for denne historie fremme i 1960'erne, for Ina-Miriam var også født – og

han fortrød det øjeblikkeligt. Det blev første og sidste gang. Pia har senere fortalt mig, at hun først så ham optræde igen som 14-årig, og da havde hun selv haft debut som sceneskuespiller.

*Portræt af Simon tegnet af Aktuelt's mangeårige tegner
Hans Lollesgaard.*

Tilbage i 1957 etablerede Simon for første gang sin egen kabaret, Hyggepeisen, på Kakadu Bar i Colbjørnsenstræde – i dag en stripbar – sammen med den norske sangerinde Jeanita Melin.¹¹ Han ved klaveret, hun som den ifølge Simon ”voksne” vært. Han engagerede unge skuespillere, som optrådte i en kortere periode ad gangen. Her begyndte han for første gang at få smag for at være talentspejder. Men det holdt kun tre måneder, og det indbragte absolut ingen penge.

De jødiske forbindelser fik endnu en sidste betydning i løbet af Simons formative periode i 1950'erne. Gennem Herbert Pundik fik Simon et engagement i Israel i 1958, hvor han skulle optræde i anledning af 10-året.

Han og familien skulle være der i en måned. Det blev Simons første møde med det Israel, som han i resten af livet forholdt sig forbeholden over for. Han oplevede, at israelerne forsøgte at snyde ham med indtjeningen, og at de behandlede flygtninge fra de arabiske lande uden den omsorg, som Simon forventede. Alligevel var det en fascinerende oplevelse at møde det land, der for så mange jøder både i den umiddelbare efterkrigstid og senere betød så meget. Hjemturen bød på en tur på en flygtningebåd, der var eneste mulighed for at komme hjem til København. Simon blev engageret som pianist på båden, fordi den oprindelige var hoppet fra. Den lille familie kunne kun holde overfarten ud til og med Genova. Resten af turen hjem blev med tog.

Turen havde ikke ført til mere arbejde, og i desperation over ikke at kunne finde tilstrækkelig beskæftigelse til at brødføde familien drog Simon i efteråret 1958 til Stockholm for endnu en gang at forsøge at gøre karriere i det svenske. Gennem Artistformidlingen fik han kontakt til en kabaret, der fandt sted på et skib ved kanalen. De havde tilfældigvis brug for en pianist. Som Simon sagde i 2012: ”Det var helt fantasiagtigt. Det var rent held”. Så der var arbejde i en måned. Men uden familien. En aften kom Lulu Ziegler forbi skibet, og Simon blev tilbudt arbejde på hendes store kabaret i Stockholm. Så kunne han kalde familien op til det svenske. Men selvom det var en lykkelig tid, varede engagementet kun to måneder, som dog stadig i 1958 var en af Simons længere af slagsen.

Fremtiden endelig sikret

Gennem private kontakter var Simon kommet i kontakt med forfatteren Bent From og hans nye kone Ida. De ville gerne starte en kabaret sammen. Simon fortalte i 2012, at der i mange år havde eksisteret en lov om, at etableringer for at holde åbent senere end til klokken et om natten skulle have særlig tilladelse til at være lukket klub med medlemskaber. Den lov var netop i slutningen af 1950'erne blevet ophævet, og som resultat deraf stod flere af de gamle klubber tomme. Simon og From-parret kastede sig over det tidligere Club de Paris, der lå i Kompagnistrædet, og her aftalte de med ejeren Charles Flindt – far til Flemming Flindt – at de skulle

Den sidste entertainer – den første tid

have procenter af entréindtægten. De startede kabaret Natpariseren den 1. februar 1959 og engagerede hurtigt Per Viking, Tony Nuppenau (senere Tony Landy), Louis Mische-Renard, Otto Brandenburg med flere. For første gang var der mere fast hyre i sigte, og Simon havde selv del i at styre løjerne.

Arbejdet krævede dog også sit. Arbejdstiden var fra klokken 23 til klokken fem om morgenen. Simon sov altid, når hans børn, nu snart også Ina-Miriam, der blev født det år, var vågne. Natpariseren lå tæt på jazzstedet La Fontaine, og efter ophævelsen af loven om natklubber havde Københavns byliv virkelig vokset sig til. Det var i begyndelsen af Københavns storhedstid som jazz- og underholdningsmetropol. Og Simon arbejdede lige midt i dette. Det var en fascinerende periode, hvor Simon både kom i kontakt med mange politikere og internationale jazznavne. Simons rolle hos Natpariseren holdt i hele ni måneder, hvilket uden sammenligning var rekorden for længste engagement på det tidspunkt. Han huskede tilbage: ”Hårdt var det. Og det var et mærkeligt miljø. Et underligt ét. Men jeg holdt sgu stilen”.

Han var undervejs begyndt at kigge sig lidt om efter andre muligheder, for han ville have sin helt egen kabaret. En dag gik han ved Jarmers Plads og fandt Restaurant Ny Rosenborg. Her var allerede et glimrende selskabslokale. Og han blev forelsket i det flygel, der stod der. Han solgte idéen til ejerne, som faldt for den. Ligesom med Natpariseren et år tidligere var heldet med Simon, da de faktisk stod og manglede underholdning på stedet. Han aftalte en fast hyre, 150 kr. pr. aften. Han skulle lave et program fra klokken 21 til 01 hver dag, og konceptet MusiCabaret blev søsat den 1. marts 1960.

Den første kontrakt lød på tre måneder. Men MusiCabaret i Ny Rosenborg blev Simons arbejdsplads i hele 10 år. Hans engagement omsluttede de glade 60'ere. Det var her, han for alvor skabte sit navn. Kigger man i scrapbøgerne, ser man tydeligt, at omtalen i aviserne steg betragteligt fra 1960. I slutningen af 1960'erne og i begyndelsen af 1970'erne korresponderede han med politikere, han sympatiserede med, såsom Aksel Larsen og Anker Jørgensen.¹² Og i 2012 fortalte han flere gange om alle de politikere og kendisser, der slog vejen forbi

kabaretten. Og han nævnte dem uden videre ved navn. Det var ganske anderledes end hans fortællinger om barpianisten i 1950'erne. MusiCabaret var Simons egen, og det var et etablissement, han var ovenud stolt over.

Plakat fra Simons MusiCabaret på Ny Rosenborg med tilhørende tegning af Otto Nielsen.

Derfor blev det også ofte historien fra 1960 og frem, som Simon berettede om. Det er oplagt at fortælle om alle sine succeshistorier. Og selvom der var enkelte fejltrin senere i karrieren, herunder et par kuldsejlede revy-eventyr, så var karrieren efter 1960 mindre udfordrende end perioden fra 1945 til 1960. Men den succesrige karriere sættes først for alvor i perspektiv, når man inddrager historien om Simons tidlige karriere. Selvom det ikke er så glamourøst at fortælle om de adskillige nederlag, så gør det historien om den succesfulde Simon Rosenbaum endnu mere imponerende. Og det kan fungere som en inspiration til eftertiden om aldrig at give op og altid forfølge sine drømme.

Den sidste entertainer – den første tid

LITTERATUR

Dahlerup, Ulla
1995 *Dengang familien var alt. Danske fortællinger om erhverv, som er forsvundet*. København: Gyldendal 1995.

AVISER

Berlingske Tidende
Politiken
Aftenavisen

UPUBLICEREDE KILDER

Interview med Simon Rosenbaum, foretaget i 2012.
Det Kongelige Bibliotek, Simon Rosenbaums Arkiv, Æske 23-26.

NOTER

1. *Berlingske Tidende*, 20. juli 2015.
2. Det skal dog nævnes, at der i 2017 blev produceret en dokumentarfilm, "Portræt af Simon Rosenbaum" af Bente Milton, hvor jeg agerer fortæller. Så det er ikke helt første gang, jeg tager fat på Simons eftermæle.
3. For eksempel Dahlerup 1995, s. 69-96.
4. Her er det svært at pege på én enkelt reference, men det var hovedsageligt dette tema, der blev dækket, når Simon var gæst i talkshows på DK4 eller DRK i sine senere år.
5. Dette bekræftes af korrespondancer bevaret på Det Kongelige Bibliotek, Simon Rosenbaums Arkiv, Æske 23.
6. Det Kongelige Bibliotek, Simon Rosenbaums Arkiv, Æske 26.
7. Hvis identitet jeg ikke har kunnet opspore yderligere oplysninger omkring.
8. *Aftenbladet*, 30. november 1950.
9. Det skal rettelig noteres, at den præcise sætning i avisen lyder: "Simon Rosenbaum forsøgte at være morsom ved et klaver, men saa svært det dog er: det er ikke nok med et familieskab for at blomstre som en Rosenbaum". *Politiken*, 25. februar 1951.
10. Det Kongelige Bibliotek, Simon Rosenbaums Arkiv, Æske 23.
11. Simon selv mente, at det var i 1956, men annoncer i *Politiken* afslører, at det nok kun har fundet sted fra 1957. *Politiken*, 1. april 1957.
12. Det Kongelige Bibliotek, Simon Rosenbaums Arkiv, Æske 23.

Interview med Hans Henrik Cohn

Åbent fortæller Hans Henrik Cohn her Bent Blüdnikow om sin barndom i København, besættelsestiden, om flugten til Sverige og tiden efter hjemkomsten. Han erindrer religionens betydning i hjemmet og for sin skolegang, krigens konsekvenser for den tyske del af familien og jødeaktionen i oktober 1943.

Af Bent Blüdnikow

Purim 1933 med Georg og Naftalis familier. Fra venstre stående: Inger, Hans Henrik, Bent Arnheim, Erik Arnheim og Henning Cohn. Siddende fra venstre: Herluf, Carl Herman og Annelise.

Interview med Hans Henrik Cohn

Hvor og hvornår er du født, Hans Henrik?

Jeg er født den 11. januar 1927 i København. I Kronprinsessegade 46. Jeg havde fire søskende. En bror og tre søstre. Min bror var Herluf, og mine søstre hed Inger, Annemargrethe og den yngste Emilie, kaldt Mille.

Hvem var dine forældre?

Min far hed Georg, og min mor hed Elfriede. På min fars side kom de til Danmark i 1700-tallet fra Tyskland. Min far og mor blev gift i 1924, og hun kom fra Tyskland fra en lille by ved navn Kitzingen am Main i nærheden af Würzburg. Hendes far var *chassen*, altså sanger, i synagogen, der blev ødelagt i 1938, men den blev genopbygget. Jeg ved ikke, hvordan mine forældre fandt hinanden, men både min far og hans bror Naftali søgte kvinder i Tyskland. De var jo begge meget religiøse, og de kunne åbenbart ikke finde brude i Danmark. Min onkel Naftali fandt også en brud i Tyskland, der hed Minie. Men jeg ved ikke, hvor hun kom fra.

De var meget religiøse?

Ja, i høj grad. Vi overholdt mange religiøse bud og tilhørte absolut den meget religiøse del af jøderne. Min far var med til at starte den religiøse menighed, der hed Machsike Hadas, der holdt til i Ole Suhrsgade.

Holdt de oprindeligt til i den religiøse menighed i Læderstræde, før Machsike Hadas blev dannet?

De boede ikke i Læderstræde, og det er rigtigt, at der fra gammel tid var en synagoge der. Min far havde tre søstre. En hed Jenny, og hun blev gift med Felix Arnheim. Den anden hed Clara og blev gift med Moses Bamberger. Den tredje søster, Paula Heiman, boede i Sølvgade. De to familier boede i Læderstræde 5, men jeg tror ikke, min far kom i den religiøse synagoge dér, men det gjorde hans to søstre.

Så din far brød ud af den store menighed?

Ja, for min far og hans bror Naftali syntes ikke, at de var religiøse nok i Krystalgade. Ja, faktisk havde min far og hans bror et stykke tid deres egen synagoge i Kronprinsessegade 46, hvor vi boede. Der betalte de folk for at komme, for ellers kunne de ikke samle de 10 mand til en *minyán*, som krævedes for at holde

gudstjeneste. Jeg kan huske nogle af de mænd, der kom, men jeg husker ikke navnene. Men det var folk, der senere gik ind i Machsike Hadas. Jeg tror, de fleste af dem kom fra Rusland.

Din far var et anerkendt medlem af samfundet. Han og Naftali var jurister, og din far fik en vigtig rolle i Udenrigsministeriet. Hvordan vil du beskrive dit barndomshjem?

Vi var meget isolerede. Min far havde stort set ingen omgangskreds. Han havde ingen venner. Han gik meget op i arbejdet i ministeriet og at skrive bøger, og han og vi så Naftali og hans familie. Men ellers så vi ingen, og det var meget ensomt. Han var meget intellektuel og skrev bøger om jura og politik. Vi børn kom ikke i Carolineskolen, og derfor fik vi ikke en jødisk vennekreds. Jeg blev sendt i en privatskole, og som religiøs jøde var det ikke rart. Jeg blev mobbet. Til gymnastik var det en pinsel, for jeg gik med *arba kanfoth*. Det var et bedesjal, som jeg altid skulle have på under tøjet. Og det gav jo anledning til almindelig mobning af de andre drenge. De undrede sig meget over mig.

Hvilken skole var det?

Den hed Finn Tulinius Skole ved Trianglen på Østerbro. Det var ikke en rar tid. Jeg husker det som meget ubehageligt, og at jeg blev forfulgt. Min skolekammerat Erik Grün, der også var jøde, men kom fra en mindre religiøs familie, husker, at jeg sad med kalot på, når jeg skulle spise. Tænk engang i en sådan skole, hvor de fleste var kristne drenge, at se en så fremmedartet type. Jeg kan ikke selv huske, at jeg sad med kalot, men det kan være rigtigt. Jeg var ikke med i religionstimerne, og jeg var ikke i skole lørdag.

Mange jødiske børn kom i Sankt Petri Skole, der var en tysk skole. Hvorfor kom du ikke der?

Jeg ved det ikke, men der var faktisk fire jødiske drenge i min klasse. Det var en skole for bedre folks børn. I min klasse var der Ove Nathan, der senere blev rektor for Københavns Universitet, Erik Grün og John Metz.

Hvad med dine søskende?

Min bror blev sendt i Krebs Skole, og mine tre søstre gik i Ingrid Jespersens skole. Det var lidt spredt fægtning. Min far bestemte alt. Min mor talte dansk, men når mine for-

Fødselsdagsfest 1937. Stående fra venstre: Stuepige, Minie Cohn, Elfriede Cohn, Georg Cohn, Clara Bamberger (søster). Næste række fra venstre: Hans Henrik, ukendt, ukendt, Inger Cohn (gift Königshöfer). Næste række fra venstre: Niels Bamberger, ukendt, Henning Cohn (død ved selvmordsaktion), Herluf Cohn, Annelise Cohn (død ved selvmordsaktion), ukendt, ukendt, ukendt. Sidende fra venstre: Ukendt, Bjørn Bamberger, Carl Herman Cohn (død ved selvmordsaktion), ukendt, ukendt, ukendt.

ældre talte om noget, vi ikke måtte forstå, så talte de tysk. Hun var 20 år yngre end min far, så hun var ganske ung.

Din far blev en uhyre vigtig medarbejder i Udenrigsministeriet, og det var ham, der forhandlede Danmarks store internationale aftaler om søterritorier igennem. Han steg i graderne og blev såkaldt minister – altså ikke en politisk betegnelse, men en betegnelse for de højeste embedsmænd? Ja, det er rigtigt. Han spillede en vigtig rolle og havde tæt samarbejde med Udenrigsministeriets vigtigste folk, blandt andre Niels Svenningsen, der blev departementschefstyrets leder under krigen.

Georg og Naftali stod vel tæt på hinanden?

Ja, det gjorde de, og Naftali og hans familie kom til *shabbes*. Han havde seks børn. Hvad der skete, var

meget mærkeligt, for han døde i 1937. Vi ved ikke, hvad der skete, for ingen sagde noget. Min far sagde aldrig, hvad der egentlig skete, så jeg gætter ud fra de ganske få udsagn, som jeg fik.

Men hvad skete der så?

Vi fik aldrig noget at vide. Hvis vi spurgte om Naftali, så sagde min far, at han var ude at rejse. Jeg fik så at vide siden, at de havde et hus ved Sejerøbugten – et sommerhus. Naftalis kone var dybt ulykkelig med seks børn. Hun var en meget nervøs person, kan jeg huske. Hun var så i huset ved Sejerøbugten, men tog ind til deres lejlighed i København med de tre ældste børn. De boede på Esplanaden, og der åbnede hun for gashanerne, og de døde alle fire. De ligger alle fire begravet i Møllegade på Nørrebro.

Interview med Hans Henrik Cohn

Og der blev aldrig sagt noget?

Ikke et ord, men de tre yngste børn kom så til os og blev en tid opdraget hos os. Jeg anede intet, og min mor fortalte siden, at aviserne skrev om det. Vi boede i Kronprinsessegade i en kæmpe lejlighed. Børnene hed Helen, Ingrid og Erling og var de tre yngste af min onkels børn.

Hvordan var det at få tre nye familiemedlemmer?

Jeg så dem kun til måltiderne. Jeg gik i skole hver dag, og jeg havde så meget at lave med religionsskole. Og jeg skulle gå til fægtning og dans og klaverundervisning, så jeg havde ikke tid til noget som helst.

Du gik i skole indtil 1943?

Ja, men jeg skiftede skole til Øster Borgerdyds skole, hvorfra jeg også tog realeksamen i 1943.

Familie 1930-1932. Stående fra venstre: Ansbacher (bror til Minie Cohn, bosiddende i Tyskland), Elfriede, Georg, Naftali og Ansbacher (bosiddende i Tyskland).

Var det bedre i den nye skole?

Det var lidt af det samme. Når man ikke kom til religionstimerne og ikke om lørdagen, så blev man mobbet.

Hvor stod du bar mitzvah?

Det var i Ole Suhrsgade, for vi kom ikke i den store synagoge i Krystalgade. Og jeg fik ikke venner i den jødiske menighed. Jeg tror også, at det spillede ind, at min far og min mor, som var tysk jøde, ikke brød sig om de russiske tilvandrede jøder, som jo ofte var fattige. Og i Carolineskolen var der jo netop ofte fattige russiske børn. Det spillede også ind. Jeg hørte således aldrig jiddisch, som ellers blev talt af russiske jøder. Det var først efter krigen, da jeg arbejdede i et pelsfirma i Stockholm, hvor de alle sammen var østjøder, at jeg hørte jiddisch.

Besættelsen kom den 9. april 1940. Hvordan oplevede du den?

Jeg var 13 år og havde stået *bar mitzvah*. Vi boede i Rungsted, min far havde købt en villa i Vallerød i Rungsted, og jeg tog toget ind til Østerport hver dag. Jeg kan huske den morgen den 9. april, da jeg kom ud af huset, så jeg de tyske flyvemaskiner. Folk snakkede om, hvad der skete. Toget standsede ikke på Østerport Station, men først på Nørreport. Så gik jeg fra stationen til skolen, og der så jeg tyske motorcykler med sidevogne og tyske soldater. Vi havde en flink klasselærer, og han snakkede kun om besættelsen.

Vidste I noget om i hjemmet, hvad der skete i Tyskland?

Min far talte meget om politik, og vi vidste godt, at det var alvorligt. Men han talte nu ikke konkret om faren, men han må have vidst meget, for han samarbejdede jo med udenrigsminister P.R. Munch og ministeriets ledende embedsmand Niels Svenningsen, og de vidste jo, hvad der skete. Og så var der en sag, der viste, at min far godt vidste, hvor alvorlig situationen for tyske jøder var. På et tidspunkt efter krystalnatten i 1938 var min mors to brødre Julius og Siegfried Bamberger, der boede i Tyskland, blevet taget af nazisterne og sad i kz-lejre. Min far fik lavet papirer i ministeriet om, at de skulle udleveres. Så sendte han en mand fra Udenrigsministeriet med fly til Tyskland. Ministeriets mand fremviste papirerne, og aktionen lykkedes, og de to brødre blev udleveret og bragt til Danmark. De boede i Fiolstræde.

Interview med Hans Henrik Cohn

Min mormor var stadig i Kitziger i Tyskland, og hende fik de også ud. Min mor ville hente hende i Gedser, men min mormor havde allerede taget skibet til Danmark, så de krydsede hinanden. Hun kom også til Danmark. Min morfar var død i Tyskland efter at være blevet overfaldet af nazister. Men hun var meget uheldig og blev taget af tyskerne og sendt til Theresienstadt. Så først "slap" hun ud af Tyskland for blot at blive taget af nazisterne her. Men hun overlevede Theresienstadt og kom siden hjem med De Hvide Busser.

Hvorfor blev hun taget?

Hun boede med sine to sønner. Og de to sønner flygtede begge til Sverige, men deres mor troede ikke på, at hun ville blive taget. Så hun nægtede at flygte, for det havde hun jo prøvet en gang før. Da hun kom tilbage til Danmark efter krigen, var hun ikke den samme som før besættelsen. Det var en sørgelig historie. Men historien fortæller noget om, at min far havde så meget indflydelse, at han kunne udvirke den slags.

(I Jakob Halvas Bjerres bog *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødefølgelser 1938-1945* (2015) er der en omtale af Georg Cohn. Således står der, at Georg Cohn "gik i aktion for sin familie i Tyskland efter Krystalnatten. Først og fremmest gjaldt det svigerforældrene, som det lykkedes at skaffe indrejsetilladelse til Danmark. Den ene svoger var endt i Buchenwald, men efter at Cohn, via den kinesiske legation i Danmark, havde opnået udrejse til Kina, var han blevet løsladt, men trods indrejsetilladelse kom han ikke til Danmark, hvilket Cohn ikke forstod. Danmark ville altså ikke tage imod, og i 1939 strandede sagen på den bolivianske konsuls bord. Cohn hjalp desuden en kusines søn ud af Dachau og sørgede for, at de begge kom til England, den ene via Danmark. Han var tydeligvis gået i brechen for familien, hvor han egenhændigt førte forhandlinger med repræsentanter fra flere lande. I Cohns korrespondance med legationsråd Hoffmeyer fremgår det, at han havde kontakt til en række tyske jøder, som han forsøgte at være behjælpelig med udrejse").

Familiefoto. Fra venstre: Georg Cohn, Hans Henrik og Elfriede.

Så kom september 1943?

Min far vidste jo, at man kunne risikere noget. Flere kendte jøder som rabbiner Max Friediger, der blev taget af tyskerne og sendt til Horserødlejren. Men min far undgik foreløbig arrestation. En tid boede han hos naboer, og så kom han til Skodsborg Sanatorium, hvor han også overnattede. Han sørgede for, at jeg og min bror også boede hos naboer. Så jeg var ikke hjemme. I begyndelsen af september måned sørgede min far for, at jeg, min bror Herluf og to fætre, Erik og Bent Arnheim, skulle sendes til Sverige. De var lidt ældre end mig. Vi fik besked på at tage ind til København. Vi kom derind, og vi blev udstyret med meget tøj og meget i lommerne. Vi skulle være inde i Læderstræde 5 om aftenen, og det gjorde vi så. Så ventede vi der og om natten. Kl. 12.00 blev vi kørt ind til Knippelsbro, hvor der lå en fiskerbåd, som skulle sejle os til Sverige. Jeg tror, at det var en taxa, der kørte os, og foruden vi

Interview med Hans Henrik Cohn

fire drenge så var tante Paula også med. Hun skulle ikke sejle, men sørge for, at alt gik rigtigt til. Vi gik ned i fiskerbåden under Knippelsbro, men jeg så, at der gik en mand på kajen med en stor hund. Han så, at vi gik ned i båden, og Paula stod på broen og så til. Vi sad dernede sammenpakket i båden, og efter et stykke tid hørte vi skridt på dækket. Så dukkede der en politibetjent op med en pistol og spurgte, hvor vi skulle hen. Jeg svarede, at vi skulle til Rungsted. Han svarede, at det var da et mærkeligt tidspunkt at tage til Rungsted. Jeg svarede, at vi boede deroppe. Han troede ikke på mig, og så sagde han, at han ville undersøge det nærmere. Vi blev så taget op på broen, hvor der stod en gammel firkantet politibil, hvor vi fik besked på at kravle op. Min tante var helt fortvivlet og råbte, om de ikke kunne tage hende i stedet for. Det ignorerede de. Så blev vi kørt til en politistation, der lå på Amager og hed Under Elmene. Der blev vi forhørt, og de troede ikke på os. Vi sagde ikke noget om Sverige. Min bror var kun 12 år gammel, så han blev sendt hjem til Rungsted. Det blev jeg også lidt senere, og mine fætre blev ligeledes sendt hjem. Men ca. 14 dage senere blev vi kaldt ind til byretten, ikke min bror, men der fik vi domme. Jeg fik en dom på 60 dages betinget fængsel for forsøg på at flygte til Sverige, og mine to fætre blev sat ind i Vestre Fængsel. Jeg ved ikke, hvor lang tids dom de fik, men da jødeaktionen nærmede sig, blev de sluppet ud med de ord: "Skynd jer: Rejs til Sverige".

Det var et mærkeligt forløb. Kunne man tænke sig, at det danske politi ville beskytte jer, så tyskerne ikke fik fat i jer? Så det var en form for beskyttelse af Arnheim-brødrene at sætte dem i fængsel?

Det kan man ikke afvise, og hvis tyskerne havde fået fat i os, så var vi havnet i Theresienstadt. Men på den anden side var flugt i september jo illegalt og forbudt, så man fulgte loven.

Hvad sker der så?

Jeg tog tilbage til Rungsted. Min far boede på Skodsborg Sanatorium. Som højtstående embedsmand var han kendt af offentligheden, og han mente, at han risikerede at blive taget af tyskerne, ligesom andre prominente jøder var blevet taget og indsat i Horserød-lejren, så han gemte sig på sanatoriet. Den sidste lørdag før den 1. oktober

kørte en diplomatbil op foran villaen i Rungsted. En diplomat ved navn Wessel, som var en bekendt af min far, fortalte, at vi omgående skulle advare min far om den forestående aktion den 1. oktober. På grund af sabbat kørte vi ikke i bil, så min mor og jeg vandrede hele den lange vej til Skodsborg for at fortælle min far om situationens alvor. Dagen efter kom min far tilbage til Rungsted.

Og så kom jødeaktionen?

I oktober kom jødeaktionen, og vi var otte børn i huset og stuepiger. Min far havde bestilt to taxaer den 1. oktober, og så blev vi kørt til Hillerød, hvor vi boede nogle dage på et hotel ved torvet. Hotellet hed Kronprinsen og eksisterer endnu. Min mor var lys og så ikke jødisk ud, så næste morgen gik min mor til torvet og købte en avis, hvor der stod, at jøderne var blevet taget. Næste dag blev vi kørt med en hestevogn til Esrum Kro, hvor vi boede en nat, og derfra kom vi til Havreholm Slot, hvor vi alle sammen blev skjult i kælderen i tre-fire dage. Foruden os var der også to drenge fra familien Dessau. De var dygtige klaverspillere, og på slottet spillede de firhændigt. Frihedskæmperne havde fået ordnet, at vi kunne komme til Sverige. Den 7. oktober, og jeg glemmer aldrig den dag, kørte jeg, min søster og de to brødre Dessau til Hornbæk Havn. Der skulle vi mødes på en kro ved havnen. Der skulle vi alle samles, og så gik vi en efter en ud af den østlige mole ud til en fiskerbåd. Vi gik forbi to tyske marinesoldater, men de lod som ingenting. Vi gik ned i båden, og jeg spurgte en af fiskerne, hvordan det kunne være, at tyskerne ikke havde standset os. Så sagde han, at de havde fået smørrationeringsmærker og andet for ikke at sige noget. Vi var godt 14 mennesker i båden. Vi var os børn og mine forældre samt brødrene Dessau og et par til. Vi sad tæt sammen.

Hvordan gik overfarten?

Det gik fint. Vi sejlede et par timer, og så hørte vi motorstøj, og det var et svensk marinefartøj. Vi fik besked på at gå over på det svenske skib, og de sejlede os ind til Helsingborg, hvor der stod en masse danske jøder og tog imod os. Vi blev kørt til en lejr i Ramløsa, der ligger i nærheden af Helsingborg. Der overnattede vi, og i mellemtiden havde min far ordnet det, så vi kunne komme til Stockholm. Så allerede dagen efter

tog vi toget til Stockholm og kom ind i en lille religiøs synagoge i Biblioteksgatan. Bag synagogen boede vi et par nætter. Den danske ambassade i Stockholm havde fundet en lejlighed til os i Bromma. Vi var 10 personer og en lejlighed med tre værelser, så det blev lidt trangt. Der boede vi i et år, og jeg kom i gymnasiet. Det var mærkeligt, for jeg havde altid gået i drengeskoler, men her var det blandet. Og der var mange kønne svenske piger, så jeg kunne ikke rigtigt koncentrere mig om skolearbejdet.

Gik I i synagogen?

Det gjorde vi. Det var en befrielse for mig at være i Sverige. Min far arbejdede på den danske ambassade, og hjemme skrev han bøger. Jeg blev sat til at læse korrektur på hans skrifter. Men vi så stadig ikke andre fra det jødiske miljø. Men fordi jeg nu fik kammerater, var det ikke så slemt.

Hvad skete der i 1945?

Ved befrielsen rejste alle andre tilbage til Danmark, men jeg blev i Sverige. Det havde at gøre med militærtjenesten. Jeg boede på et værelse og fik arbejde i et jødisk pelsfirma engros. De havde indkøbere, der rejste rundt i verden, og jeg sorterede skind. Jeg blev der fra 1945 til 1949 og arbejdede. Jeg mødte også en svensk jødisk pige, som jeg blev kæreste med og senere giftede mig med. Hun hed Gun, som jeg mødte i den jødiske ungdomsforening. I 1949 rejste jeg tilbage til Danmark, og jeg savnede Danmark, selvom jeg havde det godt i Sverige. Jeg havde også dårlig samvittighed over ikke at være soldat. Min løn var heller ikke god, så jeg mistede ikke så meget. Så jeg vendte tilbage til mine forældres hjem, og da der var tvungen værnepligt, blev jeg menig. Jeg boede på kasernen i 10 måneder.

Du tilmeldte dig ikke den danske brigade i Sverige?

Jeg anede ikke, at den eksisterede. Min far sagde ikke noget om brigaden. Men så tog jeg tilbage til Stockholm og håbede, at Gun stadig var interesseret i mig, men hun havde fundet en anden. Så fik jeg arbejde i det jødiske skindfirma Hollander, som var blevet meget kendt under krigen. Fritz Hollander, som ejeren hed, stod bag omfattende hjælp til jøder i Europa, og hans kompagnon Norbert Masur havde endda mødt SS-lederen Heinrich

Familiefoto fra 1931. Fra venstre: Georg Cohn, Bamberger (morfar), Irma Bamberger (mormor født Schwarz), Elfriede Cohn. Foran: Hans Henrik og Inger.

Himmler i 1944 i et forsøg på at lave en aftale om at frigive jøder. Så disse skikkelser mødte jeg i mit arbejde, men de talte ikke om, hvad de havde været involveret i, men jeg vidste, at Masur havde mødt Himmler. Mit arbejde var at opkøbe skind og pels i Norden, så jeg rejste rundt i Norden, og skindene blev solgt videre til USA. Det var et kæmpe firma med filialer i mange lande. Og jeg frøs i Finland i 30 graders kulde, når jeg stod og udvalgte skind.

(Fritz Hollanders og Norbert Masurs indsats for at redde europæiske jøder fra det neutrale Sverige er veldokumenteret i den faghistoriske litteratur. Man kan læse

om disse svenske jøders indsats i bogen *Handelsresande i liv: Om vilja och vankelmod i krigets skugga* (1999) af Lena Einhorn).

Hvad så med den svenske pige?

Ja, hun blev skilt fra sin danske mand, og så fandt vi hinanden igen i 1963. Men før det arbejdede jeg altså i Hollanders firma til 1954. Det år rejste jeg sammen med en tyrkisk-jødisk arbejdskammerat. Han hed Isak Allaton og kom oprindeligt fra Istanbul. Han rejste tilbage til Istanbul, og vi fandt ud af, at vi skulle rejse sammen. I min lille Morris Minor kørte vi sydpå og nåede Rom og derpå sydpå og parkerede bilen i Napoli. Så sejlede vi med et skib til Istanbul. Efter en måned der rejste jeg fra Ankara til en lille by ved grænsen til Syrien og derfra med skib fra byen Mersin til Cypren og derfra til Haifa. Jeg blev to måneder i Israel og var fristet til at blive. Men jeg havde jo en bil stående i Italien, så jeg blev nødt til at rejse tilbage og hente den. Så havnede jeg igen i Danmark, hvor jeg arbejdede i en bilfabrik, hvor jeg sad på skadekontoret. Men jeg blev der ikke, for sammen med en jødisk ven, Nathan Diamant, rejste jeg til Canada i 1956. Vi sejlede fra Rotterdam og derfra videre til New York. Vi havnede i Toronto, hvor jeg fik arbejde i et stort varehus, hvor jeg arbejdede med at sælge skjorter. En dag jeg stod og solgte skjorter, var der telefon til mig. Det var min mor, der fortalte, at min far var død. Jeg havde tjent godt i Canada, så jeg havde ingen økonomiske problemer, så jeg rejste hjem uden at behøve at tænke på penge.

Hvad fandt du så på efter at være kommet til Danmark?

Jeg ville til Los Angeles, hvor min kammerat Diamant var flyttet hen. Men jeg så en annonce for Birger Christensens pelse, som havde en ny forretning i det nye SAS-hotel, og hvor de søgte en pelsmand som bestyrer. Og jeg fik stillingen og blev derfor i Danmark. Jeg havde i mellemtiden truffet den svenske pige Gun igen, og vi blev gift. Hun havde et barn. Der var det problem, at hun havde været gift før, og min mor mente derfor, at det var et problem, for jeg var *kohanit*, altså tilhørende præsteslægten, og ifølge Talmud må en *kohanit* ikke gifte sig med en fraskilt kvinde. Jeg rejste så til Israel og spurgte i overrabbinatet, om jeg ifølge jødisk lov kunne gifte mig med hende. I overrabbinatet sad tre skæggede herrer og

Hans Henrik i soldateruniform lige efter krigen.

sagde, at det kunne jeg ikke. Jeg rejste så til København og talte med overrabbiner Marcus Melchior, som sagde, at da hendes forrige mand havde været ikke-jøde, betød reglerne ikke noget, og at jeg roligt kunne gifte mig med hende. Det gjorde jeg så. Men ægteskabet holdt ikke, og vi blev skilt igen i 1970.

Hvor gik turen så hen?

Så rejste jeg tilbage til Israel, og jeg havde tænkt mig at blive der. Jeg boede først i Eilat, og det er jo svært at arbejde i pelsbranchen i Eilat. Siden flyttede jeg op til Netanya og senere til Herzlia. Jeg blev i Israel et par år. I 1972 tog jeg til Sydspanien. I et lokalt dansk blad så jeg en annonce fra Tjæreborg om et rejselederkursus. Det tog jeg og fik ansættelse hos Tjæreborg. Min chef mente, at jeg skulle være rejseleder i Marokko. Jeg sagde, at jeg ikke kunne arbejde i et arabisk land som jøde. Det afviste han, og så blev jeg rejseleder i Marokko i de næste mange år. Man kørte rundt i otte dage med

skandinaviske turister. På et tidspunkt holdt jeg op i Marokko, fordi en marokkaner sagde, at jeg skulle passe på med mine rejser til Israel, fordi de kunne mistænke mig for at være spion. Så blev jeg bange og holdt op, og derefter blev jeg rejseleder i Sydspanien. I alt var jeg i Spanien i 25 år, men rejste også ofte til Israel og til Danmark.

Hans Henrik Cohns søster har skrevet en bog på hebraisk om familiens historie, som i oversat udgave findes på Dansk Jødisk Museum. Desuden er der på museet et klausuleret arkiv efter Hans Henrik Cohn.

Skola i exil – Några anteckningar om den danska skolan i Lund 1943-1945

Den danske skole i Lund, som blev oprettet for danske flygtninge under Anden Verdenskrig, fik stor betydning for de elever og lærere, som var tilknyttet den. Tilpasset vilkårene under krigen blev den et særligt sted for læring og udvikling på tværs af køn, alder og social baggrund. Anna Svenson indfører her i skolens historie.

Af Anna Svenson

FRA EN DER HAR GÅET HER HELE TIDEN
Der findes mange slags skoler, pigeskoler, drenge-
skoler, fællesskoler og kunstskoler, allesammen
mere eller mindre lig hindanden; men een skole
er der, som der ikke findes mage til nogetsteds:
DEN DANSKE SKOLE I LUND.

Jeg tror det er den mærkeligste skole i verden, eleverne er kommet fra alle mulige steder i Danmark, alle mulige slags børn, uartige og mindre uartige, nogle så gamle at de kunde være gift og have flere børn, andre så små at de kunde se ud til at befinde sig bedst i en kravlegård. Lærerne og lærerinderne er også mærkværdige, men netop derfor passer de vel så godt til alle os løjerlige unger; vi kan ju i virkeligheden rigtig godt lide dem.¹

Så börjar en artikel i skoltidningen *Sidste runde*, nummer 3, 1944. Författaren, signaturen h.c., träffade nog mitt i prick när hon eller han beskrev den danska skolan i Lund – en annan elev har omtalat skolan som en ”broget cocktail af mennesker.”² Skolan i Lund ingår i berättelsen om danskarnas flyktingtid i Sverige från det judiska nyåret 1943 till krigets slut. Det upprättades andra danska skolor i Sverige under denna tid – Göteborg, Helsingborg, Norrköping – men den i Lund var utan

Lektion i kemi eller fysik. Foto: Stadsarkivet i Malmö.

jämförelse störst, både vad gäller antal elever, klasser och stadier.

En del lärare och elever har i olika sammanhang berättat om verksamheten vid skolan. Denna uppsats utgår från deras redogörelser men också från uppgifter i arkiv liksom från intervjuer med några personer som varit elever vid skolan. Den är ett försök att beskriva hur skolan kom till och drevs, vilka eleverna, deras föräldrar och lärare var, de svårigheter som skulle hanteras och hur danskar och svenskar uppfattade varandra i den lilla universitetsstaden under dessa ovanliga förhållanden.

Lund vid denna tid

I en turistbroschyr om Lund från 1939, skriven på danska, kan man läsa att staden hade ca 30 000 invånare och var en stifts-, universitets- och skolstad. Där fanns två busslinjer, polisstation i rådhuset, Domkyrkan, parken Lundagård, ”hyldet i Sang Generation efter Generation”, Botaniska trädgården. Till förlustelserna räknades studentsången den 1 maj, gatuliv, Bjärreds saltsjöbad där man kunde dansa och dit det gick buss några gånger i veckan. Där fanns sex biografer – fler än idag. Sist följer ett långt stycke om den hårt reglerade alkoholservingen, rätt olik de förhållanden som danskarna var vana vid. Antalet studenter var 2 500, ungefär som antalet elever vid ett större gymnasium idag.

Lund var en liten och ganska stillsam stad. Men de strömningar som gick genom Sverige präglade i hög grad också Lund. Sverige hade gått in i krigsåren som ett mycket tysklandsberoende land, och kontakterna med Tyskland var grundläggande på en rad områden. Detta påverkade många, inte minst vid universiteten, och det skulle dröja länge, ofta alldeles för länge, innan dessas ögon öppnades och de kunde se klart på den nazistiska regimen i Tyskland. Fram till hösten 1943 var den svenska ”neutraliteten” snarast protysk, därefter svängde politiken över i en allt mer proallierad riktning. I krigets slutskede och efter dess slut försökte Sverige och svenskar avlägsna sig från allt tyskt och närmade sig i stället frenetiskt Storbritannien och USA.

Sverige förde till en början en mycket restriktiv flyktingpolitik, särskilt mot judar.³ Men från hösten 1943 skedde en viss uppmjukning, och dåvarande studenten Jöran Mjöberg i Lund skrev det året: ”Men har studenter och akademiker över huvud någon anledning att ställa sig neutrala i en kamp där humanitet strider mot barbari, bildning mot barbari och dumhet?”⁴ I slutet av 1944 fanns i Sverige 180 000 flyktingar, de flesta från de nordiska länderna men många också från andra delar av världen.⁵

När det blev känt att inte heller judarna i det ockuperade Danmark skulle komma undan förföljelser fanns det alltså ändå en beredskap i Sverige att göra en insats för att ta emot dem. I den lokala tidningen *Sydsvenska dagbladet* kunde skåningarna den 1 oktober 1943 läsa:

Åtgärder väntas mot danska judar.

Man väntar nu skärpta åtgärder mot judarna i Danmark, kanske redan natten till fredagen. – Berlin /lär ha/ givit order om genomförande av liknande åtgärder i Danmark som i Holland, Norge och övriga ockuperade eller ’beskyddade’ stater. Den nya situationen har skapat panik i Köpenhamn och ett stort antal flyktingar – inte bara judar – ha försökt att ta sig över till Sverige.⁶

Påföljande dag, den 2 oktober, kl 19.00, lästes följande meddelande upp i Sveriges radio:

Sedan några dagar tillbaka har i Sverige förelegat uppgifter, enligt vilka åtgärder vore under förberedelse mot judarna i Danmark av samma art som tidigare tillgripits i Norge och andra ockuperade länder. Enligt mottagna instruktioner har Sveriges minister i Berlin den 1. oktober för tyska vederbörande framhållit de allvarliga återverkningar som dessa åtgärder skulle framkalla i Sverige. Därjämte har ministern framfört ett erbjudande från svenska regeringen att i Sverige mottaga samtliga danska judar.⁷

Flykten

Judarna i Danmark utgjordes vid den här tiden (precis som i Sverige) av i huvudsak tre grupper. De etablerade, ofta välbärgade borgerliga släkterna var en del av etablissemanget, hade levt i landet i generationer och var danska medborgare. Östjudarna hade flytt minst en gång tidigare och kommit till Danmark från 1880-talet till ca 1920, var i många fall jiddischtalande och ofta religiöst aktiva. Slutligen fanns där de som flytt hotet av Förintelsen och närmast kom från Tyskland och de länder som ockuperades av nazisterna. En del av östjudarna hade blivit danska medborgare, medan den tredje kategorien bara med stora svårigheter lyckats få uppehållstillstånd i Danmark. De var statslösa, hade inget hemland att återvända till och deras kunskaper i danska var rätt bristfälliga. Man beräknar att en tredjedel av Danmarks judiska befolkning (ca 2 000 personer) var statslösa eller medborgare i ett annat land.⁸

När det var dags att fly från Danmark hösten 1943 befann sig alla i samma situation – de måste ge sig av därför att de var judar, oavsett med vilken bakgrund och i vilka socioekonomiska omständigheter. Visserligen hade det signalerats att judar som var gifta med icke-judar skulle undantas från förföljelser, men de flesta vågade inte lita på dessa rykten utan gav sig för säkerhets skull iväg ändå.

Redan tidigare hade judar och medlemmar i motståndsrörelsen flytt till Sverige. Men kring det judiska nyåret 1943 räddades under en kort period fler än 7 000 människor över Sundet. En nioårig flicka flyr med sin familj och berättar som vuxen:

”Det var egentligen ingen som trodde att det skulle hända något, innan Duckwitz *fandt ud af* att nu var det allvar. *Og så gik det stærkt, ikke?...* När vi hade bott i Espergærde i tre dagar, beslöts det att vi skulle återvända till Köpenhamn. Vi fick inte ha sällskap med far och mor. De reste i varsin vagn i tåget, och min syster och jag med grannarna. Om någon av oss blev tagen skulle vi inte följas åt. Det är klart att en familj väcker mer uppseende. Så vi reste till Bornholmsbåten, och via Bornholm skulle vi resa till Sverige. (...) Vi var rädda under själva flykten, och jag mätte

illa och kräktes. Flera saker har jag fått veta först efteråt. Min mor och far hade gift med sig ... Och de hade också sytt in pengar i våra klänningar... Det var ganska dramatiskt. Masten knäcktes på båten, det var verkligen storm, det var en av de dagar då *man ikke kunne undskyldte sig med at man var ude og fiske (...)* Vi kom i land, man såg ingenting, det var alldeles mörkt. Min far visste inte om vi hade kommit till Sverige eller inte. (Lång paus, gråt.) Det är konstigt, det är så många år sedan, det är märkligt hur det påverkar mig. ... Vi traskade iväg, för det var ju lera och allting, det var över åkrar. Långt om länge kom vi till ett hus. Där ringde min far på. Och så... så upptäckte vi att vi var i Sverige.”⁹

Några pojkar tog flykten mer som ett äventyr, åtminstone till att börja med, och en sextonåring berättar långt efteråt:

”Själva flykten, man vågar nästan inte säga det, men vi tyckte det var spännande. Allt var spännande! Jag tror inte att allvaret hade gått upp för oss, och själva flykten, det var litet som att leka rövare och soldater. Men när vi hade kommit till Sverige och hörde på nyheterna under kriget, då gick allvaret ganska snabbt upp för oss.”¹⁰

Skolan kom till

De danska flyktingarna kunde i princip bosätta sig där de kunde få arbete eller plats i förläggningar, men tillstånd från Socialstyrelsen krävdes för att bo i de största städerna, Malmö, Göteborg och Stockholm.

Engagemanget var stort för de danska flyktingar som kommit till Lund – ungefär 450 personer när flyktingströmmen hade kulminerat¹¹ – och redan den 7 oktober bildades vid universitetet en flyktingbyrå med rektor som ordförande.¹² Det var obligatoriskt för studenterna att tillhöra en studentnation, knuten till studentens landskap – Skåne, Östergötland, Småland. De 65 danska studenterna¹³ bildade som ett slags provisorium en dansk nation som hade sin egen fana.¹⁴ En del undervisning för studenterna, t.ex. i juridik, gavs på danska och enligt danskt curriculum, så att de utan

större problem skulle kunna fortsätta studierna hemma när kriget var slut.

Det stod snart klart att det var nödvändigt att bygga upp skolor också för de danska barnen. Franz Blatt, som skulle bli intensivt engagerad i skolan i Lund, summerade efter krigets slut:

Der forelå dengang tre Muligheder: Man kunde helt henvise Eleverne til de svenske Skoler, man kunde dels lade Undervisningen foregaa paa svenske Skoler og dels overlade den til kvalificerede danske Lærerkrafter, og endelig kunde man gennemføre ren dansk Undervisning. Alle tre Muligheder har været forsøgt. De højere svenske Skoler lider imidlertid lige som de danske af Pladsmangel. Man kunde derfor ikke forvente at de skulde optage danske Gymnasiaster, naar de maatte afvise svenske. (...) I det lange Løb maatte en blandet svensk-dansk Undervisning virke mindre heldig. Den danske og den svenske Undervisningsplan er vidt forskellige, f.eks. læres det mere Fransk og mindre Engelsk i Sverige end i Danmark... Desuden afstedkom den blandede Undervisning en ømsesidig Sprogforbistring som jeg tror vilde have faaet selv Sven Clausen til at blegne.¹⁵

Lösningen blev alltså helt danska skolor, och ”den vandt hurtig Indpas overalt saaledes som man fra første Færd havde praktiseret den i Lund.”¹⁶

Flyktingbyrån i Lund hade den 22 oktober låtit föra in en annons på i *Sydsvenskans* lundasida:

DANSK SKOLE

Gymnasie- og Mellemskoleundervisning.
Elever der har til Hensigt at forberede sig til dansk Studenter- og Mellemskoleexamen bedes henvise sig til Universitetets Flygtningebureau, Lunds Universitet, hver Dag mellem Kl. 15 og 18. Undervisningen taenkes paaabegyndt i November.
For Skoleudvalget
FRANZ BLATT, Professor dr. phil.¹⁷

"Frk Lachmann ved sin uundvarlige Telefon". Teksterne i citationstegn hører sammen med fotografierne i et samlet album fra skolen i Lund 1943-1944 af H.P. Stern-Peltz.

Foto: Stadsarkivet i Malmö.

Ruth Lachmann, som skulle få stor betydelse för skolan och dess ledning, skriver i *Sidste Runde* nummer 4 en lång artikel om skolans tillkomst. I Danmark hade hon haft en tjänst som lektor i historia, och i Lund hade hon tänkt studera vid universitetsbiblioteket och samtidigt försörja sig som hembiträde på halvtid. Men en dag blev hon kontaktad av professor Albert Olsen, som med sin familj också var flykting i Lund, och ombads att bygga upp skolans gymnasium. Många föräldrar från olika delar av landet hörde av sig, och Ruth Lachmann tog emot brev och samtal:

/de/ stillede problemerne i grelt lys, menneskeskåbner rullede op. Fortællingen om familier, det var revet op og spredt over hele jordkloden – om

”Skolehjemmet, Internatet”. Foto: Stadsarkivet i Malmö.

börn eller ganske unge, der havde mødt krigens brutalitet, som passive eller aktive – det skaber hver sine problemer, men altsammen problemer, hvis løsning kræver en psykisk modenhet, som ikke kan forventes hos skoleungdom. Og hertil kom fremtidens tomrum. I de svenske skove, på forlägningerne eller på landarbejde, i de svenske byer, som hembitråder, fabriksarbejdere, eller springpojker tumlede danske skolebörn med fortidens og fremtidens utlöste gåder. Det kunde knibe for de äldre at bide tänderne sammen og beslutte sig at ville 'overvintre' det år eller 2, der måtte til, for muligheden forelå for at tage arbejdet op i det samfund, der er vort, og som tränger til alle kræfter, mere end det nogensinde för har gjort. Det var ugörligt för börn og ganske unge, för hvem 'et år eller 2' er evigheden selv.¹⁸

Arbetet med att starta en skola i Lund initierades alltså av flyktingkommittén och utfördes i samarbete med det flyktingkontor som i hast hade etablerats vid den danska legationen i Stockholm. Redan den 7 november

meddelade legationen att den hade beviljat 10 000 (svenska) kronor som ett startkapital, och genast började hantverkare renovera ett hus i hörnet av Kiliansgatan och Magle Stora Kyrkogata 1. Det hade stått obebott i många år och skulle nu bli skolans högkvarter och skolhem för pojkar vars familjer inte fanns i Lund.¹⁹ Där åt man, där hölls sammankomster och där festade man när det fanns anledning. Dessutom bodde där också lektor Aage Bertelsen och den danske poliskommissarien Høeg-Madsen, båda med familjer.

Det var inte lätt att i hast finna både lokaler för undervisningen och bostäder för elever som inte hade familj hos sig. Folkskoleseminariet på Getingevägen, som då var beläget nästan utanför staden,²⁰ ställde några klassrum till förfogande,²¹ dessutom fick skolan använda olika lokaler i närheten av Domkyrkan och Lundagård, i Katedralskolan och i Domkapitlets hus. Gymnastiklektionerna hölls på Palaestra vid Universitetsplatsen, och simma fick eleverna lära sig i badhuset i stadsparken. De elever som inte bodde med sina familjer, hos vänner eller var inackorderade i privata hem (ca. 40) bodde, förutom

på Magle Stora Kyrkogata, också på Grönekatan 18, Klostergatan 9, Kattesund 8 och Sandgatan 12.

*Pojkarnas sovsal i "Skolehjemmet".
Foto: Stadsarkivet i Malmö.*

Så småningom byggdes skolan ut till alla tre stadier, och det var med stor stolthet den utexaminerade sina första 32 studenter och 25 elever med "mellemskoleeksamen" den 1 juli 1944. Ett av uppsatssämnena för de blivande studenterna var "Hvorledes kan Livet under Flygtningekaar uden for Hjemlandet præge Menneskers Karakter og

*I brist på Kongens Nytorv dansade de nybakade studenterna kring statyn av Esaias Tegnér. Våren 1944.
Foto: Sydsvenskans bildarkiv.*

Sindsstemning?!".²² I juni 1945 blev ytterligare 11 elever studenter, 9 tog realexamen och 25 mellemskoleexamen. Då hade en del pojkar rest till Stockholm för att ansluta sig till den danska brigaden.²³

Praktiska förhållanden

För att driva skolan krävdes det en omfattande organisation och stor flexibilitet, och den lärare som ansvarade för schemalaggningsen fick hela tiden improvisera allt eftersom förhållandena ändrades – lokaler, elever, lärare. När skolan startade fanns inte tillräckligt med läroböcker, så flera elever fick ofta samsas om samma bok. Så småningom kunde stora mängder böcker (totalt över 11 000) smugglas över Sundet:

Man adresserede Bogpakkerne – en Sending var i alt på over 6000 Skolebøger – til Boghandlere i Limfjordsbyerne og afsendte dem med en Rutebaad til Aalborg. Ud for Kullen blev Baaden saa passet op af en Baad fra Malmø, der tog hele Boglasten – og Flygtninge – om Bord og indbragte dem til Sverige.²⁴

Ekonomi klarades genom bidrag från flyktingkommissionen i Stockholm.²⁵ Alla lärare hade samma lön, oavsett erfarenhet, examen, ålder osv – men de som hade familj fick extra tillskott. Och för eleverna skapades

en ordning, som gjorde det muligt for enhver dreng eller pige, der viste dueligheid og god vilje, at komme i en højere skole, uden at hindres af økonomiske hensyn. – Praktisk talt alle nød godt af denne ordning, ogsaa børn fra hjem der i Danmark var velhavende, men som herovre i det væsentlige måtte indstille sig på flygtningenes almindelige kår. (...) Man behøver ikke at være kommunist for som lærer at have glædet sig over at se så godt som alle danske elever i Lund gå i samme slags tøj, spise samme mad, bo i samme skolehjem eller i rum i byen til samme pris, gå i biografen for de samme beskedne lommepenge...²⁶

Alla klasser var dessutom blandade, vilket var ovant för de elever som gått i de judiska skolorna i Köpenhamn.

Efter kriget bildades en fond som hjälp för de mindre välbeställda eleverna att fortsätta den utbildning de hade börjat i Lund.

Vilka var eleverna och var fanns deras föräldrar?

Ett kartotek över eleverna med uppgifter om föräldrarnas yrken finns bevarat, och därför är det möjligt att visa vilka varierande bakgrunder och sociala miljöer som eleverna kom ifrån.²⁷ På varje kort har också antecknats var föräldrarna bodde under den tid då eleverna gick i skolan i Lund. Yrkesbeteckningarna bör ha avsett förhållandena i Danmark, men det går inte att veta under vilka ekonomiska villkor som familjerna levde där. De ekonomiska förhållandena varierade efter flykten, men det är tydligt att flyktingkontorets bistånd i de flesta fall var avgörande. Det är enligt min mening ändå möjligt att få en uppfattning om den sociala bredden vid den danska skolan, alldeles oavsett om det gällde judiska eller icke-judiska elever. Man kan också notera hur många elever som levde åtskilda från sina föräldrar.

Skolan blev den fasta punkten i tillvaron för de flesta elever, och lärarna, särskilt de lärare som förestod skolhemmen, fick den viktiga uppgiften att vara i föräldrarnas ställe. Uppgifterna om antalet elever varierar över tid från 390 till 278, men kartoteket upptar 270 personer, och det är den källa som jag har använt här.²⁸ En trolig förklaring till de varierande uppgifterna är att flera elever gick på skolan bara en kort tid, och kartoteket (som är odaterat) tycks ha upprättats vid ett enstaka tillfälle och är alltså inte fullständigt.

I kartoteket förekommer som upplysning om föräldrarna 59 olika yrkestitlar och andra benämningar. De största grupperna utgörs av 19 grosshandlare, 18 skraddare, 22 med titeln ”fru”, vidare 7 lärare, 4 poliser, 5 fabrikörer, 5 representanter, 4 professorer, 3 redaktörer, 3 vardera av målarmästare, prokurister, boktryckare och läkare. I övrigt finner man en eller två föräldrar med de mest skiftande yrken, såsom *kirkebetjent* (möjligen omskrivning för personal knuten till en synagoga), antikvitetshandlare, reklamtecknare, frisör, veterinär, revisor, arkitekt, hattmakare, rabbin, prokurist, bagare, belyningsarbetare,

domare, plåtslagare, bokhandlare, skeppsvarvsarbetare, diskare (opvasker) och cigarrmakare.

”Dagens store Øjeblik, Posten deles ud. Er der Brev til mig?”.

Foto: Stadsarkivet i Malmö.

Var bodde då föräldrarna – en eller båda? En elev var föräldralös, och han hade måst fly redan en gång tidigare.²⁹ Enligt elevkartoteket bodde 20 huvudmän i familjerna i Lund, 38 i Malmö och 23 i övriga Skåne, åtta i Stockholm, 15 på andra orter; 12 utanför Sverige. (Flera familjer hade två eller tre barn i skolan.)³⁰

Skolkatalogen anger elevernas skolor före flykten.³¹ Skolorna var många, privata eller kommunala, i och utanför Köpenhamn, och här har det inte varit möjligt att närmare gå in på deras betydelse i sammanhanget. Men 45 elever hade tidigare gått på Carolineskolen eller Mosaisk Drengeskole, och flera av dem återvände dit vid hemkomsten till Danmark.

Genom skolan fick många elever nya kamrater, judar eller inte, som de annars inte skulle ha träffat. Några var starkt medvetna om att de var judar, andra att de hade judiska rötter som inte betydde något särskilt för dem, åter andra hade inte en aning om sin judiska bakgrund. I stort sett fungerade eleverna väl, anpassade sig efter situationen och minns tiden vid skolan med glädje. Men det fanns naturligtvis undantag, vilket syns i den omfattande korrespondens som har bevarats i skolans och några lärares arkiv. Våren 1945 riskerade en pojke

relegering eftersom han på tåget Malmö-Lund hade petat på nödbromsen. En annan pojkes föräldrar får veta att

Skolen beklager at maatte meddele Dem at Jens i Toget i Morges har trukket Vinduet ned og har lænet sig ud, saadan at hans Hue er blæst af. Efter de alvorlige Paamindelser Eleverne har faaet og efter Skolens Skrivelse av 24-1-45, vil det være Skolen umuligt at bære over med lignende Forseelser i Fremtiden. (...) Fremtidige Klager af den Art vil af Skolen blive opfattet som udtryk for, at Jens er for lille til at være Elev i den danske Skole i Lund.³²

En elev blev inkallad till Ruth Lachmann som hotade med avstängning eftersom hon tyckte han var lat. Pojkens far påpekade att relegering väl borde komma i fråga bara om eleven gjort något kriminellt, och till slut fick pojken stanna vid skolan. Ett föräldrapar ville emigrera till Palestina och tyckte inte att dottern behövde gå kvar i skolan eftersom endast praktiska kunskaper behövdes där.

Polisen blev inblandad vid flera tillfällen. Ivan Malinowski hade flytt eftersom han sålt illegala tidningar.³³ Han införde till Sverige en pistol med ammunition, en rumskamrat stal den och sålde den vidare till en annan kamrat som tänkte att den kunde vara bra att ha vid återkomsten. Allt upptäcktes, pojkarna erkände genast och en av dem fick tre månaders villkorlig dom. Flera av de pojkar som tillhört motståndsrörelsen tyckte att livet i Lund var alltför stillastående och tråkigt. Någon satte eld i skolhemmets kök och ett par stal en båt för att återvända till Danmark, lika illegalt som de hade kommit.

Den psykiatriska kliniken kontaktades regelbundet – inte alla klarade att vara flyktingar och/eller att vara åtskilda från sina familjer, och ångesten kunde bli påtaglig. En elev berättar långt efteråt om mötet med sin icke-judiska mor som stannat i Danmark men gjorde ett (illegalt) besök i Sverige.

”Hon hade en hemsk överfart, hon låg i botten i en *kuldamp* i 20 timer. En dag blev jag kallad till telefonen och min far och jag *styrte* till

Helsingborg. Då hade jag inte mött min mor på ett år. Det var en märklig upplevelse. Vi var litet generade för varandra. Jag hade ju blivit vuxen! Man skulle ju strukturera sitt eget liv som flykting. Och där satt vi mitt emot varandra. *Det var et dejligt møde*. Hon chockerade mig totalt genom att ta upp en cigarrett! Hon hade börjat röka. Så vi satt där och rökte!”³⁴

Ur en skolflickas dagbok

En flicka sparade den dagbok hon skrev under tiden i Sverige. Föräldrar och lillebror bodde i Dalarna, där fadern fått arbete. Flickan trivdes i Lund, och hennes noteringar är fina och levande vittnesmål. Vi läser några korta stycken, det första i december 1943 när hon just har börjat:

Gik med nogle Skolekammerater fra Drengenes Internat i Magle Stora Kyrkagatan til Sandgatan 12 hvor Pigerne Internat laa og som Fanny Cohn stod for.³⁵ Pigerne sagde til mig, at jeg endelig maatte huske at neje, naar jeg hilste på Fanny, for da en af Pigerne havde hilst med et Blik, havde hun faaet en lang Formaning om at en Pige burde neje for en voksen. [Flickan var då 16 år gammal] (...) Forholdet til Lærerne meget frit og kammeratligt. Disse meget forstaaende. Diskussioner om forskellige Forhold i Gregersens Timer (f.eks. om noget på Skolen burde ændres.) Et Elevraad, bestaaende af flere Udvalg, varetager Elevernes Interesser... Præfekter til at holde Orden og smide os andre ned i Gaarden. – Blev

”Der læses flittigt på Lektier”. Foto: Stadsarkivet i Malmö.

meget forbavset over Sangtimerne. Der blev nemlig sunget Jazz, blandt andet Negro-Spirituals, og ”De 24 Timer”...³⁶ Paa Studenternes sidste Skoledag var der Fest og Ballade paa Skolen. De lukkede Luften ud af Lærernes Cykler, vendte Sadlerne, forstyrrede Undervisningen i de øvrige Klasser og deslige.³⁷

Vilka var lärarna?

Skolan hade ett ovanligt och högt kvalificerat lärarkollegium. Några av lärarna var framstående och välkända forskare både i Danmark och utomlands, andra hade just avlagt sina examina och var inte mycket äldre än sina elever. De som inte utan vidare kunde fortsätta sin forskning eller bara delvis kunde utföra den, de ju hade ändå på detta sätt möjligheten till ett arbete och därmed en försörjning. Det var för flera av dem en ny och ovan upplevelse att undervisa så unga människor, men i stort sett tycks det ha fungerat väl.

Här följer uppgifter om några av lärarna, för enkelhetens skull i alfabetisk ordning:

Ada Adler undervisade i klassisk grekiska och latin. Hon var vid flykten redan 65 år gammal, och hon räknas till de stora namnen inom klassisk vetenskap och forskning, känd för bland annat att ha givit ut ”Souda-lexikonet” – ”till alla greccisters fromma.”³⁸

”II G k. I en Græsktime hos frk Adler”.

Foto: Stadsarkivet i Malmö.

Aage Bertelsen, som ingick i skolans styrelse, undervisade i danska och historia. Han hade varit intensivt verksam i motståndsrörelsen och fick fly före jul 1943. Hans bok *Oktober 43* är översatt till många språk.

Harald Bohr undervisade i matematik. Han var den mest namnkunniga genom sin bror Niels Bohr som 1922 fått nobelpriset i fysik. Modern *Ellen* undervisade också vid skolan.

Torben Gregersen var *kommunelærer* och ingick i skolans ledning. Han var enligt Herbert Pundik, som var elev vid skolan:

”Hr. Gregersen spiller Klaver, og Klassen synger livligt med”.

Foto: Stadsarkivet i Malmö.

”höjt *yndet* bland eleverna... Hans radikalism yttrade sig ju i en progressiv pedagogik... Och sen var man du med honom, och han var inte någon disciplinär typ. Han representerade något av det bästa i den danska reformistiska radikalismen... Han var som ett fönster som öppnades och det kom in frisk luft. *En dejlig man*. Det är mitt intryck att han var den pedagogiska vägledaren.”³⁹

Ruth Lachmann, skolans föreståndare, undervisade i historia och *oldtidskundskab*.

Henrik Meyer hade just tagit examen och fått sin första anställning när han var tvungen att fly. Han var då bara 26 år gammal och mötte sin blivande fru Ruth i Lund. Hans ämnen var matematik, fysik och kemi. Meyers erfarenhet som flykting fick honom att långt senare ge ”et godt råd til alle: Gør alt, hvad der er muligt, for

at lette tilværelsen for de flygtninge, der i dag bor i Danmark. De trænger til det.”⁴⁰

Ove Nathan fick börja undervisa vid skolan så snart han tagit studenten där. Han skulle långt senare bli rektor vid Københavns Universitet.

Religion och mat

Trots den stora andelen judiska elever hade skolan inte någon särskilt judisk prägel. Det gavs ingen undervisning i judisk historia, kultur och religion annat än vad som ändå ingick i läroplanerna för samtliga elever. I skolans dagbok, som ingår i den katalog som gavs ut 1945, noteras alla fester, föredrag, filmvisningar och utflykter som ordnades i skolans regi. Men inga judiska högtider tycks ha firats gemensamt.⁴¹

Svenska lottor delar upp maten och eleverna äter vid långa bord. Foto: Stadsarkivet i Malmö.

När skolan startade meddelades uttryckligen att någon speciallagad mat inte skulle serveras. Alla fick äta samma mat, i regel på internatet på Magle Stora Kyrkogata. Maten lagades och serverades av svenska lottor, men inte alla var särskilt förtjusta i den, och det klagades över bruna bönor och blodkorv, liksom det framfördes önskemål om att ”der blev truffet foranstaltninger mod, at mælken er sur om morgenen”.⁴²

Men för dem som höll kosher – 13 elever enligt skolkatalogen – fanns det ändå en möjlighet. De åt ett eller alla mål hos fru Hannah Ruben. Familjen bodde inne på gården på Stora Tomtegatan 32 i den äldre delen av Lund. Fru Ruben var född i Tyskland i ett ickereligiöst hem, men hennes man Benny höll kosher från sitt föräldrahem i Köpenhamn, och han hade lärt sin hustru att hushålla på föreskrivet sätt. Mannen fick snabbt arbete i en kosher-köttaffär i Malmö, och genom sin kosherservering skaffade sig hustrun också en inkomst. Dottern Agnes Ruben minns bland matgästerna Ralph Tchernia, Dora Scheftelowitz, Daniel Pundik, David Fuchs, Betsy Sulzberger och Mogens Adelson.

Benny Ruben och de fyra barnen brukade gå i den lilla enkla synagogan en trappa upp på Lilla Södergatan. De tycks faktiskt ha varit de enda danska flyktingar som besökte synagogan.⁴³ Den tillhörde de östjudar som funnits i Lund sedan 1870-talet. En del av dessa östjudar i andra och tredje generationen intervjuades i mitten av 1990-talet, men ingen av dem kunde på direkt fråga minnas några danska flyktingar i *shul*.⁴⁴ För ortodoxa judar ordnades annars särskilda förläggningar, den mest kända i folkhögskolan Helsing i Västergötland.

Förhållandet till svenskarna

De danska flyktingarna var välkomna och fick generös hjälp från olika håll. Men kontakten mellan svenskar och danskar var inte oproblematisk, och det framgår i olika sammanhang hur man såg på varandra. Svenskarna tyckte danskarna var slarviga och bohemiska, rökte utomhus – också kvinnor – och danskarna ansåg svenskarna vara titelsjuka, formalistiska och rätt humorfria. Torben Gregersen skriver:

Svenskerne havde dengang nogle tilvante forestillinger om god opførsel – om hvad der er rigtigt, og hvad der er forkasteligt. Vi fik ret hurtigt at vide, at vore elever ikke gik pænt på gaden. Man skulle gå langsommere og måtte aldrig gå ud i rendestenen for at overhale en anden. Da vores store skolehjem blev inspiceret af en af vore svenske venner fra universitetet, gjorde han vrøvl over, at alle lagnerne på sengene ikke lå lige langt fra hovedpuden. (...) Vi havde ærligt talt andet at bruge tiden til – men næste gang, der kom ”inspektion”, flugtede lagnerne.⁴⁵

Svenskarna tyckte inte alltid att danskarna visade tillräcklig tacksamhet. Till Ruth Lachmann kommenterade rektorsfru Löfstedt ett brev i tidningen *Danskeren*, som riktade sig till de danska flyktingarna. Hon tyckte att ”när ... svenskt och svenskar nämndes, förvånades jag över att icke någon pojke i någon artikel nämnde dem med annat än ringaktning och hån.”⁴⁶

Svenska lärare upprördes över att danska elever besökte dansstället Södran⁴⁷. En trupp danska lärare gick iväg för ett studiebesök på detta förväntat ”syndiga” ställe och förvånades över att det var så ordentligt och inte serverade något starkare än sockerdricka. Och när nu svenskarna var så upprörda över rökningen utomhus fick de danska eleverna röka bara i skolan. De försök som gjordes att föra samman danska och svenska ungdomar blev rätt misslyckade.⁴⁸

”Bal bliver også afholdt på Internatet”.

Foto: Stadsarkivet i Malmö.

”Det er blevet Sommer, og Eleverne sætter sig ude i Internatets Have for at nyde af Majsolens stråler”.

Foto: Stadsarkivet i Malmö.

Som underhållning vid Sankt Hans, 23 juni 1944, hade Aage Bertelsen bjudit en akrobat och trollkonstnär som kallade sig Speedy Larking.⁴⁹ Han gjorde stor succé och bars efter föreställningen i guldstol till stationen och tåget till Malmö. Danskarna uppförde sig på ett sätt som svenskarna inte var vana vid:

En Flok af Skolens Elever fulgte skraalende efter, medens han selv spildede Banjo. Svenskerne maabede. Stemningen var højt oppe. Hr Bertelsen købte Perronbiletter til hele Flokken, saa han fik ett Afskedshurra paa selve Perronen. Et Par Svenskere glemte helt at staa paa Toget af Forbavselse, saa det kørte for Næsen af dem.⁵⁰

Sammanfattning

Skolan i Lund och de andra flyktingskolorna i Sverige kom att bli ett särskilt kapitel i dansk skol- och flyktinghistoria. Några citat belyser detta:

Der har været store Vanskeligheder forbundet med at undervise Elever fra vidt forskellige Milieuer, Provinsskoler og københavnske Skoler, Kursusfolk og Skoleelever, Statsløse og Danske. En jævn Strøm af Elever, der havde været korterre eller længere Tid uden Skolegang, ændrede hele Tiden Skolernes

Udseende. Alt i alt er det godt lykkedes at beskæftige de fleste Unge og fylde deres Tilværelse, saa de ikke har taget Skade paa deres Sjæl af Lediggang i Landflygtighed.⁵¹

”Det var på många sätt en fri skola. Inte en friskola, men en fri skola.”⁵²

”Den stora skillnaden var att den var helt fri från traditioner, och man byggde det hele op, och så var det den känsla av gemenskap som fanns där. Man levde mycket intensivt med i det som hände i krigets utveckling.”⁵³

”Vi var helt på det klara med att kriget skulle ta slut, och att vi skulle återvända, men vi visste ju inte hur lång tid det skulle ta. (...) När det idag diskuteras så mycket om flyktingar så ser jag mig helt solidarisk med dem. Vi var ju flyktingar! Men det var inte något man gick och tänkte på. Men en fördel hade vi – vi visste att det skulle ta slut. Och vi var inte långt hemifrån. Det var ju ingen främmande kultur. Och vi blev inte isolerade, bara i början. För övrigt bildade vi ett samhälle i samhället.”⁵⁴

Och så var det då äntligen slut:

Den danske Skole i Lund sluttede officielt den 9. Juni 1945 – for administrationen dog først en måned senere. Da vi stævnedes ud fra Malmø på vej hjem, greb Aage Bertelsen, der havde været formand for skolestyrelsen, pludselig ned i sin lomme og fremdrog et bundt nøgler, skolens! Hvad kunne vi gøre andet end smide dem over bord som tegn på at nu var det for alvor forbi. Og det gjorde han.⁵⁵

LITTERATUR

Bak, Sofie Lene

2012 *Da krigen var forbi. De danske jøders hjemkomst efter besættelsen.* Köpenhamn: Gyldendal 2012.

Bertelsen, Aage

1946 ”Om pædagogisk og økonomisk demokrati. Nogle erfaringer fra den danske skole i Lund.” *Unge pædagoger*: Hæfte 1-9, 1946.

1993 *Oktober 43.* Köpenhamn: Gyldendal 1993.

Den danske skole i Lund. Lund 1945.

1945 Innehållsrik redogörelse för skolans verksamhet, lärare, elever, läroplaner, läroböcker, ekonomi etc. Finns hos flera av skolans fd elever och ingår i Torben Gregersens arkiv, Rigsarkivet, Köpenhamn. Ett exemplar förvaras i Lunds Universitetsbibliotek.

Gregersen, Torben

1990 *En værre bolsjevik.* Köpenhamn: Gyldendal 1990.

Kirchhoff, Hans

1997 ”Oktober 1943 set »från hinsidan«. Det svenske utrikesdepartement og jødeforfølgelserne i Danmark. En studie i humanitær hjælp og realpolitik.” *Historisk Tidsskrift*. Bind 97. Hæfte 1, 1997, sid. 1-115.

Meyer, Henrik

1994 ”Minder fra Den Danske Skole i Lund.” *Gymnasieskolen*. Årgång 77, nummer 7, 1994, sid. 26-28.

Møller, Per och Secher, Knud

1945 *De danske Flygtninge i Sverige.* Köpenhamn: Gyldendal 1945.

Oredsson, Sverker

1996 *Lunds universitet under andra världskriget: motsättningar, debatter och hjälpsatser.* Lund: Lunds universitetshistoriska sällskap 1996.

Svenbro, Jesper

2007 *Försokratikern Sapfo och andra studier i antikt tänkande.* Göteborg: Glänta Produktion 2007.

Svenson, Anna

1995 *Nöden, en shtetl i Lund.* Lund: Föreningen Gamla Lund 1995.

OPUBLICERADE KÄLLOR

Ruth Altschuls dagbok från tiden i Lund. Kopia i författarens ägo, kommer att lämnas till Det Jødiske Museum i Köpenhamn.

Folkskoleseminariets arkiv i Lund. Landsarkivet i Lund.

Torben Gregersens arkiv. Rigsarkivet Köpenhamn. Här ligger samtliga nummer av elevtidningarna *Kverulanten* och *Sidste Runde*.

Ruth Lachmanns arkiv. Rigsarkivet Köpenhamn.

Undervisningsministeriet 2. dep. 2. kontor. Journalsag 154/44. Rigsarkivet Köpenhamn.

Intervjuer med: Ruth Altschul, 1997-07-19
Frederik Dessau, 1997-09-20
Erling Olsen, 1997-10-22
Herbert Pundik, 1997-07-30
Agnes Ruben, 2019-05-03
Ruth Weissdorf, 1997-12-06

Intervjuerna har utförts i Köpenhamn av Anna Svenson och kommer att överlämnas till Det Jødiske Museum i Köpenhamn.

Album med fotografier från skolan i Lund 1943-1944, sammanställt av H.P. Stern-Peltz. Fotografier (scannade på Stadsarkivet i Malmö) är hämtade från detta album, med citerade bildtexter. Albumet gavs till författaren på 1990-talet av Henrik Meyer, lärare vid skolan. Det kommer att överlämnas till Det Jødiske Museum i Köpenhamn.

NOTER

1. *Sidste Runde* nummer 3, 1944, sid. 13. Ingår i Torben Gregersens efterlämnade papper. Observera att de texter som skrivits under tiden i Sverige har svenska å, ä och ö, även om språket var danska – skrivmaskinerna hade ju svenska tangentbord.
2. Fredrik Dessau, intervju 1997.
3. För att hindra judiska flyktingar från att komma till Sverige förordnade regeringen i september 1938 att utlänning fick avvisas då man kunde anta att utlänningen lämnat sitt land för att inte mer återvända dit. Året därefter krävde Sverige och Schweiz av Tyskland att ett rött J stämpelades i de tyska judarnas pass. De så kallade J-passen underlättade för myndigheterna att neka judar inresa i landet. Å andra sidan förbjöds de tyska judarna att lämna Tyskland från år 1941.
4. Oredsson 1996, sid. 192-193.
5. Oredsson 1996, kap. 7.
6. *Sydsvenska dagbladet* 1943-10-01.
7. TT:s radionyheters arkiv 2.10.43. Riksarkivet Stockholm, citerat i Kirchhoff 1997, sid. 113.
8. Bak 2012, sid. 16.
9. Ruth Weissdorf, intervju 1997.
10. Erling Olsen, intervju 1997.
11. Möller 1945, sid. 75.
12. Förutom rektorn ingick i styrelsen hans hustru Annie, fru Gabrielle Josephson, gift med professor Ragnar Josephson, och universitetets räntmästare Malte Ragnarsson.
13. Möller 1945, sid. 167. Antalet danska studenter är oklart, en annan källa anger antalet till 100. Den danska nationens arkiv har inte återfunnits.
14. Fanan förvaras idag i Akademiska föreningens arkiv, Lund. Den är avbildad på baksidan av Sverker Oredssons bok *Lunds universitet under andra världskriget* (1996).
15. Artikel i *Politiken* 1945-11-06 med titeln "Aarets første Studenter hjem fra Sverige" ingår i arkivet efter Undervisningsministeriet 2. dep. 2. Kontor. Journalsag 154/44. Sven Clausen var jurist och författare som kämpade för återupptagandet av nordiska ord från norska och framför allt svenska.
16. Ibid.
17. *Sydsvenska dagbladet* 1943-10-22. Franz Blatt var latinforskare, professor i filologi, under besättelsen verksam i Lund och Göteborg.
18. *Sidste Runde* nummer 4, 1944, sid. 6. Ingår i Torben Gregersens efterlämnade papper.
19. Huset, byggt i slutet av 1700-talet, finns ännu kvar. Entrén har tagits bort och huset har återfått sitt ursprungliga korsvirke. I dag hyser den en ungdomslokal kallad Hemgården.
20. Seminariet, nu en del av universitetet, ligger kvar strax norr om den stora lasarettbyggnaden "Blocket".
21. Först måste Folkskoleseminariet söka tillstånd hos Kungliga Byggnadsstyrelsen; seminariet var statligt och rektor kunde inte ensam fatta beslut i ärendet. Folkskoleseminariets arkiv AIa: 6 §3 1943-11-04, EII: 42 1943-11-12.
22. Undervisningsministeriet 2. dep. 2. kontor. Journalsag 154/44.
23. En av dem var Herbert Pundik. Han och kamraterna ansågs för unga, men "vi lavede kæmpeballade" och fick lov att ansluta sig i alla fall. Intervju 1997.
24. Tidningsklipp i Undervisningsministeriet 2. dep. 2. kontor. Journalsag 154/44.
25. Svenska staten beviljade lån som efterskänktes när kriget var slut.
26. Bertelsen 1946, sid. 22.
27. Kartoteket konsulterades på Rigsarkivet i Köpenhamn 1998. Skolans handlingar var då ännu inte ordnade och förtecknade, och vilken arkivbildare de idag tillhör har inte kunnat fastställas.
28. De två talen 390 och 278 är hämtade från den skolkatalog som utkom i Lund 1945, *Den danske skole i Lund*. Det högre talet avser listan över samtliga elever som någon period gick på skolan, det lägre kan utläsas av ett diagram över antalet över skolans hela period. En annan källa anger antalet till 384. Diagrammet återfinns i katalogen på sid. 4, listan över samtliga elever på sid. 50-62.
29. Modern hade begått självmord i Danmark och pojken hade flytt med fadern som i Sverige avlidit av sjukdom. Den eleven var en av dem som försökte ta livet av sig. Uppgifter i Ruth Lachmanns korrespondens och Torben Gregersens efterlämnade handlingar.
30. Uppgifterna om föräldrarna avser endast en per familj.
31. Förutom, naturligtvis, för de elever som började i första klass i Lund.
32. Ruth Lachmanns korrespondens.
33. Ivan Malinowski skulle senare bli diktare och översättare.
34. Frederik Dessau, intervju 1997.
35. Fanny Cohn, f. 1885, var gymnastiklärare och föreståndare i flickskolhemmet på Sandgatan. Hon följde med eleverna när det var dags att köpa kläder och såg till att det inte blev alltför vågade garderober.
36. Torben Gregersen höll i dessa musiklektioner. "De 24 Timer" är ett jazzoratorium från 1932 som blev mycket populärt på skolor och högskolor.
37. Ruth Altschuls dagbok.
38. Svenbro 2007, bihang 17. "Souda-lexikonet" är ett stort grekiskt lexikon från 900-talet. Det utgörs främst av förklaringar till ord och fraser ur äldre grekisk litteratur liksom biografier över författare och andra historiska personer. Stoffet går tillbaka på antik lärdom men är ofta förvanskad. Texten feltolkades tidigt, och Ada Adlers stora insats var en textkritisk edition som hon utförde 1928-1938.
39. Herbert Pundik, intervju 1997.
40. Meyer 1994, sid. 28.
41. *Den danske skole i Lund* 1945. Ingår i Torben Gregersens efterlämnade papper.
42. Korrespondens i Ruth Lachmanns arkiv, Rigsarkivet.
43. Uppgifterna om familjen Ruben och kosherserveringen från intervju med Agnes Ruben 2019.
44. Se Svenson 1995. Frågor om de danska och andra judiska flyktingar i Lund under kriget ställdes till informanterna under arbetet med boken, men uppgifterna är inte inkluderade i själva boken.

Skola i exil – Några anteckningar om den danska skolan i Lund 1943-1945

45. Gregersen 1990, sid. 55.
46. Ruth Lachmanns arkiv.
47. Södran låg längst ner på östra sidan av Stora Södergatan och revs på 1950-talet.
48. Uppgifterna om besöket på Södran och om elevernas rökning förekommer på flera ställen. Torben Gregersen nämnde det också 1992 i samtal med författaren.
49. Speedy Larking ingick i den sk Lyngbygruppen som hade startats av Aage Bertelsen, och nämns i dennes bok *Oktober 43*. Upptredandet för skolan nämns i Ruth Altschuls dagbok 44-06-24.
50. Ruth Altschuls dagbok.
51. Artikel i *Politiken* 1945-11-06 med titeln "Årets första Studenter hjem fra Sverige", som ingår i Undervisningsministeriet 2. dep. 2. kontor. Journalsag 154/44.
52. Herbert Pundik, intervju 1997.
53. Erling Olsen, intervju 1997.
54. Ruth Altschul, intervju 1997.
55. Gregersen 1990, sid. 61-62.

Betydningsfulde videnskabsmænd – Niels og Harald Bohr, forfølgelsen af jødiske videnskabsmænd og udviklingen af atombomben i USA

I denne artikel belyser Jens Ulf-Møller, hvordan fysikeren Niels Bohr og hans bror matematikeren Harald Bohr spillede afgørende roller i hjælpen, der blev ydet til de videnskabsmænd af jødisk oprindelse, som efter Hitlers magtovertagelse ikke længere kunne arbejde i Tyskland. Særligt interessant er det, at flere af de personer, som Bohr-brødrene var i kontakt med, senere spillede en hovedrolle i udviklingen af atombomben i USA i slutningen af Anden Verdenskrig.

Af Jens Ulf-Møller

Indledning

Efter Adolf Hitlers magtovertagelse i Tyskland i januar 1933 foretog nazisterne en katastrofal udrensning af den videnskabelige elite i landet. Det gik især ud over jødiske matematikere og fysikere ved de hæderkronede universiteter i Göttingen og Berlin. Over 1.000 akademikere blev afskediget, og de emigrerede hovedsagelig til USA – blandt dem var 20 nobelprismodtagere.¹ Der blev omgående oprettet hjælpekomitéer for at skaffe dem ansættelse i udlandet, og i Danmark var de to brødre Niels og Harald Bohr særdeles aktive med at hjælpe deres kolleger. Af særlig betydning fik de fysikere, der hjalp, som deltog i udviklingen af atombomben. I denne artikel vil jeg forsøge at karakterisere de emigranter, som brødrene Bohr hjalp.

Der findes ingen samlet historiografisk fremstilling af hjælpen til jødiske fysikere og matematikers emigration. Abraham Pais har skrevet en generel biografi

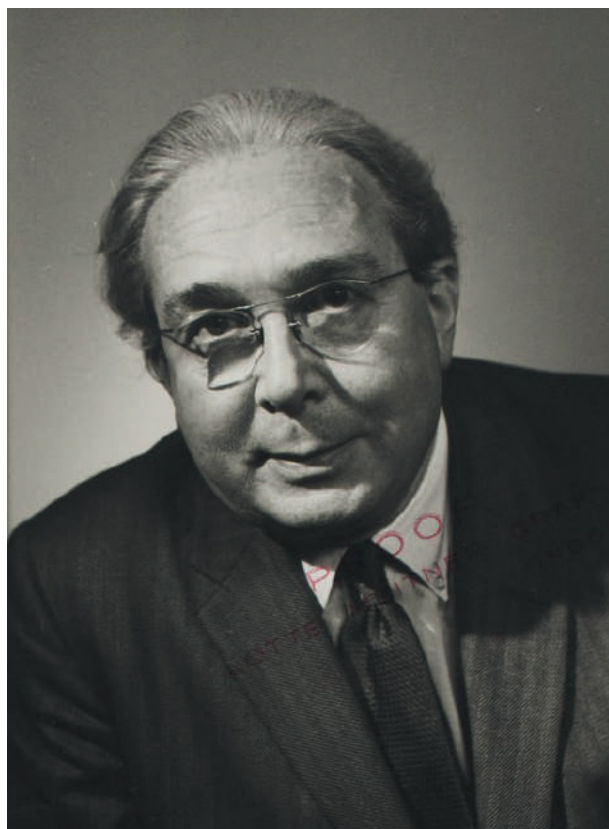
om Niels Bohr, og Finn Aaserud har beskrevet hans hjælp til flygtende fysikere. Henrik Kragh Sørensen, Kurt Ramskov og Reinhard Siegmund-Schultze har beskrevet Harald Bohrs hjælp til flygtende matematikere. Steffen Steffensen har skrevet om de tyske emigranter, men begrænset det til dem, der havde betydning for videnskaben i Danmark, og blandt andre Laura Fermi har beskrevet emigranterne, der kom til USA. Jeg vil i denne artikel således forene kilder omhandlende danske forhold og kilder, som tager udgangspunkt i oversøiske forhold. Artiklen vil på den baggrund bidrage til kendskabet til Bohr-brødrenes centrale og vigtige historiske arbejde med og hjælp til fremtrædende jødiske fysikere og matematikere, hvoraf flere af disse emigrerede videre til USA. Artiklen vil først belyse nødvendigheden af de hjælpekomitéer, som blandt andet hjalp Bohr-brødrene med at facilitere emigrationen til USA.

Betydningsfulde videnskabsmænd – Niels og Harald Bohr, forfølgelsen af jødiske videnskabsmænd og udviklingen af atombomben i USA

Hjælpekomitéer i europæiske lande

Straks efter at Hitler blev rigskansler den 30. januar 1933, begyndte nazisterne at true tysk videnskab. Med vedtagelsen af en lov af 7. april 1933 med et tillæg af 6. maj 1933 blev omkring 1.200 universitetsansatte afskediget i tiden frem til 1934.² De matematiske og fysiske institutter ved universitetet i Göttingen blev særligt hårdt ramt. De havde verdensry som værende førende centre for matematik og fysik, og denne status beholdt universitetet indtil 1934, da nazisternes forfølgelse førte til en næsten total udslættelse af institutterne.

Fysikeren James Francks institut i Göttingen blev næsten udslættet. Han opsigde sin stilling i protest, hvorefter han først kom til Niels Bohrs institut i København med støtte fra Rockefeller Foundation. I 1935 emigrerede

Portret af Leo Szilard (1898-1964). Szilard oprettede sammen med Lord Beveridge i 1933 Academic Assistance Council, og han aktiverede Niels og Harald Bohrs hjælpeindsats for fordrevne jødiske videnskabsmænd. Foto: Leo Szilard Papers. MSS 32. Special Collections & Archives, UC San Diego Library.

han til USA. De fleste af instituttets øvrige ansatte kom også til USA.³ Max Borns verdensberømte institut for teoretisk fysik blev totalt udslættet. I 1930 var Edward Teller kommet til Göttingen for at studere hos Born, og han fik derefter et Rockefeller-legat til at studere hos Niels Bohr i København. Richard Courants matematiske institut blev næsten totalt udslættet.⁴

I de omkringliggende europæiske lande blev nazisternes afskedigelser af akademikere omgående bemærket, hvilket førte til oprettelsen af hjælpekomitéer, som hjalp de afskedigede til at finde ansættelse ved universiteter i andre lande. I England blev hjælpekomitéen *Academic Assistance Council* (AAC) oprettet den 22. maj 1933 med Leo Szilard som primus motor. Han var den første, der havde fornemmelsen af, at det ville gå helt galt i Tyskland.⁵ I begyndelsen af marts 1933 tog Szilard til Wien, hvor han traf Sir William Beveridge, rektor for *London School of Economics*, som havde hørt om afskedigelserne. Han opfordrede Szilard til at komme til London, og her startede han AAC sammen med Beveridge.

I april kontaktede Szilard Harald og Niels Bohr i London. Niels Bohr var på vej til USA, hvor han var fra maj til august 1933. Efter hjemkomsten kom Niels Bohr i bestyrelsen i *Komiteen til støtte for landflygtige Aandsarbejdere* etableret af historikeren Aage Friis i foråret 1933.⁶ Den statsløse tyske historiker Hanna Kobylinski var Aage Friis' personlige medarbejder. Hun blev senere gift med Stefan Rozental, Niels Bohrs assistent. Både han og den østrigske fysiker Victor Weiskopf fik støtte fra komitéen.⁷ Niels Bohr opnåede desuden støtte fra Carlsbergfondet, Rask-Ørsted Fondet og Rockefeller Foundation, så han kunne tilbyde emigranterne længere ophold, før de tog videre til USA.⁸

Foruden Rockefeller Foundation var der flere fonde i USA, der støttede emigranterne: *International Education Board* (IEB) oprettede *Special Research Aid Fund for Deposed Scholars* (1933-1939), der gav tilskud til ansættelse af afskedigede forskere.⁹ *Institute of International Education* (IIE) etablerede i maj 1933 *Emergency Committee in Aid of Displaced German* (senere *Foreign*) *Scholars*, som gav amerikanske universiteter tilskud til ansættelse af udvalgte udenlandske forskere.¹⁰

Betydningsfulde videnskabsmænd – Niels og Harald Bohr, forfølgelsen af jødiske videnskabsmænd og udviklingen af atombomben i USA

Institute for Advanced Study (IAS) i Princeton blev en livline for flygtende jødiske videnskabsmænd. Matematikeren John von Neumann kom til Princeton allerede i 1930, og i 1933 blev han professor på IAS, hvor han udgjorde instituttets videnskabelige elite sammen med Albert Einstein, Hermann Weyl og Kurt Gödel. Matematikeren Oswald Veblen stod i nær kontakt med Harald Bohr og Godfrey Harold Hardy samt til Richard Courant, efter han kom til USA, hvor han blev leder af det matematiske institut på New York University (NYU).¹¹

Niels Bohr (1885-1962) og Harald Bohr (1887-1951) havde en jødisk mor, Ellen født Adler. Foto: Harald Bohrs arkiv, Matematisk Institut, Københavns Universitet.

Flygtende fysikere og matematikere i Danmark 1933-1939

Harald Bohr var den første til at gøre Rockefeller Foundation opmærksom på afskedigelserne inden for matematik og fysik i en anonym rapport fra maj 1933. Harald Bohr skrev, at "revolutionen" havde haft en meget større indflydelse på universiteternes ånd, end man umiddelbart kunne forestille sig. Med beretningen fulgte en liste over tyske matematikere og fysikere, der var i fare for at blive afskediget.¹²

Brødrene Bohrs indsats for at hjælpe de fordrevne kolleger udsprang af Harald Bohrs studieophold ved universitetet i Göttingen. I 1910 tildelte Carlsbergfondet Harald Bohr et stipendium til et studieophold hos matematikeren

Edmund Landau. Fra den tid stammede hans venskab med Courant, som med Harald Bohrs hjælp blev ansat på NYU. Flere matematikere kom til København i kortere tid, kun Werner Fenchel blev fastansat i København.¹³

Matematikerne Oswald Veblen (1880-1960), Edmund Landau (1877-1938) og Harald Bohr. Veblens familie var norske indvandrere. I IAS ydede han en stor indsats sammen med andre amerikanske hjælpere for at få jødiske videnskabsmænd til USA. Foto: Fotograf ukendt. Fra Shelby White and Leon Levy Archives Center, Institute for Advanced Study, Princeton, NJ, USA.

Niels Bohrs Institut for Teoretisk Fysik (ITF) var et samlingssted for fysikere fra hele verden. Hans kontakt til Göttingen opstod i forbindelse med den berømte forelæsningsrække "Bohr-Festspiele" afholdt i 1922. Her blev han venner med Franck og Werner Heisenberg, som Bohr inviterede til at komme til ITF i København.¹⁴ Fysikeren Hilde Levi tilbragte hele sit akademiske liv i København, og hendes erindringer er en levende beretning om ånden på instituttet. Hun var ved at afslutte sine studier i Berlin, da Hitler kom til magten i januar

Betydningsfulde videnskabsmænd – Niels og Harald Bohr, forfølgelsen af jødiske videnskabsmænd og udviklingen af atombomben i USA

1933: ”Jeg hørte det på radioen og begyndte at græde, for jeg var klar over at jeg som kvinde og jødisk forsker ikke havde nogen fremtid i Tyskland”.¹⁵ Efter at have bestået eksamen i 1934 blev Hilde Levi gæst på ITF fra foråret 1934.¹⁶ Hilde Levi var overrasket over instituttets atmosfære og Bohrs frisind, kendt som ”Kopenhagener Geist”, som var vidt forskellig fra den autoritære stil på tyske universiteter. Bohr var aldrig chefen. Han var beundret og blev betragtet som en fremragende lærer og leder af de forskellige grupper, men aldrig som en

Portræt af Hilde Levi (1909-2003), som ydede en betydningsfuld indsats i Niels Bohrs Arkivet. Hendes erindringer skildrer livet på ITF.

overordnet. Det var en meget mere demokratisk stil. Bohr anså sit videnskabelige personale for medarbejdere og ikke for underordnede. Niels Bohr havde brug for Levi som assistent til Franck, der havde forladt Göttingen og var kommet til København.¹⁷ Niels Bohr fik legater fra Rockefeller Foundation og Rask-Ørsted Fondet på 30.000 kr., som sikrede Franck og senere Georg Karl von Hevesy ansættelser i København i tre år hver. Levi mødte Niels Bohr i foråret 1934, og hendes første indtryk af ham var, at han var stille og genert, og at han modtog hende meget venligt. Kort efter mødte hun Franck. Selv var hun kun en grøn studine, men deres kontakt etableredes øjeblikkeligt:

Han var en rigtig faderlig type, der omfavnede folk fra første øjeblik. Hans venlighed, varme og hjertelighed var enestående. På den måde foregik overgangen fra det tyske universitetsmiljø til Bohrs institut gradvist. Både for Franck og mig var det et vendepunkt i vores liv. Vi startede begge på bar bund. Han havde forladt det førende institut for fysik i Göttingen, og jeg var nybegynder.¹⁸

I efteråret 1934 blev det tydeligt, at der var ikke noget grundlag for en permanent stilling for en mand af Francks kaliber ved Københavns Universitet. I 1935 tog han først til Johns Hopkins i Baltimore, men han var ret ulykkelig der.¹⁹ Siden kom han til Metallurgical Laboratory i Chicago, hvor han arbejdede sammen med Enrico Fermi, der udførte den første kontrollerede atomare kædereaktion, en bedrift, der fik afgørende betydning for Manhattan-projektet (mere herom senere).

Tre nobelprismodtagere på ITF: Niels Bohr, James Franck (1882-1964) og Georg Karl von Hevesy (1885-1966).

En dag i begyndelsen af oktober 1934 kom Niels Bohr pludselig og fortalte Levi, at Hevesy ville komme, og han spurgte, om hun ville hjælpe ham.²⁰ Institutet var ved at ændre kurs fra atomfysik til kernefysik. Niels Bohr sagde, at Hevesy ville beskæftige sig med kunstig radioaktivitet, der var et nyt arbejdsområde. Hevesy foregav at være en ungarsk adelig, som var uafhængig af tidens begivenheder, men faktisk forlod han Freiburg på grund af racelovgivningen. Det indrømmede han dog aldrig.²¹ Der fandtes imidlertid næsten intet apparatur på

instituttet, der kunne bruges til at arbejde med kunstig radioaktivitet. Det blev afhjulpet, da den jødiske fysiker Otto Robert Frisch, Lise Meitners nevø, ankom og var på instituttet i fem år fra oktober 1934.²² Frisch var en formidabel instrumentmager og samarbejdede med Levi fra sommeren 1935. Mens Frisch og Levi byggede instrumenter, forberedte Hevesy eksperimenterne. Han var utrolig energisk og meget krævende, og han rejste meget. Han gav hende prøverne, som skulle undersøges, fortalte, hvilke eksperimenter der skulle foretages, og så rejste han. Det var så hendes opgave at udføre eksperimenterne og have resultaterne klar, når han kom tilbage.

Edward Teller, ”brintbombens fader”, kom også til København.²³ Levi huskede senere, at Teller dengang var en lystig spilopmager, og at han og hans kone tog livligt del i det selskabelige liv: ”Det er forbløffende, når man tænker på Teller i dag, med hans enorme fanatisme og overvejende negative holdning til den nuværende verden”.²⁴ Levi undgik imidlertid at tale med de tyske besøgende, fordi det var ubehageligt for hende som jødisk flygtning at møde tyskere, som tydeligvis var meget imponerede over Hitler og hans regime. Heisenberg var altid yderst venlig over for hende og antydede aldrig, at hun var en jødisk flygtning. Mens hans kollega i det tyske uranprojekt Carl Friedrich von Weizäcker var meget mere reserveret og prøvede at ignorere flygtninge. Det var hendes indtryk, at han dybt i sit hjerte var tilhænger af Det Tredje Rige.²⁵

Enrico Fermi, Lise Meitner og fission 1938-1939

I 1939 blev stemningen på ITF mere og mere trykket. De få folk, der kom til København fra Tyskland, Østrig eller Tjekkoslaviet, havde meget skræmmende beretninger, som gav anledning til alvorlig bekymring. Mange havde stadig familie og venner i Tyskland, og alle var alvorligt bekymret over, hvad der kunne ske. Også videnskabeligt blev 1938-1939 afgørende år, idet atomfysikeren Enrico Fermi efter modtagelsen af Nobelprisen i 1938 tog til USA. I slutningen af oktober 1938 afholdt Niels Bohr et kollokvium, i hvilket Fermi deltog.²⁶ Under mødet trak Niels Bohr Fermi til side og hviskede i al hemmelighed, at Fermi var udset til at

modtage Nobelprisen. Fermi var dermed forberedt, så han efter modtagelsen af Nobelprisen i Stockholm den 10. december 1938 kunne rejse med familien direkte til USA. Han arbejdede sammen med Szilard, først på Columbia University og siden i Chicago. Hans hustru Laura var jødisk. Hendes far admiral Augusto Capon omkom i Auschwitz i 1944.

De tre nobelprismodtagere Niels Bohr, Enrico Fermi (1901-1954) og Otto Stern (1888-1969) i anledning af fysikerkonference i Rom 1931. Otto Robert Frisch arbejdede under Stern, indtil de begge blev afskediget af nazisterne i 1933.

Foto: NBA.

Det første skridt, der ledte til atombomben, var den canadiske fysiker A.J. Dempsters opdagelse af uran-isotopen U-235 i 1935.²⁷ Szilard omtalte opdagelsen i et brev til Niels Bohr og gjorde samtidig opmærksom på, at Otto Hahn og Meitner i en artikel fra 1936 havde overset denne isotop.²⁸ Meitner og hendes nevø Frisch opdagede atomspaltningen på en juleferie i Kungälv i Sverige.²⁹ Meitners situation i Berlin var blevet faretruende efter Østrigs ”*anschluss*” den 12. marts 1938. Hendes østrigske pas var blevet ugyldigt, og hun var blevet underlagt den nazistiske racelovgivning. Meitners dramatiske flugt fra Tyskland til Holland og via København til Stockholm er velkendt. Med Niels Bohrs hjælp fik hun ansættelse på Manne Siegbahns Nobelinstitut i Stockholm.³⁰

I december 1938 udførte Meitners tidligere kolleger Hahn og Fritz Strassmann i Berlin nogle forsøg, som resulterede i nogle uforklarlige resultater. De forelagde resultaterne i et brev til Meitner, der fandt frem til, at

Betydningsfulde videnskabsmænd – Niels og Harald Bohr, efterfølgelsen af jødiske videnskabsmænd og udviklingen af atombomben i USA

Konference i Auditorium A i ITF i 1936. På første række sidder Wolfgang Pauli, Ernst Pascual Jordan, Werner Karl Heisenberg, Max Born, Lise Meitner, Otto Stern, James Franck og George de Hevesy. På anden række sidder Otto Robert Frisch, mens Rudolf Ernst Peierls sidder på fjerde række. Edward Teller sidder på femte række og Hilde Levi på sjette række. Yderst til venstre står Niels Bohr. Foto: NBA.

der var sket en spaltning af atomkernen. En lille masse blev imidlertid omdannet til en stor mængde energi – ifølge Einsteins ligning $E=mc^2$. Da Frisch kom tilbage til København den 3. januar 1939, fortalte han Niels Bohr om atomspaltningen, og han overbragte nyheden om atomspaltningen til USA. Frisch spurgte en af Hevesys biologmedarbejdere, William A. Arnold fra Stanford, hvilket ord man brugte om celledeling. Han svarede ”fission”, et ord, der siden er brugt om delingen af atomkernen.³¹

Niels Bohr ankom til New York den 16. januar. Han tilbragte et semester på IAS i Princeton, der dengang havde til huse i Fine Hall (nu Jones Hall) på Princeton University. Niels Bohr lånte Einsteins kontor, og det var her, at Niels Bohr fandt frem til, at den nyfundne

uran-isotop U-235 var fissil.³² Niels Bohr mente imidlertid, at det ville være for vanskeligt at udvinde tilstrækkelige mængder af denne uran-isotop til at kunne fremstille en atombombe.

Mens Niels Bohr var i Princeton, tog Frisch til England i juli 1939. Her samarbejdede han med fysikeren Rudolf Ernst Peierls for at finde frem til, hvor meget rent U-235 der skulle til for at fremstille en atombombe. Til deres forbløffelse drejede det sig ikke om tons, men kun omkring et pund eller to. Dermed gik det op for dem, at det var muligt at fremstille en atombombe. De publicerede resultaterne i det berømte *Frisch-Peierls Memorandum* (1940), der tog udgangspunkt i Niels Bohrs opdagelse, at fissionen var knyttet til U-235. Det gav startskuddet til dannelsen af den engelske MAUD-atomkomité, som

Betydningsfulde videnskabsmænd – Niels og Harald Bohr, efterfølgelsen af jødiske videnskabsmænd og udviklingen af atombomben i USA

samarbejdede med amerikanernes Manhattan-projekt. Frisch fik engelsk statsborgerskab per ekspres, så han kunne indgå i det engelsk-amerikanske samarbejde om atombomben i Los Alamos.³³

Lev D. Landau (1908-1968), Aage Bohr (1922-2009), George Gamov (1904-1968), Ernest Bohr (1924-2018) og Edward Teller i 1931. Foto: NBA.

Fire kvikke hoveder i 1930: Lev D. Landau, H. B. G. Casimir (1909-2000), Edward Teller og George Gamow. Foto: NBA.

Besættelsen og jødeforfølgelsen 1940-1943
Besættelsen af Danmark den 9. april 1940 kom som en ubehagelig overraskelse. Niels Bohr havde dagen før holdt foredrag i Oslo og om aftenen besøgt Norges konge. Han oplevede Danmarks besættelse ombord på færgen. Ved besættelsen befandt Meitner sig også i

København for at arbejde med cyklotronen på ITF.³⁴

Bohr fik tilbud om at komme til IAS, men han følte sig forpligtet til at hjælpe de mange emigranter. Foruden Levi var det hendes veninde Sophie Hellman, Niels Bohrs sekretær, samt Hanna Kobylinski og Stefan Rozental. For at skjule Levi arrangerede Bohr, at hun kunne arbejde på Carlsberg Laboratorium hos Kaj Linderstrøm-Lang. På laboratoriet var også den østrigske biolog Heinz Holter. Han kom til København fra Wien i 1930, dels fordi han ønskede at arbejde i det berømte laboratorium, dels fordi han ikke kunne udstå den antisemitiske og reaktionære atmosfære i Østrig. Deres politiske holdning var mere venstreorienteret end Niels Bohrs, og hun vidste ikke, hvor involveret både Linderstrøm-Lang og Holter var i modstandsbevægelsen.³⁵

Gruppefoto fra 1934 på terrassen på ITF (nu biblioteket på NBI): Fra venstre: M.S. Plesset (1908-1991), Niels Bohr, Fritz Kalckar (1910-1938), Edward Teller (1908-2003) og Otto Robert Frisch (1904-1979). Foto: NBA.

I august 1943 blev situationen i Danmark anspændt. Regeringen gav op, og flådens skibe blev sænket. Rygterne svirrede om, hvad tyskerne havde i sinde at gøre. Midt i september kontaktede den svenske gesandt Gustav von Dardell Niels Bohr med besked om, at emigranterne ville blive arresteret. Hanna Kobylinski og Stefan Rozental ankom til Landskrona den 26. september, som nogle af de første flygtninge.³⁶ Det var modstandsgruppen på Carlsberg Laboratorium, der arrangerede Levi og Hellmanns flugt. Holter bragte dem med toget til patentkonsulent Jensen i Espergærde. Kort efter ankom

Betydningsfulde videnskabsmænd – Niels og Harald Bohr, forfølgelsen af jødiske videnskabsmænd og udviklingen af atombomben i USA

fysiologen dr. Fritz Buchtal og hans kone. Den næste dag kom en budbringer fra gruppen, som bragte Niels Bohrs sønner Hans og Ernest. Samtidig tog han Buchtals med sig, og derfor kom de til Sverige på Niels Bohrs overfart.³⁷

Enrico Fermi modtager Nobelprisen i 1938 af kong Gustav 5. Fermi skabte den første atomreaktor i Chicago i 1942.

Niels Bohrs overfart

Den 22. september 1943 advarede modstandsmanden Mogens Staffeldt grosserer Bent Schottländer om, at tyskerne havde planlagt jødeforfølgelser i Danmark: "Han havde meddelt, at nu skulle vi afsted, da razziaerne ville komme ca. den 1. oktober".³⁸ Familien Schottländer skulle have været med på den første overfart til

Sverige den 25. september, men da datteren Eva begyndte at skribe, kom de ikke med.³⁹ Familien kom med på den næste overfart, der også bragte Niels Bohr til Sverige. Niels Bohrs overfart var den anden af tre identiske sejladsere, der udgik om aftenen fra Sydhavnen i Karl Nielsson Morells kutter Elo. I Køge Bugt blev flygtningene overført til Chr. Hansens trawler Søstjernen, der bragte flygtningene til Limhamn syd for Malmö. Staffeldt vidste, at Morell var pålidelig, for natten til den 19. september havde han sejlet 10 prominente sabotører fra Holger Danske fra Sydhavnen til Klagshamn.⁴⁰

Fiskeren Nielsson-Morell førte fiskekutteren Elo.

Niels Bohrs overfart var arrangeret af Kaj Linderstrøm-Lang.⁴¹ En artikel skrevet af en anden deltager i flugten,

Harald Høgsbro, omtaler, at de om aftenen den 29. september blev samlet i et kolonihavehus i haveforeningen Frederikshøj.⁴² Ved mørkets frembrud blev de ført ned til Elo i Sydhavnen og til havs overført til Søstjernen, der bragte dem til Limhamn.⁴³

Efter ankomsten tidligt om morgenen den 30. september rejste Niels Bohr omgående til Stockholm, hvor han forhandlede med svenske myndigheder om redningen af de danske jøder. Lørdag den 2. oktober mødte Niels Bohr udenrigsminister Günther, og efterfølgende kom han i audiens hos kongen sammen med ambassadør Kruse. Kort efter telefonerede kongens adjutant til ambassaden for at meddele, at den svenske regering ville udsende en proklamation samme aften. Dette skridt blev fulgt op med forsikringerne sendt i svensk radio om, at de jødiske flygtninge fra Danmark var velkomne i Sverige. Det var en stor opmuntring, som fremmede redningsarbejdet i Danmark.⁴⁴

Niels Bohrs søn, fysikeren Aage Bohr, var først taget til Humlebæk, men da han ikke kunne finde gruppen, der skulle sejle ham til Sverige, tog han næste morgen tilbage til Linderstrøm-Lang, som henviste ham til en anden overfart fra Vedbæk. Han ankom til Ven den 2. oktober, og derfra kom han til Stockholm.⁴⁵ Den 5. oktober fløj Niels Bohr til England, og Aage Bohr ankom en uge senere. Den 28. november sejlede Niels og Aage Bohr til USA, og den 28. december kom de begge til Los Alamos.

Fiskekutteren Elo, som førte Holger Danskes sabotører, der havde sprængt Forumhallen, til Sverige. Niels og Harald Bohr kom først om bord på Elo og til havs overført til trawleren Søstjernen.

Betydningsfulde videnskabsmænd – Niels og Harald Bohr, forfølgelsen af jødiske videnskabsmænd og udviklingen af atombomben i USA

Manhattan-projektet og fysikernes modstand mod brugen af atombomben

Amerikanerne udviklede atombomben af frygt for, at tyskerne ville komme først med at fremstille den. Men bygningen af en tysk atombombe lå langt uden for mulighedernes grænse. Desuden overgik udviklingen inden for atomfysik og muligheden at fremstille en atombombe langt Hitlers intellektuelle kapacitet.⁴⁶

Det var den amerikanske general Leslie L. Groves, der stod for Manhattan-projektet. Han oprettede tre atomare udviklingssteder: Hanford i Washington, Oak Ridge i Tennessee og Los Alamos.⁴⁷ Projektet bestod af en samling kuleskøre forskere efter general Groves mening. Alligevel blev han imponeret, da han den 5. oktober 1942 besøgte Metallurgical Laboratory, Manhattan-projektets afdeling i Chicago, hvor han mødte de tre nobelprismodtagere Arthur Holly Compton, Fermi og Franck samt Eugen Wigner og Szilard.⁴⁸ Den 2. december 1942 lykkedes det Fermi at skabe den første kontrollerede nukleare kædereaktion, som viste, at atombomben kunne udvikles.⁴⁹

Da Niels og Aage Bohr ankom til Los Alamos i 1943, blev de ikke kun overrasket over, hvor fremskredent projektet var, men også over at finde deres europæiske fysikervenner. J. Robert Oppenheimer, lederen af projektets afdeling i Los Alamos, havde allerede i sommeren 1942 samlet en gruppe af fremragende europæiske fysikere, der havde til opgave at studere uran-235 og plutonium. Blandt dem var George Plazek, som erstattede Hans Bethe som leder af den teoretiske gruppe, samt Teller og Felix Bloch.⁵⁰ De fleste af de fysikere, som Niels og Harald Bohr hjalp, var imod at anvende atombomben mod Japan, men den beslutning havde de ingen indflydelse på. Den blev taget af politikere i Washington. Da præsident Roosevelt døde den 12. april 1945, var beslutningen om, hvorvidt bomben skulle bruges mod Japan, op til Truman, der var holdt uvidende om atombombeprojektet.

I juni 1945 skrev fysikerne Franck, Szilárd, Compton og Eugene Rabinowitch Franck-rapporten, der anbefalede at demonstrere en prøvesprængning for japanerne og ikke bruge våbnet uden varsel. Desuden ville det være umuligt at holde opdagelsen af atombomben hemmelig, og de

forudså et våbenkapløb i Den Kolde Krig. Niels Bohr havde i 1944 forhandlet med Churchill og Roosevelt om at informere russerne om atombomben for at undgå et våbenkapløb, men han talte for døve øren. Midt under Den Kolde Krig skrev Niels Bohr et åbent brev til De Forenede Nationer af 9. juni 1950 med henblik på at skabe internationale tillidsvækkende foranstaltninger, men det ignorerede stormagterne.

Fiskeren Chr. Hansen, som sejlede Niels og Harald Bohr fra Køge Bugt til Limhamn. Foto: NBA og Politiken.

Beslutningen om at anvende atombomben mod Japan blev taget af *Interim Committee of the War Department*, der havde Henry L. Stimson som formand, og som havde Compton, Oppenheimer, Ernest Lawrence og Fermi som medlemmer. Komitéen forkastede Franck-rapportens anbefaling, som det kan ses af denne udtalelse: ”Vi kan ikke se noget acceptabelt alternativ til en direkte militær anvendelse til at afslutte krigen”.⁵¹ Den 6. august kastede

amerikanerne atombomben over Hiroshima.

University Press 1979.

Nazisternes udrensning af eliten af europæisk-jødiske videnskabsmænd kom altså USA til gode. Med udviklingen af atombomben fik disse emigranter en varig betydning for efterkrigstidens historie ved deres meddelagtighed udi at gøre USA til en atomar stormagt.

Hargittai, István
2006 *The Martians of Science: Five Physicists Who Changed the Twentieth Century*. Oxford: Oxford University Press 2006.

Niels Bohr vendte tilbage til Danmark den 25. august 1945 efter knap to års eksil. Han døde den 18. november 1962. "Bohrs indflydelse på fysikken og fysikerne i vort århundrede var stærkere end nogen andens, selv Albert Einsteins",⁵² skrev Heisenberg i nekrologen over Niels Bohr i 1963.

Holtet, Christian
2014 *Dobbeltmordet i Køge Bugt*. København: Solidaritet 2014.

Lanouette, Willam og Bela Silard
1992 *Genius in the Shadows: A Biography of Leo Szilard: The Man Behind the Bomb*. New York: Charles Scribner's Sons 1992.

LITTERATUR

Aaserud, Finn
1990 *Redirecting Science: Niels Bohr, Philanthropy, and the Rise of Nuclear Physics*. Cambridge: Cambridge University Press 1990.

Levi, Hilde
1993 *Recollections of Hilde Levi*. Upubliceret båndudskrift ved Anne Lis Rasmussen, Niels Bohr Arkivet. København: Niels Bohr Arkivet 1993.

Beyerchen, Alan D.
1977 *Scientists under Hitler: Politics and the Physics Community in the Third Reich*. New Haven: Yale University Press 1977.

Pais, Abraham
1991 *Niels Bohr og hans tid i fysik, filosofi og samfundet*. På dansk ved Jan Teuber. København: Spektrum 1991.

Bohr, Harald
1947 "Et Tilbageblik". *Mathematisk Tidsskrift A*. København 1947, s. 1-27.

Ramskov, Kurt
2004 *Matematikeren Harald Bohr*. Ph.d.-afhandling ved Aarhus Universitet, Institut for de eksakte videnskabers historie. Det naturvidenskabelige Fakultet. Aarhus 2004.

Duggan, Stephen og Betty Drury
1948 *The Rescue of Science and Learning: The Story of the Emergency Committee In Aid of Displaced Foreign Scholars*. New York: The Macmillan Company 1948.

Rhodes, Richard
1986 *The Making of the Atomic Bomb: The 25th Anniversary Edition*. New York: Simon & Schuster Paperbacks 1986.

Fermi, Laura
1968 *Illustrious Immigrants: The Intellectual Migration from Europe 1930-41*. Chicago: The University of Chicago Press 1968.

Rife, Patricia
1999 *Lise Meitner and the dawn of the nuclear age*. Basel: Birkhäuser 1999.

Frisch, Otto R.
1979 *What Little I Remember*. Cambridge: Cambridge

Rozental, Stefan
1985 *NB: Erindringer om Niels Bohr*. København: Gyldendal 1985.

Betydningsfulde videnskabsmænd – Niels og Harald Bohr, efterfølgelsen af jødiske videnskabsmænd og udviklingen af atombomben i USA

Siegmund-Schultze, Reinhard

2009 *Mathematicians Fleeing from Nazi Germany: Individual Fates and Global Impact*. Princeton: Princeton University Press 2009.

Sime, Ruth Lewin

1996 *Lise Meitner: A Life in Physics*. Los Angeles: University of California Press 1996.

Steffensen, Steffen

1987 *På flugt fra nazismen: Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933*. København: C.A. Reitzels Forlag 1987.

Szilard, Leo

1968 "Reminiscences". Gertrud Weiss Szilard og Kathleen R. Winsor (red.). *The Intellectual Migration: Europe and America, 1930-1960*. Donald Fleming og Bernhard Bailyn (red.). Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press 1968, s. 94-151.

Sørensen, Henrik Kragh

2013 "Confluences of Agendas: Emigrant Mathematicians in Transit in Denmark, 1933-1945". *Historia Mathematica*, 41, 2014, s. 157-187.

BENYTTTEDE ARKIVER

Arkivcentrum Syd, Lund, og Riksarkivet, Stockholm (kopier er tilgængelige online på: www.safe-haven.dk (ukomplet)).

Frihedsmuseets arkiv, København.

Harald Bohrs arkiv. Matematisk Institut, Københavns Universitet.

Shelby White and Leon Levy Archives Center, Institute for Advanced Study, Princeton, NJ, USA.

Leo Szilards arkiv. UCSD, Library Digital Collections.

Malmö Arkiv. Polisen i Malmö.

Niels Bohr Arkivet, København (NBA).

Rigsarkivet, København.

Rockefeller Foundation Archive, New York.

NOTER

1. Afskedigede nobelprismodtagere ud over Albert Einstein var blandt andre James Franck, Max Born og Georg Karl von Hevesy, se Beyerchen 1977, s. 46-48.
2. *Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*, 7. april 1933.
3. Af instituttets øvrige ansatte kom Hertha Sponer til Duke University; Günther Cario til Braunschweig; Arthur von Hippel til Massachusetts Institute of Technology; Henrich Kuhn til "Tube Alloys" og Manhattan-projektet; Werner Kroebel opgav en akademisk karriere i 1934; Eugene Rabinowitch kom til Metallurgical Laboratory i Chicago. Beyerchen 1977, s. 34-35.
4. Ibid.
5. Szilard 1968, s. 95-98.
6. Steffensen 1987, s. 11-12.
7. Ramskovs interview af Stefan Rozental. Harald Bohrs arkiv.
8. Emigranterne omfattede Guido Beck, Felix Bloch, Otto Robert Frisch, Hilde Levi, George Placzek, Eugene Rabinowitch, Stefan Rozental, Erich Schneider, Edward Teller, Arthur von Hippel og Victor Weiskopf.
9. Se https://rockfound.rockarch.org/digital-library-listing/-/asset_publisher/yYxpQfel4W8N/content/mr-rockefeller-jr-s-pledge-to-the-international-education-board (18.09.19)
10. Duggan og Drury 1948, s. 56-57. På side 204-208 findes en liste over 288 legatmodtagere, blandt dem fysikerne: Felix Bloch, James Franck og Artur von Hippel og matematikerne Kurt Gödel, Richard Courant, Hans Lewy og Emmy Noether.
11. Fermi 1968, s. 291.
12. Rapporten er citeret i oversættelse i Siegmund-Schultze 2009, s. 368-371.
13. Matematikhistorikeren Otto Neugebauer var i København 1933/34-1939. Flere matematikere var i en periode aktive i København: Willy Feller, Herbert Busemann, Hans Rademacher, Werner Rogosinski og Emil Artin. Ramskov 2004, s. 322-335.
14. ITF blev indviet den 3. marts 1921. Heisenberg var på instituttet fra september 1924 til april 1925 og maj 1926 til juni 1927 på legater fra IEB og Carlsbergfondet. Pais 1991, s. 180-181. Bohr havde allerede i sommeren 1914 holdt foredrag i Göttingen. Ibid., s. 176.
15. Levi 1993, s. 2. Jeg er Anne Lis Rasmussen på NBA taknemmelig for at have givet mig adgang til Hilde Levis erindringer.
16. Levi var på instituttet fra den 24. april 1934 til den 1. december 1934 og kom tilbage den 4. januar 1935. ITF's gæstebog.
17. Franck var på instituttet fra den 8. april 1934 til den 21. juni 1935. ITF's gæstebog.
18. Levi 1993, s. 5.
19. Ibid., s. 9.
20. Hevesy ankom den 4. oktober 1934 ifølge ITF's gæstebog. Han fik tildelt Nobelprisen i kemi i 1943.
21. Levi 1993, s. 8.
22. Frisch var på ITF fra den 14. september til den 5. oktober 1933 og igen fra den 13. oktober 1934 til ca. 10. juli 1939. ITF's gæstebog.
23. Teller var på ITF ca. den 18. januar til den 29. september 1934, den 20. maj til den 28. maj 1935 og igen den 10. juni til den 6. juli 1936. ITF's gæstebog.
24. Levi 1993, s. 16.
25. Ibid., s. 12.
26. Til stede i oktober 1938 var: Bruno Rossi (14/10-10/12 1938). Han

Betydningsfulde videnskabsmænd – Niels og Harald Bohr, forfølgelsen af jødiske videnskabsmænd og udviklingen af atombomben i USA

- arbejdede senere sammen med Fermi i Chicago); Pierre Auger (23/10-10/12 1938); Heisenberg (24/10-30/10 1938); Fermi (25/10-30/10 1938); Max von Laue (25/10-31/10 1938); Ugo Fano (25/10-27/10 1938); Patrick Maynard Stuart Blackett (26/10-30/10 1938). ITF's gæstebog.
27. A.J. Dempster, "Isotopic Constitution of Uranium". *Nature*, 136, 1935, s. 180.
 28. Leo Szilards brev til Niels Bohr af 26. marts 1936 findes på UCSD. Hahn og Meitner, "Über die künstliche Umwandlung des Urans durch Neutronen". *Die Naturwissenschaften*, 1935, Hef 2, s. 37-38. Jeg takker Emil Bjerrum-Bohr ved Niels Bohr Institutet for referencen.
 29. Pais 1991, s. 477-479.
 30. Se Sime 1996. Siegbahn sørgede for legat fra Rockefeller Foundation til sig selv og to assistenter, mens Meitner hverken fik legat eller Nobelprisen. Grundstoffet Meitnerium er opkaldt efter hende.
 31. Pais 1991, s. 479. Aaserud 1990, s. 247. William A. Arnold fra Stanford var på ITF fra den 10. oktober 1938 til august 1939 ifølge ITF's gæstebog.
 32. Pais 1991, s. 481.
 33. *Ibid.*, s. 522. Frisch 1979, s. 126 og 145-146.
 34. Lise Meitner rejste til Danmark den 4. april 1940 ifølge Riksarkivet. Hun var på ITF den 8. til 29. april 1940. ITF's gæstebog.
 35. Levi 1993, s. 36-39.
 36. Forhør 29. september 1943. Landsfiskalen i Landskrona. Arkivcentrum Syd, Lund.
 37. Levi 1993. Rapport Hans og Ernst Bohr, Stockholm 16. oktober, se https://safe-haven.dk/fileadmin/user_upload/Polis_rapport_Bohr__Niels_Henrik.pdf (22.09.19)
 38. Privat optagelse med Ruth Schottländer. Min transskription. Staffeldt og Schottländer blev venner på en ferie på Bornholm. Jeg er familien taknemmelig for informationerne.
 39. På den første overfart var familien Hoffmeyer, skræddermester Nathan Golman og hustru, Walther Rothenberg, søn af Hugo Rothenberg, samt Ellen Margrete Heiberg, gift med arkitekt Edvard Heiberg, der var på Niels Bohrs overfart. Malmö Polis. 2. oktober 1943. Se også safe-haven.dk
 40. Malmö Polis' forhør ved Holger Danskes ankomst den 19. september 1943 til Klagshamn af blandt andre Max Rolf Bæklund, Jørgen Hagen Schmidt (kaldet Citronen).
 41. Pais 1991, s. 515.
 42. Harald Høgsbro: "Da Niels Bohr rejste illegalt over Øresund". *Berlingske Tidende*, 8. august 1945. Udklippssamlingen, NBA.
 43. På Niels Bohrs overfart var fru Bohr, Harald Bohr og sønnen Ole. Redaktør H. Høgsbro, Ernst Goldschmidt, Martin Edvard Goldstein, Edvard Heiberg, dr. Fritz Buchtal og hans statsløse hustru Ellen. Malmö Polis. 2. oktober 1943. Se også safe-haven.dk. Chr. Hansens lykønskning til Niels Bohr på 70-årsdagen oplyser, at han sejlede Niels Bohr til Limhamn, hvortil Niels Bohr kvitterede. Jeg takker Felicity Pors og Finn Aaserud for informationen i NBA samt Dines Bogø for artiklen i *Politiken*, den 8. august 1945 om Chr. Hansen.
 44. Beretninger i NBA. Leni Yahil: "Interview med Professor Niels Bohr". København, den 26. juni 1958.
 45. Hans Bohrs dagbog. Privateje.
 46. Albert Speer citeret i Rife 1999, s. 233.
 47. Fermi 1968, s. 195.
 48. *Ibid.*, s. 191-192. Pais 1991, s. 28.
 49. Fermi 1968, s. 196.
 50. Europæiske fysikere i Los Alamos var Niels og Aage Bohr, Enrico Fermi, Felix Bloch, Hans Staub, Emilio Segrè, Hans Bethe, Bruno Rossi, Edward Teller, Victor Weisskopf, Stan Ulam, Otto R. Frisch, Rudolf Peierls, John von Neumann. *Ibid.*, s. 195.
 51. "We can propose no technical demonstration likely to end the war; we can see no acceptable alternative to direct military use". *Ibid.*, s. 203.
 52. "Bohrs Einfluss auf die Physik und die Physiker unseres Jahrhunderts war stärker als der irgendeines anderen, selbst als der Albert Einsteins". Werner Heisenberg: "Niels Bohr 7.10 1885 - 18.11 1962". *Jahrbuch der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 1963, s. 206.

Betydningsfulde videnskabsmænd – Niels og Harald Bohr, efterfølgelsen af jødiske videnskabsmænd og udviklingen af atombomben i USA

Daniel Øhrstrøm

Manden, der ville reparere verden med musik. Et portræt af Henrik Goldschmidt. Fortalt til Daniel Øhrstrøm

Kristeligt Dagblads Forlag 2019, 216 sider

ISBN: 8774673309

Af Margit Warburg

Danske jøder findes i mange aftapninger, mere eller mindre religiøse, mere eller mindre genetisk set jøder og med mange forskellige egenskaber og evner. Men mange er fælles om at føle en særlig forpligtelse til at hjælpe flygtninge og folk i nød. De ønsker at gøre verden til et bedre sted, at reparere verden – *tikkun olam*. I Henrik Goldschmidts tilfælde arbejder han ikke-politisk og ved at insistere på det menneskelige møde. Han har skabt Goldschmidts Musikakademi, som er en gratis musikskole for børn med forskellig etnisk, religiøs og social baggrund, og han er leder af det mellemøstlige fredsorkester Middle East Peace Orchestra, som spiller traditionel jødisk, arabisk og kristen musik og turnerer over hele verden. Goldschmidt tog sin beslutning om at bruge musikken til gavn for flygtninge i 1993 en dag i synagogen. Her talte Bent Melchior om, at danske jøder ikke måtte forsømme deres ansvar som jøder, men at de også skulle gøre noget for de flygtninge, som kom til Danmark.

Journalisten Daniel Øhrstrøm har truffet et godt valg ved at skrive en bog om Goldschmidt. Han har opbygget bogen, så omkring hvert andet kapitel handler om Goldschmidts familiære og musikalske baggrund og hvert andet kapitel om en musiksommerlejr i juli 2016 i Ramallah for palæstinensiske unge, hvor Øhrstrøm fik lov til at rejse med.

Kapitlerne om Goldschmidts historie strækker sig over mange år og indeholder beretninger om bedsteforældrene, forældrene, barndommen i Odense, konservatoriet i

Anmeldelser

Odense, forelskelsen i Mette, deres børn og hans musikalske karriere. Kapitlerne fra Ramallah er båret af Øhrstrøms oplevelser og samtaler med musikerne i det internationale symfoniorkester i forbindelse med opførelsen af Beethovens syvende symfoni. Gennem disse samtaler, Øhrstrøms kommentarer og Goldschmidts egen beretning får man indtryk af en fabelagtig oboist, en idealist, en velbegavet, følsom mand og et sympatisk menneske, som gerne vil gøre verden bedre.

Familien Goldschmidt stammer fra Breslau. Før 1945 var den en tysk by, men i dag hedder den Wrocław og ligger i Polen. Baggrunden for, at familien endte i Danmark, er fortalt tidligere med musikledsagelse blandt andet på Det Kongelige Bibliotek, og hver gang er det gribende. Familien stammer fra en fin gammel jødisk slægt. De var veluddannede og stærkt patriotiske, og under Første Verdenskrig kæmpede to jødiske svogre sammen for Tyskland. Goldschmidts farmor og farfar blev gift i 1926. Deres børn blev smidt ud af skole og børnehave i 1930'erne, og farfaren mistede sit arbejde som ingeniør, fordi de var jøder. I 1937 blev farfaren tilbudt et job i seks måneder i firmaet Christiani & Nielsen i Danmark, og planen var, at familien skulle videre til Argentina. Børnene kom derfor i den tyske Sankt Petri Skole i København, men den var så nazistisk inficeret, at børnene blev diskrimineret af både lærerne og de andre børn. De skiftede skole, og familiens visum blev forlænget med tre måneder ad gangen, indtil de i 1940 endelig fik lov til at blive i Danmark. I 1943, da familien skulle have transport til Sverige, var det Christiani & Nielsen, der betalte. I 1998 holdt Ernst Goldschmidt – Henrik Goldschmidts far – en stor taknemmelighedsfest for alle sine danske venner og hele sin familie for at fejre det mirakel, at han og hans familie stadig var i live og boede godt i Danmark.

I Ramallah taler flere af deltagerne om musik og religion. Fadi, en 16-årig katolsk violinist, mener, at ”musikken kan føles som et billede på det kristne fællesskab” (s. 118), den palæstinensiske Ahmed udtrykker måske det samme, når han siger, at ”[j]eg tror ikke på Gud, men jeg tror på musik som en nærmest guddommelig kraft, der kan løfte os op” (s. 50-51), og Goldschmidt selv henviser til sin farmor, som sagde, at ”[m]usikken er det skønneste i verden, for den kan lindre al slags smerte” (s. 60).

Men selvom musikere kan finde fælles fodslag i musikken, gælder det ikke nødvendigvis for deres politiske stillingtagen. Her ligner musik både sport og meget forskning. Goldschmidt ønsker ikke at diskutere politik med de franske og amerikanske musikere i det mellemøstlige fredsorkester, og selv da han bliver tilbudt at købe en arabisk udgave af *Mein Kampf* af en entusiastisk gadesælger i Ramallah, går han bare hurtigt videre. Øhrstrøm skjuler ikke, hvor svært samarbejdet også kan være. Gennem flere eksempler viser han, at der også er musikere, der forlader orkesteret eller har konflikter med hinanden.

Goldschmidts Musikakademi med gratis musikundervisning til børn har været en stor succes. Bogen citerer flere børn, som forklarer, at de i Goldschmidts Musikakademi har fundet et frirum, hvor de er sammen som mennesker og ikke som jøder, kristne, muslimer eller ateister. Børnene kommer også sammen på Tisvilde Højskole om sommeren, hvor de kan spille musik og ellers være sammen.

Da Dan Uzan blev skudt den 15. februar 2015 foran synagogen, blev det hurtigt besluttet at lave en mindogudstjeneste. Her kom også Goldschmidts børnekor. Flere af de muslimske børn var vokset op i det samme kvarter som terroristen, andre var jøder, kristne eller ateister. Da børnene holdt hinanden i hånden og sang Leonard Cohens *Hallelujah*, var det ikke bare statsminister Helle Thorning-Schmidt, der fik våde øjne.

Øhrstrøm undgår ikke banaliteter i sin fremstilling af det ikke-politiske samvær og ønsket om fællesskab på tværs af social og religiøs baggrund, og Goldschmidt bliver citeret for at have sagt, at ”jeg tror, at alle mennesker – et eller andet sted – søger mod harmoni, men vi rummer også alle nogle mørke kræfter, der søger den anden vej” (s. 58). På side 68 anvender bogen også slidte vendinger som ”lykkens motorvej”, ”kærlighedens kammertone” og ”gode gartnere, der gøder ens talenter og får dem til at vokse”. Men selvom bogen indeholder en del klichéer, så er den mand, som Øhrstrøm skriver om, det arbejde, manden gør, og den oprigtighed, han går til arbejdet med, bestemt værd at læse om.

Marianne Miriam Cordosa Nagler

Noget om 200 års jødisk kunst og kultur – fortællinger om kunstsamlingen i Mosaik Troessamfund set i historisk kontekst

Mosaik Troessamfund/Det Jødiske Samfund i Danmark

2019, 186 sider

ISBN: 8799723119

Af Merete Næsbye Christensen

Det er en meget smuk bog, som Marianne Miriam Cordosa Nagler har kreeret om kunstsamlingen i Det Jødiske Hus. Allerede forsiden viser en række fine portrætter af kendte danske jøder, og bagsiden er *up to date* med et billede af legeskulpturen i Synagogens gård, opstillet i 2017 som gave fra Dan Uzans Mindefond. Bogen vil vække glæde hos alle historisk og kunsthistorisk interesserede personer. Fotografierne af Leslie Rabuchin og layoutet af Frank Ruszkai repræsenterer et meget smukt arbejde.

Bogen er tilegnet afdøde inspektør ved Troessamfundet Per Koch, som har bistået med ophængningen af billederne – foruden alt det andet, han har udført med så stor omhu gennem årene.

Bogen er opdelt i fem dele:

Første del: Synagogen.

Anden del: Rabbinere og lærde fra 1800-2018.

Tredje del: Jødefejden 1813 og 1819 og borgerportrætter i 1800-tallet.

Fjerde del: Kunst fra 1900-1945.

Femte del: Kunst fra midten af 1900 til 2018.

I første del, Synagogen, vil jeg fremhæve side 18-19, hvor Joel Ballins "Procession i Synagogen ved Løvsalsfesten, Simchat Torah" fra 1841 er afbildet. Her er "zoomet" ind på forskellige detaljer, som mange næppe har været bekendt med før. I sin tid var der tale om, at netop dette billede skulle have prydet forsiden af jubilæumsbogen fra

1984 *Indenfor Murene*, men det endte som bekendt – som altid – med at blive "Det Nathansonske familiebillede". Nu kan vi glæde os over Joel Ballins billede i en god gengivelse med spændende detaljer.

I del to, Rabbinere og lærde fra 1800-2018, får man en hel rabbinerhistorie suppleret med andre lærde folk samt i mange tilfælde også rabbinerfruerne.

Del tre er meget omfattende og rummer vel kernen i samlingen: de mange portrætter af jødiske borgere i 1800-tallet. Marianne M.C. Nagler har anført et sted, at det nok var vigtigt med billeder af en *handy* størrelse, da man stadig kunne forestille sig et hurtigt opbrud. En sørgelig tanke – men måske realistisk.

Anmeldelser

Fjerde del rummer kunst fra 1900-1945. Interessant er her – blandt meget andet – at Frans Martin Henriques' billede af repræsentanterne for Det Mosaiske Troessamfund fra 1921 ses som komponeret med inspiration fra 1400-tallets nadverbilleder (s. 140-143).

Femte del rummer kunst fra midten af 1900-tallet til begyndelsen af 2000-tallet. Her er værker udført af Jeppe Eisner, Marianne M.C. Nagler selv, Per Arnoldi, Peter Brandes, Tal R., Emely Gernild, Zohar Gev og Joseph Salamon.

Man kan glæde sig over, at det med den øgede åbenhed – ikke mindst ved Den Jødiske Kulturfestival – vil blive muligt for mange flere at nyde kunsten i Det Jødiske Hus med baggrund i denne bog.

Bogen har velfortjent været positivt anmeldt i flere sammenhænge, for eksempel i *Kristeligt Dagblad* lørdag den 11. maj 2019. Her nævner journalisten Lise Kabell Søgaard, at "[b]ogen, vi sidder med (...) er det første rigtige katalog over de billeder, som befinder sig i trossamfundets kunstsamling". Hvis man mener det første *illustrerede* katalog, så er det sandt, men i 2002 udgav Erik Henriques Bing bogen *En Jødisk Kunstsamling 1902-2002*, som udgør en stor del af grundlaget for indeværende bog (se note s. 13 – bogen savnes dog i litteraturlisten). Bogen står i gæld til flere forgængere, som det altid er tilfældet: kataloget fra Jødisk Udstilling i 1908, den af Miriam Gelfer Jørgensen redigerede *Dansk Jødisk Kunst* (1999) og som nævnt Erik Henriques Bings katalog. Vi står jo alle på skuldrene af forgængerne.

Jeg kan varmt anbefale bogen, som sikkert hurtigt får brug for et nyt oplag. Her bør man nok læse ekstra korrektur (s. 179 er Dan Uzans Mindefond blevet til "mindeond"), og det omfattende navnerregister side 185 og frem mangler sidehenvisninger, hvilket er en skam. Men hvor er det godt, at vi nu har dette smukke værk at glædes over.

Erik Henriques Bing

En afbrudt flugt til Sverige. Oktober 1943. Flugten, som min fader ikke talte om, men andre talte og skrev om

Forlaget Tågaliden/Vandrebakken 2018, 240 sider

ISBN: 8799989317

Af Therkel Stræde

”Jeg tænker på en verden af i går” – sådan starter et digt af forfatteren Erik Henriques Bing, som bringes i bogen. Og det er den følelse, man sidder med under læsningen: her hilser en svunden tid. Det bemærkes allerede via omslagets stramme, stilrene æstetik, som kunne have vundet Foreningen for Boghåndværks pris engang i fyrreerne. Og det er den tid, læseren føres tilbage til: besættelsesårene, særligt ugerne omkring den tyske ”jødeaktion”, hvor 7.600 jøder og pårørende flygtede til Sverige, mens et halvt hundrede led døden, og 470 kom til at sidde i ghettoen Theresienstadt frem til kort inden krigens slutning.

Bogen handler om forfatterens far, lægen dr.med. Jens Herman Bing (1906-1980), og forviklingerne i forbindelse med hans og familiens flugt til Sverige. Jens Herman Bing forsøger at komme over fra Møn, men arresteres af Gestapo ved en tysk razzia på øen den 10. oktober 1943. Den lokale læge Rasmus Fenger, som havde Bing boende under falsk navn, og yderligere seks involverede i flugthjælpeorganisationen på Møn blev også arresteret, og fem af dem samt Jens Herman Bing taget med til Dagmarhus og Vestre Fængsel.

Erik Henriques Bing er kendt for sine mange bøger og artikler om dansk-jødisk historie. Det er fundet af en kuvert med avisudklip, breve og småsedler efter faderens død, der har sat ham i gang med bogen. Han kunne have skrevet den dramatiske historie selv, men har valgt at publicere samtlige kuvertens tekster og yderligere kilder.

EN AFBRUDT FLUGT TIL SVERIGE

Oktober 1943

Flugten, som min fader ikke talte om, men andre talte og skrev om.

Erik Henriques Bing

Anmeldelser

Det betyder, at man får den serveret et antal gange i lidt skiftende aftapning og detaljeringsgrad, hver gang omhyggeligt annoteret af udgiveren. Det giver en hel del redundans, men også en egen autenticitet: læseren følger den ”opdagelsesrejse”, Erik Henriques Bing kom ud på, da han åbnede kuverten og begyndte at læse – forsigtigt, for papirerne var gamle og gulnede, og der var tydeligvis store følelser på spil.

Som mange, der oplevede jødeforfølgelsen, talte Jens Herman Bing ikke om den, men andre både talte og skrev – som det hedder i bogens undertitel. Nu fik sønnen adskillige år efter faderens død at vide, hvad det var, der var sket, da denne forsøgte at flygte via Møn og havnede i Vestre. Konklusionen overlader Erik Henriques Bing til læseren, mens han selv holder sig strengt til udgiverens rolle. Dog skinner det tydeligt igennem, at han godtager Østre Landsrets dom fra april 1947: retten dømte en ung ”tyskerpige” som stikker for at have forårsaget arrestationerne på Møn den 10. november 1943. En ældre, hjertesyg mand overlevede ikke opholdet i Vestre. Ved retten i Stege var kvinden et halvt år tidligere blevet frikendt for forholdet.

Reelt har Erik Henriques Bing ikke mange informationer om, hvad faderen foretog sig endsige tænkte i de dage, hvor han gik og ventede på overfarten, som aldrig kom. Hvordan havde han det med at efterlade sin hustru, der ikke var jøde, og parrets fire børn hos sin svigerfamilie og selv tage af sted?

Nu endte familien med at flygte samlet fra Smidstrup Strand den 28. oktober 1943. I mellemtiden havde tyskerne nemlig atter sat Jens Herman Bing på fri fod, om det så skyldtes, at Finansminister K.H. Kofoed, som var en bekendt af familien, intervererede. Eller at Gestapo ved almindeligt politiarbejde forvissede sig om, at Jens Herman Bing – i modsætning til mange andre læger (som vi ved fra Dan Kaznelsons forskning) – ikke var sabotør, men ”bare” en jøde, der forsøgte at bringe sig i sikkerhed i Sverige og ikke vidste, at Werner Best i mellemtiden havde lagt sig fast på, at jøder gift med ikke-jøder ikke skulle deporteres.

Det er ikke ganske klart, hvilke af de gengivne doku-

menter Erik Henriques Bing har fra den oprindelige konvolut, og hvilke han selv har skaffet til veje. Det er uheldigt, når der er tale om en kildeudgivelse. Man får heller ikke nogen forklaring på, hvorfor retssagerne i forbindelse med Møn-razziaen kun dækkes ved nogle – indholdsmæssigt stærkt overlappende – artikler fra *Møns Dagblad*. Både de tre konkurrerende aviser på øen (ja, sådan var medieforholdene i den danske provins i 1940’erne) og retsprotokollerne må antages at rumme yderligere informationer. Men så havde forfatteren allerede af pladshensyn været nødt til at træde ud af sin rolle som kildeudgiver og forsøge sig med en selvstændig syntese. Det har han ikke villet, men man fornemmer alligevel, at den er der, og hvad den går ud på. At drage konklusionerne overlader Erik Henriques Bing dog til læseren.

Undervejs får man gennem avisartiklerne og de aftrykte breve et levende indtryk af, hvordan den tids offentlighed og dannede kredse skrev, talte og omgikkes med hinanden. Det vrimler med doktor- og andre fine titler. Man er Des, hensynsfuld i det uendelige og vælter rutinemæssigt komplimenter ud over hinanden. Tonen i de få meget private breve, der indgår, er kærlig, men også patroniserende. Det lidt, der oplyses om børnene, tyder på et strengt opdragelsesregimente – sikkert typisk for den tid og det sociale lag, der er tale om.

Bogen er et stenbrud, men der er ædelstene iblandt. Skal der bygges en sammenhængende forståelse af begivenhederne, der må have været traumatiske for de involverede, om end ikke værre end for så mange andre af dem, som flygtede i 1943, må læseren selv tage fat. Det kan man alt efter temperament betragte som en svaghed eller en spændende udfordring.

Bogen er et bidrag til besættelsestidens historie, men det er også en meget privat historie. Det understreges af dagbogsoptegnelser fra forskellige familiemedlemmer om flygtningetiden i Sverige og særligt tekstudvalgets indramning i digte af Erik Henriques Bing, dateret 2014/2018. Spændende er det at følge en af de 8.000 jøder, som den nazistiske jødeforfølgelse i Danmark rev ud af deres vante rammer og kastede ud i uoverskuelige situationer, hvor valg, der kunne vise sig skæbnsvangre,

måtte træffes under pres og på et yderst uklart informationsgrundlag.

Bogen er smuk og illustreret, blandt andet med fine private fotos. En intim læseoplevelse, der bringer læseren ind på livet af en dannet københavnsk samfundsborger, hans velbjærgede familie og deres oplevelser midt i jødeforfølgelsens stormvejr og flygtningetilværelsens trummerum. Bogen tydeliggør også, hvor enormt verden og de samfundsmæssige omgangsformer har ændret sig på de 75 år, der siden er gået.

I øvrigt bemærkes det, at Erik Henriques Bing flere gange gentager Hans Sode-Madsens gamle, fejlagtige oplysning om antallet af de til Theresienstadt deporterede (481). De faktiske tal, og hvordan de fejlagtige tal kom i omløb, har Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane gjort rede for i ”Myter og misforståelser om deportationerne til Theresienstadt” her i *Rambam* nr. 17, 2008.

Og slutteligt skal det nævnes, at Theresienstadt omtales som koncentrationslejr i bogen. Det afspejler de deporteredes oplevelse af de forfærdelige forhold og ikke mindst deres forsøg på at italesætte dem efter krigen, hvor de fik nærmere viden om kz-lejrene. Faktisk var Theresienstadt en ghetto på lige fod med de nazistiske ghettoer for jøder i Polen og de besatte dele af Sovjetunionen, om end med en særlig status. Se for eksempel Wolfgang Benz: *Theresienstadt. Eine Geschichte von Täuschung und Vernichtung*. München: C.H. Beck 2013, s. 9 f.

English summaries

Jew riots 1813-1820

By Bent Blüdnikow

On September 3rd, 1819, there were posters and flyers in the streets of Copenhagen urging people to go up against Jews. On the following day there were serious riots on the city square, Amagertorv, where upper-class Jewish shops were situated. Hundreds of rioters smashed Jewish shops and ran up and down the streets smashing windows of Jewish apartments. The police arrived but they gave up quelling the riots and called for soldiers who were unsuccessful in helping the situation. The riots continued the day after and rioters included sailors, apprentices, workers as well as upper-class people according to the police. The king and his government now interfered as the posters circulating in the city featured critical remarks about the king who was referred to as “The King of the Jews”. Military was called and ordered to use firearms if necessary. A curfew at night was announced and a commission court was assembled. The commission court had the authority to impose death sentences, but they were never used. The city was in a state of emergency. In the following days the riots continued with violent clashes. Military records inform us that it was necessary for the military to interfere with their swords raised in order to spread the groups. Many were wounded. A few Jews were assaulted, but there were no deaths.

What is surprising is that riots and assaults on Jews continued in 1820. In January, people attacked the finance house Meyer&Trier who had provided the Danish state with major loans before the financial crash and state bankruptcy of 1813. Police records testify that riots continued far into the year of 1820 with attacks on Jewish houses. It was the most serious popular uprising and violent ethnical conflict that Denmark had seen. But there was also a political conflict concerning absolutism. Authorities searched for political activists involved in the conflict, but no one was found. They suspected a political group that began with the democratic Dr.

Dampe and his ideological companion Blok Tøxen. Recent research shows that this group had expressed hatred against Jews.

There are various answers to the question of why the riots started. The adversities of 1813 known as The Literary Jewish Conflict provide an insight. Several Christians and Jews argued over whether or not Jews could be accepted in a modern cultural society. The issue was also whether Denmark was to be regarded as a tolerant progress-oriented society or a society with prevailing Christian beliefs. The debate gave voice to traditional Christian Jew hatred and a new form of hatred against the Jews in which they were accused of being greedy people incapable of becoming useful citizens.

The prejudice against Jews was not racism, a term that occurred at the end of the 19th century, but ethnic prejudice where Jews were attributed special negative character traits. The result was a traumatized Jewish people. Many of them converted to Christianity after 1819. The head of the Jewish congregation, Mendel Levin Nathanson, chose conversion for all eight of his children. Two of them became priests.

The conflict of 1813 and the Jewish riots are some of the most important historical events in Denmark. They were violent and bloody but historians and writers have downplayed them, perhaps because they wanted to paint a nicer picture of Denmark.

Police reports about Jew riots 1819-1820 and political demands for freedom

By Jens Rasmussen

Riots against Jews took place in September 1819 in Copenhagen and some provincial towns, e.g. Elsinore and Odense. The Government did not succeed in finding the people who were responsible, nor were the real causes of the riots discovered. New source material has been

found in police reports and other documents belonging to A.S. Ørsted, the deputy of the Danish Chancellery. These police reports substantiate that the persecution of the Jews in Copenhagen did not end in January 1820 as has generally been presumed by historical research. On the contrary, the disturbances continued for almost the rest of the year 1820.

During September 1820 the riots once again took a serious turn. Police reports described disturbances around Jewish homes and shops where windows were broken. The background for the riots was the Government's handling of the country's poor financial situation. This was expressed in handbills directed against the Jews as well as in political proclamations announced by the author J.K. Blok Tøxen and Doctor of Philosophy J.J. Dampe. The Government saw a connection between these two "movements", i.e. the riots against the Jews and the circle around Doctor Dampe. Frederik J. Kaas, the president of the King's Cabinet, feared that the new disturbances could be "[a]n introduction to the big scene", i.e. the big riot against Absolutist governmental form. A special court of justice sentenced Doctor Dampe to death. It was a warning to all troublemakers.

Goldschmidt – between Danish and Jewish

By Søren Schou

Danish-Jewish Meïr Aron Goldschmidt (1819-1887) was one of the outstanding novelists and short story writers of his time. Romanticism was on the wane and a realism dealing with the problems of modern life was looming on the horizon. In some ways, Goldschmidt was a figure between the times, but in one important respect he dealt with a major contemporary issue, as he was the first significant writer who discussed the Jews' often precarious situation in the mid-nineteenth century. It has been said that the central problem of his life was the struggle to belong. His first novel, *En Jøde (A Jew)* (1845), was a deeply pessimistic tale of the young Jew Jacob Bendixen who tries to reconcile Danish and Jewish culture, but in vain. After his failed engagement to the young Christian girl Thora Fangel, he leaves Denmark in order to join the social revolutions taking place

throughout Europe at the time. His return to Denmark brings nothing but disappointment and misery, and Jacob becomes a pawnbroker in order to seek revenge over his enemies. The fundamental conflict between Jewish and Danish was an important motive in most of Goldschmidt's work, but the pessimistic attitude was softened in some ways, and his late short stories in particular depict various types from the Jewish community with empathy and humor. The stories in his volume of tales from around the world – *Kjerlighedshistorier fra mange Lande (Love stories from many countries)* (1867) – deserve to be better known. Here Goldschmidt tries to show how differently and yet similarly human beings cope with fundamental feelings of love, jealousy, infatuation, resignation. Appropriately, the setting of this telling of tales from many parts of the world is the Paris World Exposition in 1867. This is the place where countries and cultures meet, and where people get acquainted with each other. Goldschmidt collected this volume of stories, all written by himself, about identity, and about the ways we human beings get to know ourselves when we are exposed to other cultures. An inexhaustible collection indeed, written by a man who had matured in many ways since the depression and doom of the first novel.

Meïr Aron Goldschmidt's Jewish Work

By Jan Schwarz

Informed by David Nirenberg's *Anti-Judaism: A Western Tradition* (2013), the article demonstrates how nineteenth-century Danish Jewish writers such as Georg Brandes and Meïr Aron Goldschmidt addressed political, social, and cultural issues by using the contemporary discourse about Jews and Judaism. The article elaborates on the contrasts between Brandes and Goldschmidt's Jewish identities and delineates how Baruch de Spinoza served as a model of the independent Jewish intellectual.

The article argues that Goldschmidt is one of the first multilingual minority writers in Danish literature. In his literary work, Goldschmidt utilizes his double vision as a Jew and a Dane to create radically new narrative, thematic, and stylistic features. In his first novel, *A Jew* (1845), Goldschmidt problematizes his Jewish life experience by including more than 200 terms in Yiddish

English summaries

and Hebrew and explaining them in footnotes. Goldschmidt's Jewish work highlights the complex dynamic between minority and majority in Danish society. This makes it a valuable contribution to the current Danish public discourse about emigrants and refugees.

Jewish inhabitants in Copenhagen 1780-1840

By Otto Bendixen

The Danish National Archives and the Copenhagen City Archives contain more than 600 pages with more than 7,000 names of Jewish inhabitants for the period 1780-1840.

These records made by The Danish Police and the Municipal Corporation of Copenhagen are magnificent sources for Jewish genealogy. These records are very good supplements to other sources like church books, census, and cemetery information.

This information will gradually be incorporated in the Danish-Jewish Genealogical Database.

The sephardic families Italiaender and Moresco in Holland and Denmark

By Allan Falk

The first persons with the names Italiaender and Moresco both came to Amsterdam from Venice. Abraham Levy Vitoria, called Italiaender, came to Amsterdam probably around 1660, whereas the first documentation of a person with the last name Moresco is from 1708, from a wedding between Obadia Moresco and Sara Orobuena Isaac Granada. Abraham Italiaender's original family name Vitoria indicates that the family derives from Vitoria, a town in northern Spain, whereas Moresco is a town in Lombardia in Italy.

Abraham Italiaender founded a flourishing tobacco company, not only based on imported tobacco but also on tobacco grown in Holland. He had ten children with two wives. Two sons from the first marriage moved to Nijkerk in 1709, and two other sons likewise from the first marriage moved to Amersfoort in 1711. Both towns were centers for locally produced tobacco.

It was Abraham's grandchild, Jacob Benjamin Italiaender, who moved to Copenhagen after the company "Jakob Italiaender Benjamin & Gebroeder" had been granted an allowance in 1743 to found a tobacco company both in Aalborg (in Jutland) and in Christianshavn, a part of Copenhagen. In Christianshavn the company acquired a house built in 1626 – one of the oldest houses in Copenhagen – in which the family lived for four generations and in which, or more likely in a smaller house in the backyard, the tobacco spinning took place. The family also founded a Portuguese-Jewish community, a synagogue was organized in the house in the backyard.

In Amsterdam several marriages between the Italiaenders and the Morescos took place in the 18th century, but in Copenhagen the first one took place in 1827 between Maximilian Moresco, born 1791 in the Hague, and Adelaide Italiaender, born 1802 in Copenhagen. Maximilian – originally Moses – was educated as a dentist in Kiel. He was a successful dentist and became a dentist for the royal court. Maximilian and Adelaide were second-grade cousins. Marriages between cousins were rather common in the Italiaender family, most likely with the purpose to keep the family values within the family.

Maximilian and Adelaide had five children. One died young. Two girls – one year after their father's death in 1846 – converted to Christianity: according to the English magazine "Children's Jewish Advocate" it was due to mission from a Jewish convertite, Johan Christian Moritz. In 1856, the oldest son Jacob Heinrich founded a company, first selling haute couture to ladies, but later he took up production of ladies' clothes on a larger scale, using the new wonder of the time, sewing machines. The Moresco company became the largest company producing ladies' clothes in the Nordic countries.

Jacob Heinrich built a large villa in a northern suburb of Copenhagen, and having no wife or children, he named it "Villa Adelaide" after his mother. After his death in 1906, his nephew Carl Moresco took over the villa as well as the factory. After Carl's death in 1940 the villa was sold to the municipality of Gentofte which used the villa after the war had ended as a camp

for Jewish refugees returning from Sweden and having no accommodation.

Heckscher – a family saga

By Hanne Foighel

In old family papers inherited from her mother the author finds a simple notebook entitled *Livserindringer*, life memories, written by her great grandfather Wiliam Heckscher – a broker at the Copenhagen stock exchange *Børsen*. The writing in the notebook, begun in March 1922, was meant to become a book for Wiliam's children and even later generations. But while Wiliam goes into details about his own birth and childhood telling about his parents and grandparents, siblings and in-laws he gets disturbed and never finishes the full memoir.

In late 1919 Wiliam's youngest child, the son Knud, a 25-year-old unemployed engineer has left for Bangkok, where he works for Siam Electricity Company. In March 1922 Knud catches both malaria and typhoid fever and is close to dying. In the family papers, the author finds all the letters written back and forth between Knud in Bangkok and his parents in Copenhagen.

This enables her to intertwine the 'then' – Wiliam's memories – with the 'now' – Knud's troubles in Siam and his parents' desperate worries and plea for him to come home. The memoir and letters together present Jewish life in Denmark in the years of Wiliam's childhood – late 19th century – and the time of writing in the early 20th century.

The last entertainer – the first time

By Hannibal Munk

The historian Hannibal Munk tells the story of his own grandfather, the entertainer Simon Rosenbaum, who died in 2015 at the age of 89. The article concerns itself with Simon's early struggles with getting his career as an entertainer going and staying on tracks. It takes its point of departure in 1945 when Simon, like many Danish Jews, returned to Copenhagen after two years in exile in Sweden. Simon, at that time an office clerk and translator at a merchant house, decided to make a

career shift exchanging the outlook of a stable income with the uncertain existence as a piano player at Jewish family parties and at nightclubs in hopes of gaining a more permanent foothold in the entertainment business. Throughout the late 1940s Simon was repeatedly rejected until he in 1951 was accepted as a piano player for an amateur cabaret which finally gave him some early recognition. Fortunes did not change overnight and Simon had to face many long nights at work as a bar pianist and an accompanist for the growing network of professional artists that he came in contact with. Throughout the 1950s this work took him all over Denmark at different venues and even to Sweden and Israel. Finally, he got the chance to do his own permanent cabaret at the New Rosenberg restaurant in central Copenhagen. At the turn of the decade going into the happy 60s, Simon had at last settled down and started to gain the recognition as one of Denmark's leading entertainers. The road getting there was usually not told by Simon himself. Telling about success is usually more compelling. Yet, the story about a successful career is only put into perspective when told side by side with the struggles getting to that point.

New knowledge about Georg Cantor's ancestors

By Georg Singer. Translated by Allan Falk.

Until today the names of the grandparents on father's side of the famous mathematician Georg Cantor – the founder of the "set theory" – have been unknown. Despite information in letters from Georg Cantor to friends that his father Georg Woldemar Cantor was born in Copenhagen to Jewish parents that information was disputed in a responsum from the leading Danish genealogist Theodor Hauch-Fausbøll in 1937, stating that his grandparents were not Jewish. In later biographies that opinion has prevailed although today it must be obvious to everybody that the responsum was made at a time when it was a matter of life and death for the descendants – who assumedly had required this responsum – to be able to produce evidence that they did not have Jewish roots.

On the basis of material from Danish Archives the

German mathematician Georg Singer has established beyond doubt that Georg Cantor's father was indeed of Jewish origin, as claimed by Georg Cantor in his abovementioned letters. His original article in German was published in *MAAJAN* No. 4, August 2019, edited by "Die Schweizerische Vereinigung für Jüdische Genealogie". The article in *Rambam* is an abbreviated translation hereof.

Georg Woldemar Cantor was born in Copenhagen on May 6th, 1814, as Hirsch Cantor. His mother was Esther Abraham Meyer who was married for the second time to Lipman Cantor, the father of Georg Woldemar. Esther had been married before to Moses Levy who presumably had died in 1807, leaving Esther with seven children. She had remarried Lipman in 1811. Esther left Copenhagen around 1820 and went to Saint Petersburg where two brothers and a sister were living, bringing with her Hirsch and at least one child from her first marriage. That has been established by Galina Sinkevich in her newly published biography about Georg Cantor. In Saint Petersburg Hirsch was baptized and changed his given name to Georg Woldemar. He most likely stayed in Saint Petersburg and was raised by an aunt whereas his mother went back to Copenhagen – she died in 1840 in Aarhus. To the register of the probate court one of her sons from her first marriage, Joseph, declared that his mother from her second marriage had a son named Georg in Saint Petersburg. Likewise, the widower Lipman Cantor declared to the probate court register in Copenhagen that Esther with him had a son named Georg in Saint Petersburg.

A School in Exile *By Anna Svenson*

Soon after most of the Danish Jews fled to Sweden, at the Jewish New Year in October 1943, a number of Danish schools were organized there. The most important one was set up in the little university town of Lund, and already by mid-November that school was fully operational.

The Danish school in Lund was an unusual one. Both teachers and pupils (around 300) were Jews or members

of the Danish resistance movement – or both. Many teachers were highly qualified, some well-known scholars and others excitingly progressive within their subjects. Some of them were not much older than the young people they were teaching. The social and economic backgrounds were highly varied, and few pupils knew each other before they had to flee. This was particularly true of the Jews who originated from all layers of society, most of whom would not have met or known each other had it not been because they found themselves in the same situation as refugees.

The school was democratic in the sense that all teachers were paid equally, the pupils could influence daily life, and all classes were mixed. Textbooks were smuggled across by boat, 11,000 in all.

But life was not without problems. Parents were often living elsewhere and so the school and its staff had to be important replacements. All shared the same fate of being refugees, and this was a difficult situation for many. Contact with local inhabitants was not without its frictions in spite of the warmth and generosity with which the Danes were being welcomed.

The article is built on written testimonies, archival documents, and interviews with former teachers and pupils.

Significant scientists – Niels and Harald Bohr, the persecution of Jewish scientists, and the development of the Atomic Bomb in the USA *By Jens Ulf-Møller*

After Hitler came to power in January 1933, the Nazis immediately purged Jewish mathematicians and physicists from German universities. The most severe actions were dismissals from the university in Göttingen, where the institutes of mathematics and physics virtually ceased to exist. The professors who lost their positions were the leading scholars in their fields, including no fewer than 20 Nobel laureates. Their colleagues in other countries established rescue committees. In Denmark the historian Aage Friis created a committee that rescued

scholars, in which Niels Bohr was active. With the help from the Rockefeller Foundation (among others), he and his brother Harald provided a temporary safe haven for refugees in Denmark, before they found employment at American universities. Among the physicists they assisted were Hilde Levi, James Franck, George von Hevesy, Otto Robert Frisch, Lise Meitner, George Placzek, and Edward Teller, “the father of the hydrogen bomb”. In 1939, Niels Bohr discovered that fission related to the isotope Uranium-235, and later Otto Frisch and Rudolf Ernst Peierls calculated that it was possible to produce an atomic bomb, as it required only a couple of pounds of U-235. A large number of émigré scientists ended up in the research laboratory at Los Alamos, working on the atomic bomb. After Niels Bohr fled to Sweden in September 1943, he and his son Aage also went to Los Alamos in 1944. The scientists were against using the atomic bomb against Japan, but the decision to use the bomb against Hiroshima and Nagasaki was in the hands of the US government. Niels Bohr returned to Denmark on August 25, 1945. He died on November 18, 1962. In 1963 Heisenberg wrote in his obituary that “Bohr’s influence on physics and the physicists in our century is much greater than [that of] anybody else, including Albert Einstein.”

Redaktionelle meddelelser

I artiklen "Fra outsider til insider – Paul Fischer og den moderne by" af Inge Bucka Mejlhede i *Rambam* 2018 er udsigten, som ses på maleriet på side 7, over mod Peblinge Dosseringen ned mod Dronning Louises Bro. Parret på maleriet befinder sig på en balkon på ejendommen Vodroffsvej 58.

I artiklen "Det var kun en drøm" af Henia Vrazda i *Rambam* 2018 er Vrazda nummer fem nederst fra højre på fotografiet side 51. I billedteksten på side 52 er efternavnet på hendes far Halpern, ligesom hendes mor også hed Halpern (Basia Hinda).

Deadline for artikler til årgang 2020 er 1. juni. Henvendelse til: rambam.tidsskrift@gmail.com

Bidragydere

Otto Bendixen

Cand.scient. i kemi fra Aarhus Universitet og desuden HD i regnskabsvæsen. Han har dyrket slægtsforskning siden 1960 og har jødiske aner i form af en tiptiptip-oldefar. Han underviser i slægtsforskning på aftenskole.

Bent Blüdnikow

(f. 1954) er uddannet som historiker fra Københavns Universitet. Fra 1983 til 1994 var han ansat som arkivar – senest som seniorforsker – på Rigsarkivet. Fra 1994 til 1998 var han debatredaktør på *Weekendavisen*. Fra 1998 til 2003 blev han debatredaktør på *Berlingske Tidende* og derefter anmelder og kulturjournalist ligeledes på *Berlingske Tidende*. Han har været formand for Selskabet for Dansk Jødisk Historie og redaktør af *Rambam*. Udsendte i 2019 bogen *Jødefejden* om jødeurolighederne i 1819.

Allan Falk

Jurist. Genealog og skaber af Dansk-Jødisk Genealogisk Database sammen med Tom Brøndsted. Næstformand i bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Hanne Foighel

(f. 1956) Journalist og forfatter. Har i over 35 år rapporteret fra Mellemøsten for ledende danske medier som *Berlingske Tidende*, *Politiken*, *Weekendavisen*, *Danmarks Radio* og *Kristeligt Dagblad*. Opvokset i den jødiske menighed i København med skolegang i Carolineskolen har interessen for den dansk-jødiske historie altid været til stede. Med udgangspunkt i familiens private arkiver, breve og optegnelser gør hun sine forfædres liv nærværende og levende.

Hannibal Munk

Historiker, ph.d. fra Roskilde Universitet med afhandlingen *Den Visuelle Leder – Satiretegning i den danske dagspresse siden 1924*. Han forsker og underviser i dansk og europæisk samtidshistorie med særligt fokus på kulturhistorie og politisk historie. Han har desuden

arbejdet på Museet for Dansk Bladtegnning på Det Kongelige Bibliotek, hvor han blandt andet har kurateret omkring 15 større og mindre udstillinger. Og så er han barnebarn til Simon Rosenbaum.

Merete Næsbye Christensen

(f. 1947) Cand.mag. i historie og pensioneret gymnasielektor. Har gennem årene blandt andet skrevet en hel del bidrag til dansk-jødisk historie. For tiden medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Jens Rasmussen

(f. 1949) Cand.mag. i kristendomskundskab og historie 1980. Herefter præst i Folkekirken til 2016. Ph.d. i historie i 1996 på Syddansk Universitet. Han har siden skrevet flere kirkehistoriske bøger og artikler.

Søren Schou

(f. 1943) Mag.art. i litteraturvidenskab ved Københavns Universitet. Ansat ved Roskilde Universitet i dansk litteratur, sidst som professor – nu emeritus. Har skrevet bøger og artikler om især moderne dansk litteratur og bidraget til to danske litteraturhistorier, en verdenslitteraturhistorie og en dansk medicinhistorie. Har været indfanget af Goldschmidt, siden han i 1964 fulgte Mogens Brøndsteds forelæsninger om ham.

Jan Schwarz

Docent i jiddisch ved Lunds universitet og har udgivet to monografier om jiddisch litteratur og oversat tre bøger af jiddische forfattere til dansk. Han har desuden skrevet mange artikler om Holocaust og jødisk-amerikansk og jiddisch litteratur samt lavet mange oversættelsesstudier.

Georg Singer

Studerende matematik, fysik, astronomi og filosofi ved universitetet i Würzburg. Derefter lærer ved Kepler Gymnasiet i Weiden i 40 år. Ved siden af har han hele tiden beskæftiget sig med videnskabshistorie og publiceret artikler om matematikeren Alexander Friedmanns arbejde

om moderne kosmologi og om reformatoren Melanchtons indflydelse på den akademiske undervisning i matematik. For tiden oversætter han den russiske historiker Galina Sinkevichs biografi om matematikeren Georg Cantor.

Therkel Stræde

Lektor i samtidshistorie ved Syddansk Universitet i Odense. Har forfattet en række udgivelser om Danmark under besættelsen, Anden Verdenskrig, nazismehistorie og Holocaust, blandt andet bøgerne *De nazistiske koncentrationslejre* (red., 2009) og *En skole i vold. Bobruisk 1941-44* (sammen med Dennis Larsen, 2014). Bestyrelsesmedlem i Netværk for Nazisme- og Holocauststudier og i Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Anna Svenson

Forhenværende stadsarkivar i Malmø og har i mange år arbejdet på Landsarkivet i Lund samt været ansat ved Folkeforbundets arkiv ved FN i Genève og Open Society Archives i Budapest. Hun har tidligere skrevet om jødisk historie i Lund (*Nöden – en shtetl i Lund*, 1995) og har medvirket i bøger om kilder til indvandringshistorie i Sverige (for eksempel *Utländskt ursprung: söka och finna i svenska i arkiv*, 2003). Hun har i lang tid været aktiv inden for International Council on Archives og var med til at starte dets arbejdsgruppe om arkiv og menneskerettigheder (Human Rights Working Group).

Jens Ulff-Møller

Historiker fra Københavns Universitet og ph.d. i historie fra Brandeis University. Han har været forskningsadjunkt på Københavns Universitet og har undervist i historie. Han er nu pensioneret.

Margit Warburg

Professor i religionssociologi ved Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet. Blev dr.phil. i 2007 på en afhandling om den religiøse minoritet baha'i. Hun har blandt andet forsket i forholdet mellem religion, migration og globalisering, religiøs demografi og civilreligion.

Bidragydere